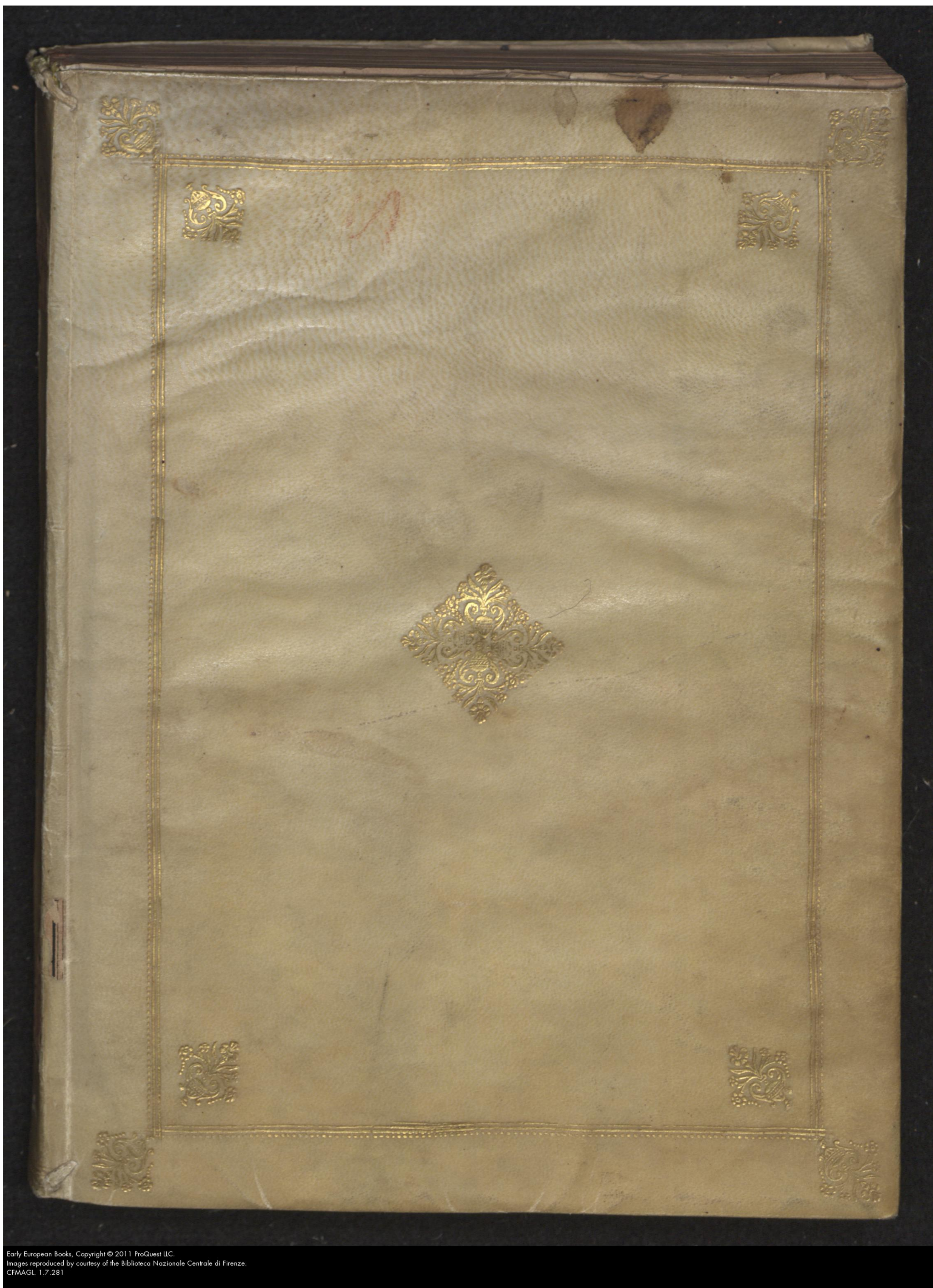

XVI
DON

IO: BAPTISTAE DONII
PATRICII FLORENTINI
DE RESTITVENDA SALVBRITATE AGRI ROMANI,
OPVS POSTHVMVM,

VRBANO OCTAVO
PONT. MAX.

IAMPRIDEM AB AVTORE INSCRIPTVM,
Nunc verò ab eius filijs dicatum,
EMINENTISS. ET REVERENDISS.
S. R. E. CARDINALIBVS,
ET ILLVSTRISSIMO, EXCELLENTISSIMOQVE
PRÆNESTES PRINCIPI, ERETI DVCI &c.
BARBERINIS.

FLORENTIÆ
Ex Typographia ſub ſigno STELLÆ. MDCLXVII.
Superiorum Permiſſu.

EMINENTISSIMIS, ET REVERENDISSIMIS PRINCIPIBVS, AC DOMINIS

D. FRANCISCO EPISCOPO OSTIENSI SACRI COLLEGII DECANO, AC S. R. E. VICECANCELLARIO,

D. ANTONIO EPISCOPO PRÆNESTINO, AC S. R. E. CAMERARIO,

D. CAROLO TITVLO S. ANGELI IN FORO PISCIVM DIACONO S. R. E. CARDINALIBVS,

ET ILLVSTRISS. EXCELLENTISSIMOQVE D. MAPHAEO PRAENESTES PRINCIPI, ERETI DVCI. &c.

BARBERINIS.

MMORTALEM Vrbani Pont. Optimi Max. Patruique Veſtri gloriam recolentes, CARDINALES EMINENTISSIMI, ac PRINCEPS EXCELLENTISSIME, maximo Dei beneficio contigiſſe credimus, vt quis ad ea tempora naſceretur, quibus ille ſummus terrarum Arbiter Chriſtianæ Rei-

publicæ clauum moderabatur. Manifeſtum ſanè felicitatis argumentum ſub eo Principe vitam ducere meruiſſe, cuius præclara facinora perennem laudis materiam poſteris præbuerunt. Quis enim Romanorum Pontificum egregijs rerum geſtarum monumentis adeò clarus extitit, vt ampliſsima eius opera, animique magnitudinem ſuperare potuerit? Tot magnificentiſsima ædificia ad augendum Dei cultum, Vrbemque exornandam immenſis ſumptibus extructa; tot mirificæ munitiones, validaque propugnacula ad reprimendos perditorum hominum impetus excitata; tot ad propulſandam peſtilentiæ latè graſſantis perniciem cautiones adhibitæ, ſuſceptique labores; aliaque innumera, quibus æternitatem nominis promeruit, ſatis ſuperque teſtantur eorum temporum proſperitati adſcribendum eſſe in Vrbano Pontifice cunctas eas dotes admirari potuiſſe, quas à ſupremo rerum conditore Deo ſingillatim diſpertiri ſolitas, in vnum collatas fuiſſe credendum eſt, vt non

deeſſet

deeſſet virtutum omnium abſolutiſsimum exemplar, quod ſibi prudentiſsimi Principes ad imitandum proponerent. Nec ſilentio prætereundus eximius ille literarum amor, quo vehementer incenſus conquiſitos vndique ſingulari doctrina, ac eruditione præditos viros magnis propoſitis præmijs ad exercendos cum laude ingenij neruos excitabat, nec patiebatur vnquam copioſis deſtitutos auxilijs animum deſpondere: verùm incredibili quadam munificentia eos fouens, ampliſsimiſque honoribus cumulans ad capeſſenda bonarum artium ſtudia cæteros inuitabat; qui adeò frequentes ea tempeſtate Romam confluebant, vt omnium doctrinarum inuentrices Athenas æmulari Vrbs auguſtiſsima videretur; vereque vſurpari tunc poſſet quod de priſcis temporibus teſtatum reliquit Satyricus, *vigebant artes ingenuæ, ſummumque certamen inter homines erat, ne quid profuturum ſæculis diu lateret*. Nec mirandum plurimos ea ætate literarum omnium cognitione præſtantes extitiſſe, cùm magni excelſi-

que animi Pontifex, præter insignem beneuolentiam qua studiosos complectebatur, sedulam & ipse, instar celeberrimi illius æquè Philosophi ac Imperatoris Marci Antonini, nullo rerum grauissimarum summorumque negotiorum detrimento, liberalibus disciplinis nauaret operam, & in id maximè incumberet, vt totius Antiquitatis notitiam compararet; ac penitiora studia pertractans omnigenam eruditionem abundè pasceret; cuius adipiscendæ desiderium, quo à primis vsque annis flagrauerat, ad supremæ dignitatis apicem euectus nunquam deposuit, editisque semper victuris ingenij sui monumentis vniuerso terrarum orbi manifestum fecit. Hæc omnia nobiscum animo versantes meritò fortunatum parentem nostrum p. m. dicere possumus, cui non tam omnium virtutum ornamentis excultum, atque vnicum Musarum Patronum venerari Pontificem contigit, quàm erga se benignissimum experiri: nouis enim quotidie beneficijs cumulatus, ve-

terumque

terumque familiarium loco habitus, eius potiſsimùm commendatione perhonorificum à Purpuratorum Patrum Collegio Secretarij munus conſecutus eſt; in quo cum magna nominis ſui gloria, nec minori fortunarum incremento libentiſſimè conſenuiſſet, niſi labantem immaturo fratrum obitu domum fulcire, genuſque ſuum reparare ſatius duxiſſet; vt ſuffectis in locum ſuum liberis honorum patri delatorum iucundiſsima recordatione Vobis in perpetuum deuinctis, ac impensè deditis cultui, & venerationi inclytæ Domus Veſtræ, tot tantiſque beneficijs, quibus ipſe pleniori obſequio, ac diuturniori famulatu aliqua ex parte remunerandis impar fuiſſet, gratam ſaltem vicem rependeret. Quapropter fidem noſtram ab eo obſtrictam liberare, memoriſque animi ſignificationem declarare cupientes, operæpretium nos facturos putauimus, ſi Veſtris potiſsimùm auſpicijs opus hoc in lucem ederemus; quod Vobis, vt ſperamus, non omnino ingratum, autori

nonnihil gloriosum, nobis verò ad Vestrorum in nos magnitudinem meritorum publicè contestandam idoneum præcipuè fore confidimus. Libellum, quem gloriosissimo nomini Vestro consecratum volumus, hilari serenaque fronte suscepturos Vos in maxima spe sumus, non tantùm quòd humanitatis est Vestræ offerentis animum potiùs, quàm rei oblatæ pretium expendere; verùm etiam quòd sibi ab Autore nuncupari non recusauerit nunquam satis laudatus Pontifex; cuius heroicarum virtutum, ac potissimùm præclaræ liberalitatis hæredes optimis artibus promouendis gnauiter incumbitis, ac sapientiæ studio flagrantes viros mirifico amore prosequi, omnique beneficiorum genere cumulare nunquam cessatis; vt non postrema Barberinorum Principum gloria videatur, & nobiliorum disciplinarum possessione cæteris antecellere, & earum cultoribus eximios se præbere fautores. Sed non id agimus, vt in egregijs animorum Vestrorum dotibus, me-

ritisque

ritiſque in totum ferè Chriſtianum orbem extollendis immoremur, quibus alioqui pro dignitate prædicandis metuendum eſt, vt pares eſſe poſsint diſertiſsimi quique oratores; quorum eloquentiæ nunquam deficientem laudum copiam ſuppeditabunt Catholicæ Religionis latè propagandæ cura, ingenij præſtantia, doctrinæ magnitudo, in maximis negotijs obeundis dexteritas ac prudentia, aliæque complures virtutes, quarum omnium luculentiſsima exempla à Vobis in iſto ſublimi Dignitatis faſtigio edita quem non aduerterunt? Plurimum quoque gratiæ & commendationis acceſſurum operi exiſtimamus ex rerum, quæ in eo tractantur, pondere atque vtilitate; maxima enim ſperari debet, ſi rectè omnia adminiſtrentur, quæ facienda cenſet autor pro reſtituenda agri Romani ſalubritate, quem in priſtinum ſtatum reduci poſſe firmis validiſque, vt putamus, rationibus oſtendit; vt minimè deſperandum ſit quin latiſsimi feraciſsimique campi rurſus coli,

habitarique poſsint; magno vtique publicæ rei bono, nec minori fortaſſe genitoris noſtri exiſtimatione, qui (vt reuera erat Romanæ maieſtatis ſtudioſiſſimus) ſummis hoc in votis habebat, vt ad cæteras Vrbis æternæ dotes agri ſalubritas reſponderet. Sed religio nobis eſt in ſocietatem laudum Veſtrarum parentem noſtrum admittere; quidquid enim in bonarum artium ſtudijs profecit, id totum acceptum referri debet Veſtræ erga ipſum liberalitati, ac præcipuè Tuæ FRANCISCE CARDINALIS BARBERINE, Princeps optime eruditiſsimeque, cuius immortalia in eum promerita grata ſemper mente recolemus: & quando illorum is eſt numerus, vt ſatis cumulatè gratias agere Tibi non valeamus; illud certè præſtabimus, vt tantas habere, quantas maximas animi noſtri capere poſſunt, non deſinamus. Et ſanè nullum propenſæ voluntatis, ac eximiæ munificentiæ teſtimonium excogitari poteſt, quod patri noſtro Tui ſemper obſeruantiſsimo non exhibueris: il-

lum

lum namque in ædibus tuis benignè exceptum, aulicorumque numero adſcriptum itinerum comitem adiungere, conſiliorum Tuorum participem facere, eiuſque opera in Latinis conſcribendis epiſtolis vti voluiſti; & quod in maximi beneficij loco ponendum, æquiſsimum Te ſemper (quæ Tua eſt humanitas) æſtimatorem ac iudicem ſtudiorum, quibus operam dabat, præbens, ad labores alacriter ſubeundos, extremamque manum imponendam ijs lucubrationibus, quæ ſtudioſis magno vſui eſſe poterant, incitaſti: ſperabat enim fore aliquando vt eruditi comprobarent, quod terſum tuum ingenium, acerrimumque iudicium non læſiſſet. Extremum illud eſſet, vt ſummis Vos CARDINALES AMPLISSIMI, ac PRINCEPS EXCELLENTISSIME, precibus obſecraremus, vt hunc qualemcunque commentarium multis nominibus, & rationibus Vobis debitum aduerſus maleuolorum obtrectationes, inuidorumque morſus tueremini: ſed minimè

dubitamus,

dubitamus, quin eius operum defenſionem ſuſcepturi ſitis, quem, dum viueret, amore ſingulari complecti, multiſque modis ornare non deſtitiſtis. Quòd ſi nos benigno fauore à Vobis reſpici, conatuſque noſtros probari intellexerimus, noſtrarum partium eſſe putabimus maiora quædam eiuſdem autoris, & fortaſſe Reipublicæ literariæ non leuiter profutura ſyntagmata (ac in his antiquarum Inſcriptionum collectanea, opus magni moliminis, ac multiplicis vtilitatis) quorum ad perfectionem nihil ferè deſideratur, in lucem vſumque publicum ſub Veſtri nominis auſpicijs proferre; aliaque tantùm affecta (ſi humaniorum literarum auxilio, quibus excolendis pro exiguis ingenij noſtri viribus incumbimus, paternis veſtigijs inſiſtere dabitur) ad vmbilicum perducere, ac de eorundem editione quamprimum cogitare. Nos interea Deum ſupplices venerari non ceſſabimus, vt Veſtri patrocinij ſemper exoptati compotes fieri nos contingat; nec minùs vt Vos communi com-

modo

modo nunquam non proſpicientes quàm diutiſsimè ſeruet incolumes. Benè, & feliciter valete; ac nos ampliſsimæ Dignitatis Veſtræ ſtudioſiſsimos in fidem, clientelamque Veſtram recipite. Florentiæ vj. Id. Maij MDCLXVII.

EMINENTIIS VESTRIS, ET EXCELLENTIÆ TVÆ

Deuotiſs. & Obſequentiſs. Serui

Franciſcus, Alexander, & Angelus Donij.

AD LECTOREM.

TSI multa grauiſſimorum ſcriptorum loca , quæ non aliena ab autoris inſtituto videbantur , ſiue ab ipſomet in aduerſarijs notata , ſiue à nobis inter legendum animaduerſa eo animo collegeramus , vt non mediocri auctario locupletatum opus hoc eruditorum iudicio committeremus ; quia tamen res erat plurimi otij , nec alioquin ea librorum copia ſuppetebat , quæ neceſſaria eſt hanc Spartam pro virili exornare cupientibus , editionem operis diutius remorari , ac ſtudioſorum commodis deeſſe noluimus . Accedit quòd nullum tam iniquum alienorum laborum æſtimatorem fore putamus , qui parentem noſtrum propterea reprehenſione dignum putet quòd in argumento adeò operoſo , ac in tanta rerum varietate cuncta perſequi non potuerit ? *in magna enim ſylua* (vt ait rerum ruſticarum ſcriptor elegantiſſimus Columella) *boni venatoris eſt indaganter feras quamplurimas capere , nec cuiquam culpæ fuit , non omnes cepiſſe* . Quanquam igitur hoc opus plurimis rebus ornari , nec pœnitendis additamentis illuſtrari potuerit , dignum nihilominus cenſeri debet , quod publici iuris fiat , eruditorumque calculis approbetur . Nam vt de inſigni vtilitate qua non Vrbem modò cæterarum Reginam , patriamque omnium communem , ſed vniuerſum ferè terrarum orbem ager Romanus ex autoris ſententia repurgatus afficeret , nihil in præſentia dicamus ; multa ſanè occurrunt ex Philologiæ penu deprompta , quæ rei Antiquariæ curioſis indagatoribus magni momenti videri poſſint : partim enim Romanorum magnificentiam in ingentium operum conſummatione vindicat ab eorum calumnijs , qui de Romani Imperij maieſtate ac ſplendore nimis anguſtè ſentiunt : partim veterum mores atque inſtituta ſolerter exquirit : partim veros locorum ſitus ac facies tùm ex autorum teſti-

monijs ,

monijs, tùm ex proprijs obſeruationibus deprehendit. Sed ne quis putet autorem φιλολογικῶς tantùm, non τεχνικῶς de reſtituenda ſalubritate agri Romani agere; ſciendum eſt de aeris (quo nomine ventos etiam comprehendimus) aquarum, terræque natura, ac proprietatibus Phyſicè diſſerere, veras inſalubritatis cauſas oſtendere, potiſſimaque remedia indicare, quibus illa, ſi non in totum tolli, at magna ſaltem ex parte mitigari queat: quam vtilitatem reſpicientes Romani Pontifices vtinam præclarum hoc opus ſedulò aggredi, orbique Chriſtiano tam inſigne commodum afferre aliquando conſtituant. Verùm diſſimulandum non eſt, locos quoſdam mutilos, nonnullaſque lacunas in hoc opere ab eo relictas, quibus explendis plurimum laboris deuorandum nobis fuit: quàm feliciter id præſtiterimus tuum eſto iudicium erudite Lector; nos locos indicare voluimus. Ac primùm pag. 40. deerat numerus milliarium, quibus Lorium Antonini Imp. villa ab Vrbe diſtabat pag. verò ſequenti deerat itidem quoto eſſet ab Vrbe lapide Ficulea; nos ad ſeptimum circiter poſitam notauimus, quia Cluuerio teſte eo loci ſita erat, vbi nunc fanum conſpicitur, vulgari appellatione dictum *S. Vaſile*, inter quod & Romam totidem milliaria numerari putamus. Pag. 71. poni debuerat annus, quo Tibur æquatum ſolo fuit; quia tamen ægrè reperiri poterat apud ſcriptores earum rerum quæ caliginoſo illo ſæculo contigerunt, indicare ſaltem voluimus à quibus diruta, & à quo reſtituta fuerit ea vrbs, vt annorum numerus faciliùs indagari poſſet: ſic & pagg. eadem & ſequenti omiſſi erant tùm annus quo Præneſte mœnibus nudatum, tùm quo funditus euerſum fuit; lacunas ſuppleuimus appoſito eo annorum numero, quem in Hiſtoria Pontificum affert Ciacconius. Pag. 84. agit autor de quibuſdam populis longiùs à ſole poſitis hyememque aſperrimam habentibus: eos decimi climatis incolas conſtituimus; ſicut octaui qui in climate minùs Boreali habitant. Illud etiam monere non abs re fuerit, ad confirmandam autoris ſententiam ſcriptorum quorundam nobiliorum teſtimonia à nobis

quandoque

quandoque adhibita fuiſſe : & vt cætera miſſa faciamus, pag. 156. inſignem ac pulcherrimum Herodiani locum attulimus; ex quo facilè quiuis intelliget, cur lauros potiſſimùm in aggeribus Caſtelli conſerendas autor putauerit. Quod verò ad errata attinet, etſi adhibita quantum fieri potuit diligentia in id maximè laborauimus, vt in manus eruditorum quàm emendatiſſimum veniret opus; quia tamen inepti amanuenſis exemplo ſupra quàm credi poſſit corruptiſſimo, ac innumeris ferè mendis referto vſi ſumus, σφάλματα quædam irrepſerunt, quæ licèt autoris menti non aduerſentur, prauam tamen ſcribendi rationem præſeferunt, & genuinas, ac probatis Latinæ linguæ autoribus vſurpatas dictiones cum barbaris, & vernaculis confundunt: vt exempli gratia pag. 16. verbum hoc *Caſtronem* pro genere quodam morbi, aliaque huiuſcemodi; inter propria verò nomina pag. 25. *Zagarolum* pag. 71. *Cornetum* &c. oblongo charactere, quod pronum alij, alij Italicum vocant, deſcribenda erant, vti nunc fit, & vt ſæpiùs alibi à nobis factitatum obſeruabis, candide Lector. Leuiora quædam menda quæ plerunque à Typographis admittuntur, cùm facilè à quolibet deprehendi queant, breuitatis cauſa præterimus: nonnulla tamen ab ijſdem admiſſa quæ videbantur grauiora, quæque autori maculam inurere poterant, in calce huius paginæ annotauimus. Hæc ſunt de quibus te monere ſatis cauſæ habuimus, benigne Lector: cuius humanitatis erit, conatum hunc noſtrum atque ingens bonas artes iuuandi deſiderium, æqui bonique conſulere, animumque addere ad ea perficienda, euulgandaque, quæ parens noſter publico eruditorum vſui exponere cogitauerat, quorumque ſpem fecit in operum ſuorum Synopſi propediem in lucem proditura. Vale

---

ERRATA GRAVIORA SIC CORRIGITO.

Pag. 41. lin. 2. lege Caſtrum. Pag. 88. lin. 1. l. Sardiniam. Pag. 89. lin. 22. l. in Gallia Ciſpadana, Venetia. Pag. 138. lin. 28. l. Pontinæ. Pag. 163. lin. 14. l. effectam.

VRBANO

SANCTISSIMO D.N.
VRBANO VIII.
PONT. MAX.

IO: BAPTISTA DONIVS F.

Dinocratem Architectum ferunt, BEATISSIME PATER, Alexandro Macedoni magnificorum operum cupiditate incenso persuadere conatum, vt Athon montem editissimum immensi cuiusdam Gigantis specie deformaret, altera manu non modicam gestantis vrbem; altera craterem ingentem, in modum lacus, quò vniuersæ illius montis aquæ, fontesque confluerent. Verùm portentosam artificis audaciam aspernatum Regem vnico responso elusisse, cùm diceret nulli vsui futurum oppidum, quod fructiferis circùm agris, vnde ciuibus alimenta suppeterent, cariturum esset. Et meritò quidem, BEATISSIME PATER: nam vt otiosa, atque inania opera, quantumuis profusissimis sumptibus, atque ingenti molimine consummata, apud ignaram plebeculam reperiant fortasse admirationem, ac plausus; apud sapientes tamen, cordatosque viros nequa-

quam pari laude cenſentur : vt quæ , quod præcipuum eſſe debebat, vtilitate ſua careant, ac fructu; nec quidquam amplius , quàm inſanam , vanamque potentiam oſtendant . Nequaquam igitur tantum gloriæ poſsident Aegyptiorum Regum Pyramides , quamuis aduerſus iniuriam vetuſtatis tot iam ſæculis inuictæ , quantum Romanorum veterum flumina æmulantes Aquæductus , quà complanatis , quà interciſis montibus per longa ſpatia fluentes : quantum militares Viæ ingentibus ſtratæ ſilicibus , ac per magnam terrarum partem ad commercia gentium diffuſæ : quantum Pontes , Emporia , Portus, Fora, Baſilicæ, Curiæ, Porticus; quæque alia gens ad manſuefaciendos homines nata magnificentiſsimè perfecit : nam ea quidem , quorum præcellit luxus vtilitatem commemorare me ſuppudet; apud SANCTITATEM TVAM præſertim, quæ morum arbitra, ac magiſtra non ſupremæ tantùm dignitatis virga , ſed internæ quoque virtutis norma dignoſcitur. Ne idem euenturum ſit mihi, BEATISSIME PATER, magnam, difficilemque tractationem aggreſſo , ſanè non leuiter reformido, tenuitatis meæ præſertim conſcius, nec ignarus à ſummatibus etiam viris, nedum ab infimis ſacri iſtius ſolij celſiſsimum culmen ſumma cautione , ac reuerentia nunquam non adiri : ſed quæ Tua ſumma benignitas eſt, quam tanta Maieſtas non imminuit, ſi minùs ἐγχείρημα iſtud placebit , aut titulo operis, quod Tuis ſanctiſsimis pedibus ſubijcio, ἐργασία non reſpondebit; non deſpero, quin magni illius Regis inſtar ſola errati, atque ἀποτυχήματος admonitione , vel inſcitiam , vel temeritatem meam caſtigaſſe contentus, voluntatem publicæ rei commodan-

di,

di, quantum exiguæ meæ vires ſinunt, certè non damnes: atque vt ille Dinocratem in extruenda ſui nominis Ciuitate feliciùs poſtea exercuit; ſic Tu porrò in alijs operum miniſterijs experimentum mei ſumere non recuſes. Atque vtinam tantum mihi ſuppeteret ingenij, atque eloquentiæ, vt res à Te geſtas ampliſsimas, Tuaſque potiſsimùm virtutes ſtylo conſequi poſſem; eniterer profectò, vt excitata in multiplicem ſeriem laudum quaſi celſiſsima Pharo auſpicatiſsimi Tui nominis, vndecunque abſolutiſsimi Pontificis, ac Principis exemplum poſteris præluceret. Sed quoniam multò maiorem hæc artificem poſtulant, non committam certè, vt πανταχῆ καὶ παράπαν, quantulacunque mea facultas eſt, pigro ignauoque otio torpeſcat. Video enim iniunctam abs Te mihi laborandi neceſsitatem, immò currenti, quod dicitur, calcar additum, cùm commendatione Tua, atque EMINENTISSIMI CARDINALIS BARBERINI, Senatus ampliſsimus honeſtiſsimum mihi Secretarij munus impoſuit. Quo beneficio non minùs ad exercendos omnes ingenij, atque induſtriæ meæ neruos animatum me ſenſi; quàm ad meam in Te pietatem, ac deuotiſsimam mentem quocunque genere obſequij poſſem conteſtandam. Itaque non modò notitiam Epiſcopatuum ab diligentiſsimo doctiſsimoque Lauro, qui me præceſsit, inchoatam, SANCTITATIS TVAE iuſſu perficere; ſed multò latioribus finibus, ac longè operoſiùs aggreſſus ſum (quod opus nunc quidem ſatis bellè procedit) ſed alia quoque magni moliminis, &, vt ſpero, fructus συντάγματα à me olim incœpta ſubſeciuis horis expolienda ſuſcepi. Sed quoniam hæc partim ab inſtituto meo

aliena cuipiam videri poterant, partim adminicula quædam requirebant, quæ non erant ad manum, in commodiorem locum ſepoſita ſunt. Interim hanc leuioris negotij opellam (Auguſtini Steuchi Bibliothecæ Vaticanæ Cuſtodis, qui de nauigatione Tiberis ſcripſit, exemplo incitatus) ſuperioris anni vacationibus inchoatam, nuperis verò, quantum à feſtinante, ac multifariam occupato potuit, abſolutam SANCTITATI TVAE reuerenter offero: argumentum nactus opinor, in quo non tam oſtentatio eruditionis, à qua ſemper abhorrui, quàm communis vtilitas, & propria (ſi dicere fas eſt) nominis Tui gloria quæreretur. Nam cùm nouis, atque inſignibus operibus non Vrbem modò, ſed totam Eccleſiæ ditionem muniri, atque exornari à Te cernerem; minimè culpandus videbar ſi quà veræ gloriæ ſtimulis inflammato, quà paternæ charitatis face, in publica commoda nunquam non excubantis, accenſo, tanquam igni pabulum, recentem laudis materiam ſubijcerem. Quid enim? Hadriani moles firmis, atque ingentibus operibus incluſa: in Vaticano armamentarium inſtitutum, copioſeque inſtructum: Pontificia domus reconcinnata, atque exculta; in Quirinali egregiè ampliata: vetuſta templa à fundamentis reſtituta: Vaticanæ Baſilicæ adytum, Petri ac Pauli pignoribus ſacroſanctum, magnificentiſsimo opere contectum: Bononienſium, ac Ferrarienſium fines validiſsima hinc arce, illinc opportunis aggeribus præmuniti: Centum Cellarum portus repurgatus: aliaque fortaſſe non minora hactenus à Te perfecta, vberem ſcilicet campum exercendæ facundiæ diſertis aperient: mihi ſatis eſt (cui διανοητικὴ magis, quàm ἑρμηνευτικὴ facultas ſuppe-

tit)

tit) si nouas molitiones excogitandi, proponendiq̃ ἀφορμὴν, & copiam præbeant. Igitur cùm animaduerterem Romanæ regionis insalubritatem ab omnibus agnosci: à multis defleri: à quibusdam eius causas inquiri: à paucis rectè dijudicari: à nemine remedia afferri: operæpretium duxi, vt quæ circa hanc πραγματείαν vel à vocalibus magistris audiendo, vel à mutis legendo, vel à memetipso cogitando collegeram, in commentarium redigere. Tametsi enim vix quidquam hic erit fortasse, quod non aliquem aduerterit, nemini tamẽ omnia simul, nisi ad eandem se accinxerit μεταχείρησιν, in mentem venire potuerunt; & si venerint, conducibile nihilominus fuit alibi dispersa componere, ac sub vnum aspectum dare: saltem vt peritioribus (quorum iudicio quidquid scripsi, aut scripturus sum non grauatè submitto) facultas de tota re æstimandi adesset. Nihil enim mihi propositum est aliud, quàm publicæ litarẽ vtilitati: quod si aliqua ex parte consequor, satis grandem operæ meæ fructum videor laturus. Non enim hic, BEATISSIME PATER, de Atho effingendo, aut nauigabili efficiendo: non de perfodiendo Isthmo: non de Aegyptio mari cum Arabico sinu iùngendo: non de Ostia tenus Vrbis mœnibus producendis: non dẽ fossa ab Auerno ad Tiberim excauanda: quæque aliã olim vt temerè cogitata, sic infeliciter tentata sunt: sed de salutari, ac perutili, ita me Deus amet, operẽ, nec perinde difficili disputamus. Sic enim existimo, BEATISSIME PATER, tutissimam iniri possẽ viam, qua parum commoda hæc Latini, Etrusci, ac Sabini agri pars sine immensis sumptibus, citra inex-

haustos

hauſtos labores, non vniuerſim, atque vno tempore; ſed regionatim, & κατὰ βραχὺ ad eum ſtatum, ac διάθεσιν reducatur, vt non minus, quàm Romæ ſalubriter ibi homines degant. Quod aliquantò fuſius, atque enucleatius expoſui, vt rudioribus etiam, ac δυσπιστοτέροις (quorum & habenda ratio fuit) ſatisfacerem. Quædam etiam leuandi faſtidij gratia ex Philologiæ penu παρεκβατικῶς aſperſi. Quibus ſi ab iſto ſummo rerum humanarum faſtigio diuinæ Suæ mentis aciem, quæ totum vndique colluſtrat orbem, vel pauxillulum adijcere dignabitur SANCTITAS TVA; quæ propria carent, mutuatitia ſaltem luce fulgebunt.

Autor ad Librum.

I Liber, & ſummo Terrarum Iudice fretus,
Cui te dicaſti, quem cupiſti vindicem,
Obtrectatorum, quos Aula ſaginat, & odit,
Contemnere aude tela felle lurida.
Tela quidem hoc tutus fortaſſe vmbone repelles,
Quæ virulenta natio euomit palam:
Si probus es, rabidis ſed fies dentibus eſca,
Queis illa clam, dum lambit ore, lamberat.

Encomium Operis.

COnſulis Vrbi, Orbi folijs æquande Sibyllæ,
Æternaque liber viuere digne cedro:
Romæ ager impleri qua poſſit Donius arte,
Nullæ non artes cui patuere, monet:
Vrbanum monet; hinc librum emetire; Magiſtrum
Romanæ cathedræ, conſilijque docet.
Eſt ingens libri ſapientia, cuius ab vſu
Vel ſummi poſſunt diſcere Pontifices.

Vincentius Glarea Soc. Ieſu Sacerdos.

DE

DE RESTITVENDA SALVBRITATE AGRI ROMANI.

AGNA solet esse, ac frequens hominum querela hac tempestate Romæ versantium, non aduenarum modò, sed etiam ciuium, atque incolarum; quòd cùm hæc Vrbs, alioqui florentissima nihil fermè desideret eorum quę vitæ quotidianus vsus exposcit; non ad necessitatem tantùm; verùm etiam ad voluptatem, & copiam; scilicet situs opportunitatem, ædificiorum frequentiam, ac commoditatem; tùm omnis generis copiarum magnam abundantiam; aliaque huiuscemodi: cumque circumiacentis agri natura sit admodum fertilis, ac præpinguis; eius tamen salubritas ad cæteras dotes minimè respondeat, immò Romanæ Vrbis conditio hac ex parte sit planè deploranda. Nam cùm alijs in locis frequens sit rusticandi consuetudo; quæ & sanitatem corpori, atque animo diuturnis curis, ac negotijs fesso tranquillitatem restituit: hic, vbi propter multiplices, atque assiduas curas, quibus magna pars hominum, præsertim spectatiorum, ferè distringitur;

Querela hominum de aeris Romani insalubritate

Rusticandi consuetudo alijs in locis.

Anni tempus ad rusticandum Romæ periculosius.

agrorum secessus, ac ruris otium nimioperè expetuntur; ab æstiuo solstitio ad æquinoctium vsque Septembris, & nonnunquam longiùs, non modò sine maximo vitæ periculo pedem porta proferre pernoctandi in propinquis locis gratia neutiquam licet, sed nec in vineis, quæ intra mœnia sunt tutò conquiescere. Suppetunt quidem, si longiùs

Secessus quidam salubres, sed longiùs positi in mõtibus.

processeris, amœnissimi, ac saluberrimi colles, quibus omni tempore feriari, atque oblectare te possis; sed nec omnibus Albanæ, Tusculanæque Villæ, ac Tiburtini ruris deliciæ sunt expositæ; nec ex facili, & quandocunq; volueris in longinqua patet excursus. Quare non sine causa Tran-

Peregrini mirãtur suburbanæ tãtis sumptibus extrui, atque ornari à Proceribus Romanis.

salpinos, atque exteros homines nonnunquam admirari videmus, Amplissimorum Præsulum, Romanorumque Procerum tanto studio, ac sumptu villas, ac suburbana ædificata fuisse; atque omni genere ornamentorum locupletata, ex quibus, si forte illò æstate accesseris, tùm maximè sit excedendum, cùm vespertinæ auræ frigus ad manendum inuitarit. Ex qua Cœli inclementia illud quoque

Ob aeris intemperiẽ ager Romanus alioqui ferax parũ colitur, nec Vrbs satis frequentatur.

perincommodè accidit, vt vberrimi, feracissimique campi raris cultoribus, nec satis diligenter colantur; atque hæc Vrbs nobilissima minimè sanè pro magnitudine sacri, profanique imperij, quibus peculiari Dei beneficio decoratur, populo atque habitatoribus exuberet. Enimuerò, si rem acri cura æstimare velimus; atque hinc sancti-

Romanæ vrbis commoda, dotes, atque ornamenta

tatem locorum: ædificiorum laxitatem: templorum magnificentiam, ac vetustatem: rerum gestarum

memoriam

memoriam: perennium aquarum copiam: frugum omnium, ac fructuum affluentiam: hortorum amœnitatem: ſtatuas, ſigna, tabulas pictas, columnas, obeliſcos, thermas, amphitheatra; ac demùm rerum omnis generis viſendarum varietatem, & copiam reputemus: illinc verò nobilium virorum, ac Principum Aulas: crebrarum legationum magnificentiam: Tribunalium diuerſitatem, atque ordinem: doctorum, ac prudentium virorum frequentiam: gentium propè omnium quotidianum affluxum: quodque magis refert, Ius ex æquo omnibus tributum: ſecuritatem à perditorum hominum vi, ac cædibus: apertum omnibus per laborem, atque induſtriam ad ſummos honores iter: patriam deniq; Chriſtianarum gentium communem, ac Romani Pontificis Sedem auguſtiſſimam hanc eſſe cogitemus; haud ſanè vlli Italicæ Ciuitati populi frequentia ceſſuram fuiſſe dicemus; niſi Cœli, ac locorum ſalubritate pleriſque concederet. Cogitationem meam hoc loco præterire non poſſum, in quam, vti ſolet, aliam ex alia re cum animo meo reputans, nonnunquam deueni. Nam cùm vetus illud Latium adeò deſertum, ſqualidum, atque incultum aſpicerem, vt ſi paucorum oppidorum incolas demas, omnis propemodum veterum Latinorum ſoboles radicitus interijſſe videatur, campique prorſus inculti ſint manſuri, niſi vt aues quædam aliunde in Italiam commeare ſolent, ita agricolarum cateruæ è Tuſcorum, ac Picentium finibus; tùm etiam è Pelignorum, ac Samnitium

Cogitatio autoris de orbis terrarum ſenectute.

Latium hodie penè deſertum.

Aduenæ agrum Romanũ colunt.

montibus lucri auiditate illecti quotannis aduueniant, qui agri Romani vastitatem expleant; ac serendis, metendisque frugibus operam suam locent: cùm hæc, inquam, quotidie viderem, & contra reputarem Latium esse quod gentes propè omnes edomuerit; ac vi armorum mansuefactas ad accipiendas Euangelij leges præparauerit; Latium esse quod innumerabiles exercitus è sinu suo effuderit: Latium esse quod non Italiam modò; sed Gallias, Hispanias, Britannias, Germanias, Noricum, Pannonias, Daciam, Illyricum, Sardiniam, Siciliam, Africam, præcipuasque orbis terrarum prouincias Colonijs frequentarit: cùm ex vnica Latij Vrbe tenuibus orta initijs intra CCCC. fermè annorum spatium triginta non modica oppida propagata fuisse cognoscerem, subijt animum rerum humanarum fragilitatem misereri, earumq; incredibilem vicissitudinem admirari. Qua ex cogitatione illud quoque consequutus videor, vt eò procliuior sim in eorum sententiam, qui firmis sanè rationibus orbem terrarum ad extremam propè senectutem deuenisse confirmant. Vt enim cùm frondes arboribus decidunt, appropinquare hyemem, hoc est, anni senium intelligimus, cùm hominem caluum fieri intuemur, senescere illum minimè dubitamus; ita cùm hoc Latium mundi videlicet, ac terrarum caput, cultoribus penè vacuum, atque oppidis infrequens contemplamur, vltimæ senectutis tanquam mundi caluitiem quoddam signum agnoscimus. Sed vt eò redeam vnde digressus

Latinorum ingẽs olim multitudo, & Coloniæ emissæ.

Alba oppidum intra CCCC. annos ex quo cõdita fuit xxx. Colonias emisit

Similitudo mundi senescẽtis ab arboribus, & hominibus ducta.

digreſſus ſum, illud in confeſſo apud omnes eſſe debet, cùm Vrbs Roma Pont. Maximi Regia ſit, quotidieque ingens hominum numerus propter varia negotia, quæ hic neceſſariò tractantur, huc confluant; nec tamen cæteras omnes Italiæ Vrbes incolarum numero aſſequatur; non aliò referendum eſſe, quàm in circumiectæ regionis naturam parum certè ſalubrem, atque humanis corporibus accomodatam. Nam quantum quidem ad ipſam Vrbem attinet, etſi mihi propoſitum non eſt de illius ſalubritate, vel inſalubritate προηγουμένως diſſerere; non abs re tamen fuerit quædam hic obiter à me obſeruata proferre: nam Marſilius Cagnatus, qui diu Romæ magna cum laude doctrinæ, & experientię medicinam fecit, libellumque conſcripſit, DE SALVBRITATE AERIS ROMANI, ſatis accuratè de tota re diſputauit. In cuius equidem ſententiam, vt verum fatear, valde propenſus ſum; vnà cum illo exiſtimans iniuria huius Vrbis aerem tamquam omnino noxium, ac peſtilentem damnari. Nam primùm longo interuallo ſcimus peſtilentiam minimè hic, vt in alijs Italię oppidis fuiſſe graſſatam: deinde nec fortaſſe morbi hic frequentiores, aut grauiores, quàm alijs locis (quæ ſaluberrima vulgò habentur) ſolent exiſtere; ac ſæpe, vti hac æſtate euenit, nuſquam maior ſalubritas. Ægritudines verò, quas huius Vrbis tamquam peculiares Alex. Petronius agnoſcit, nempe laſſitudo virium repentina, grauedo capitis, ac plethora facilè credi poteſt non tàm aeris vitio, quàm alijs de

Romani populi mediocritas ad agri intemperiem referenda.

De Romani aeris ſalubritate doctè diſſeruit Marſ. Cagnatus.

Aer Romanus falsò peſtilẽs habetur.

Libro IV. Cap. 1. De victu Romanorũ.

Aegritudines Romanæ Vrbis peculiares aliorsum referendæ.

de causis, quod Cagnato probatur, exoriri. Idemque dicendum est de morbis alijs, qui licèt frequenter Romæ sæuiant; non idcircò tamen Romanæ Vrbis ἐπιχώριοι, siue ἐνδήμιοι, hoc est vernaculi, & peculiares dici debent: cuiusmodi sunt febris quotidiana cum καταλήψει, quam Asclepiades (qui ætate Pompeij Magni Romæ floruit) apud Galenum crebrò Romæ existere prodidit: semitertiana, Græcis ἡμιτριταῖος, quam Galenus itidem sępe Romæ grassantem expertus est: Incubus, siue ἐφιάλτης, qui non morbus, sed symptoma potiùs est: sanguinis expuitio; eique affinis tabes, siue φθίσις. Ex his morbis, licèt nonnulli humidioris aeris peculiares videantur, Incubum verò ab eius crassitie gigni probabile sit; nullus tamen eiusdem malignitatem, siue pestilentem vim indicare videtur. Præterea nemo ferè nescit plurimis in locis peculiares quasdam, certasque ægritudines frequentiùs inualescere; quæ siue aeris, siue aquarum, siue alimentorum vitio efficiantur; non propterea earum regionum aer noxius, ac pestilens censeri debet. Sic Achaia olim lippitudine frequenter exercebatur, Athenæ podagra, Aegyptus, ac Syria elephantiasi, quam vulgò lepram vocant, Myconos caluitio, Caunus lienis vitio. Sic hodie strumas in Hispania: bronchocelem in Alpibus: Tridenti pleuritidem: Venetijs hæmorroidas: in Ægypto hernias: in Britannia sudorem Anglicum: in Pannonia febrim Hungaricam: in Polonia plicam, quam vocant Polonicam, vulgares esse morbos audimus,

Febris quotidiana cũ καταλήψει Romæ frequens.

Incubus, & Tabes Romæ etiã frequentes astipulante Galeno.

Morbi aliquot certis regionibus frequentiùs grassantes.

dimus,

dimus, & legimus. Quin etiam regiones quædam, locaque omnium confessione saluberrima, cœlique magna temperie gaudentia minimè carent frequentioribus quibusdam, & quasi familiaribus morbis. Sic peticulæ (hoc est noxia illa exanthemata, quæ putridas, malignasque febres comitari solent) iuuenes iuxta ac senes Florentiæ (quæ cum quauis Italiæ Vrbe salubritate certat) frequenter exercent: Ἀποπλήξεις verò prouectiores ætate crebrò aggrediuntur. Tertianæ, quartanæque febres Carpetanos frequenter infestant, cùm tamen tota ea regio, ac præsertim Madritum (quæ Mantua veterum creditur) omnium consensione Hispanorum saluberrimo aere, atque excellentissimis aquis perfruatur, vt propterea Hispaniarum Reges posthabita Toleti Vrbe, quæ veterum regum antiquissima sedes fuit, situque gaudet omni ex parte peropportuno, ibi solium collocarint. Sunt quædam etiam Regiones à certis quibusdam morborum generibus immunes, nec alijs continuò bonitate aeris præcellunt: sed propter insitas quasdam, atque obscuriores causas: qua ratione in Hungaria Comitialem morbum; in Scotia quartanam febrim ignotam esse credi potest. Quòd si quis obijciat senes Romæ perpaucos videri; atq; hinc Romani Cœli grauitatem velit astruere; primùm ei cum eodem Marsilio respondebo, senes vbique paucos conspici: deinde non tàm id aeris causa, quàm ob alias rationes quas ipse recenset, paucos Romæ ad senectam ætatem pertingere. Obseruatum

Loca etiã saluberrima certis quibusdam morbis obnoxia.

Madritum ob aeris salubritatem posthabita Toleto à Regibus Hispaniarum colitur.

Quædam regiones à quibusdam morbis immunes.

Obiectio quorumdã à senum paucitate: & solutio.

Pauci Romæ senes ob causas à Marsilio allatas.

præterea

Neapoli quoq; pauci senescũt.

præterea fuit Neapoli (qua non alia magis Italiȩ Vrbs salubritate Cœli, atque amœnitate regionis gloriatur) non admodum multos consenescere : frustra igitur huiusmodi argumento insalubrem Romam nonnulli dictitant. Non agam tamen astutè, aut dissimulanter ; sed potiùs, quod mihi videtur, candidè, ac sincerè proferam. Romanum aerem noxium fortasse natura, atque insalubrem existimare possumus ; sed certè vbicunque tectis, atque ædificijs frequens est Vrbs ; ibi tutò ac salubriter non minùs quàm vbiuis locorum toto anno vita traducitur. Suadet hoc, quòd vbi paulò à frequentia tectorum longiùs processeris, experimento cognoscitur Cœli quædam grauitas, atque intemperies: sic in hoc perpetuo Quirinalis Collis dorso Pontificia domus optimo, ac saluberrimo aere gaudet: contra horti, ac vineæ, quæ circa Thermas Diocletiani, atque Emissarium aquæ Felicis sunt, in quibus minùs tuta est habitatio, ac pernoctatio ; tantoque periculosior, quantò propiùs mœnibus Vrbis, portæque Nomentanæ, hoc est Piæ, successeris : immò (quod mirum exteris videatur) breuissimi interualli discrimine, hic salubris aer existimatur, illic contra noxius, & damnabilis : vt in hoc eodem Quirinali decliue illud latus, quod in meridiem, & Exquilias vergit, vbi D. Vitalis ædem videmus, malè audit (etsi fortasse iniuria) contra alterum in septentrionem, ac portam Salariam obuersum tutum, ac salubre perhibetur. Denique vt vniuersim rem definiam, quæ-

Romanus aer natura grauior, sed tectorũ causa satis commodus.

Experimẽto hoc probatur.

cunque

cunque loca crebris ædificijs ambiuntur, atque editiora sunt, & in Septentrionem, atque Orientem spectant, & longiùs à Tiberi absunt, salubriora: vice versa quæ seiuncta sunt, & remota à frequentioribus tectis, situque sunt humili, ac maximè in conuallibus; tùm propiora Tiberi, in Meridiem, atque Occasum solis spectantia, minùs salubria à peritioribus habentur. Quæ verò media quadam conditione sunt, ita vt partim bonas, partim malas qualitates participent; prout plures, paucioresue vtrinde sumpserint, ita magis, vel minùs salubria existimantur. Qua ratione efficitur, vt Capitolium, eaque pars, quam dixi Quirinalis Collis; Exquilini verò ea, quæ Viminalem propiùs aspicit, vbi D. Petri ad Vincula templum conspicitur; eademque ratione summum Ianiculum, ac Collis Hortulorum; præterea collis ille, qui vulgo Citorius dicitur (ex quo imperiti quidam antiquarij nescio quem Citatorium somniarunt, qui potiùs, vt doctiores iudicant, ex Villæ Publicæ ruderibus simul aggestis in collem excreuit) itemque Sabelliorum domus supra Marcelliani Theatri congeriem posita; quòd editiora sint, & quoquouersus frequenribus tectis, ac focis circumdata, saluberrima totius Vrbis loca iure censentur. Planities verò Campi Martij, ac recentioris Romæ non multò minùs; nisi quòd eæ domus, ac vici, qui Tiberi imminent aliquantò etiam magis ab editioribus locis, quæ primo loco recensui, salubritate superantur. Proximo gradu sunt ij montes,

Regula locorum salubriumdignoscendorum.

Loca Vrbis saluberrima.

Loca mediocriter salubria.

qui à meditullio Vrbis longiùs absunt, vt Exquilini, & Viminalis maior pars, Palatinus, Cælius, Auentinus, quorum habitatio certis temporibus periculo, vel certè suspicione non vacat: quanquam Exquilinus, vtpote magis ad Septentrionem, atque Ortum solis expositus, haud paulò fortasse salubrior est: Auentinus verò (quod de Ianiculo quoque par est credi) licèt infrequentior sit, ac Tiberi vicinior, & in Meridiem, atque Occasum magis vergens, propter eius non modicam altitudinem, meliori conditione censetur; Pontifices enim Maximos quatuor ab hinc sæculis solitos ibi versari accepimus; hodieque videmus eos, qui in Cœnobijs S. Sabinæ, ac S. Alexij victitant percommoda valetudine frui. Reliqua sunt loca plana veteris Vrbis, quæ deficientibus ædificijs, pigroque, atque immoto aere sordescentia, & propter veteres parietinas, cryptasque aliquantò etiam magis noxio; planè incommoda, atque insalubria vulgò feruntur; quæ nominatim recensere nil attinet: hoc tantùm adijciam ob rationes supra positas, quotidianamque experientiam cæteris deteriora esse, quæ vel Tiberi adhærent, vel conuallium instar montibus obsepiuntur: ex quo liquet regionem Circi Maximi inter Palatinum, atque Auentinum sitam, omnemque illum campum, qui inter Auentinum, ac Tiberim, portamque Ostiensem iacet, planè noxium esse, ac damnabilem.

Loca insaluberrima.

Quòd si quis regulam aliquam desideret qua dijudicare posſit, duorum locorum, quorum alteri ex

Regula ad dignoscendum vter duorum locorum salubrior sit.

ijs,

ijs, quas attuli bonis conditionibus vna, alteri alia patrocinetur, vter ſit ſalubrior; videndum eſt ſcilicet, quænam earum conditionum potior ſit. Exemplo res fiet manifeſtior. Æliæ arcis Auſtrali parti fauet propinquitas Vrbis, eiuſque frequentiſſimæ regionis ex aduerſo poſitæ: contra Boreali eiuſdem arcis parti, quæ Neronianis Pratis imminet, obiectus ipſius Aquilonis commodat, vbique ferè, ſed Romę præcipuè ſalubris. Vtribi igitur tutior, ac ſalubrior habitatio in ea arce degentibus erit? & ratio ipſa docet, & experientia oſtendit, commodiorem eam habitationem eſſe, quæ ad Vrbem, & pontem ipſum Hadriani ſpectat; licet in Auſtrum vergat, ac flumen indidem aſpiciat: quoniam nimirum Boreæ flatus non ſemper aerem ventilat, ac purgat: contra purgatio, quæ ab hominum frequentia, ac tectis, focisque efficitur, perpetuò durat. Sunt verò etiam peculiares magis quædam cauſæ, quæ ad corrigendos inſalubrium locorum ſitus magnum momentum afferre poſſunt. Exempli cauſa: ſtatio equitum cuſtodiæ Pontificiæ, ac S. Inquiſitionis carcer, quæ Leoninæ regionis mœnibus ad meridiem adhærent, eam ſedem obtinent, qua vix alia tota Vrbe damnoſior, ac minùs ſalubris reperietur. Primùm enim inſaluberrimis ventis Auſtro, Africo, atque Euronoto locus is obiacet: deinde occidenti ſoli, qui potiſſimùm ingentem vaporum copiam excitare ſolet, quàm maximè eſt expoſitus: denique concauus eſt, ac depreſſus in modum conuallis, quam

Arcis Æliæ, ſeu S. Angeli Borealis, & Auſtralis pars.

Auſtralis ſalubrior.

Statio equitum cuſtodiæ Pontificiæ, & S. Inquiſitionis carcer.

Ianiculi iugum, ac Vaticani collis brachium efficit: qua ratione necesse est aerem ibi facili negotio computrescere, cùm minùs bellè perfletur; atque ex repercussu imminentium collium solis radijs supra modum æstum augeri. Numquid igitur homines ibi perpetuò morbosi sunt, ac breuis vitæ? nequaquam: immò S. Officij curatores, ac ministri, cæterique proximas ædes incolentes commoda sanè valetudine vtuntur. Inclusorum verò, qui in eiusdem Tribunalis carceribus detinentur (qui, vt accepi, bellissimè valent, ac diutissimè viuunt) alia ratio est: id enim efficit cùm victus admodum sobrius; tùm vitæ genus sedatum, atque aeri minus expositum, vt propterea, qui inde emittuntur breui fermè intereant. Sed cùm propinquus ager adeò sit pernicialis, ac noxius, vt ob id Vallis Inferni vulgò audiat; quid proximam Leoninæ Vrbis partem tolerabilem efficit, nisi fornacum ignis, calcem, lateres, aliaque fictilia sine intermissione percoquens? magnam quippe vim depurgando aeri nactus est ignis: quod alio indicio fiet manifestum. Ea pestilentia, quæ Venetias anno MDLVI. afflixit, Murani incolis (qui omnes ferè artem vitriariam exercent in insula duobus circiter milliaribus Venetijs remota) pepercisse dicitur, fornacum scilicet vitriariarum causa assiduè ibi succensarum: itemque Romæ vicus coriariorum ob acrem myrteorum foliorum suffitum, quæ ibi cumulatim putrescunt, immunis ab ea peste, quæ postremò Vrbem afflixit, exti

Qui ibi habitãt salubriter viuunt.

Vallis Inferni.

Murani Incolæ Anno MDLVI. Venetijs à peste immunes.

Item in Vrbe coriarij, & eiusrei causa ex opinione vulgi.

se

ſe narratur. Sed cùm hodierna peſtilentia, quæ miſerabiliter Italiam depaſcitur, ſatis oſtenderit contagionis vi, non aeris vitio eam ſerpere; nec Cœli temperiem quidquam prodeſſe, vbi ea lues inuaſit: cumque ipſos Muranenſes huius cladis exortes minimè fuiſſe hoc tempore compertum ſit; maneat hoc fixum, ac ratum, bonitatem, ac tenuitatem aeris aduerſus veram, & genuinam peſtilentiam parum quidem proficere; ſed tamen aduerſus huiuſmodi morbos, quos aeris grauitas progignit, ac fouet; vt ſunt febres malignæ, putridæque, pulmonis vitia, cachexia, aqua inter cutem, & his ſimiles; non natiuam tantùm, ac primigeniam aeris puritatem, ac ſalubritatem plurimùm conducere, ſed eam quoque quæ extrinſecus, atque ex accidenti efficitur; ignibus ſcilicet, flatibus, ſuffimentis, habitatione non leuiter prodeſſe. Qua ratione id quoque ſequitur, vt cùm iampridem peſtilentiam Roma non ſenſerit, vt ſupra dixi; nec crebriùs, aut damnoſiùs epidemici morbi hic, quàm alibi ſæuiant, nequaquam inſalubre, ac noxium Romanum Cœlum eſſe exiſtimandum. At enim hiſtoria vetus docet, antiquis temporibus, & ſtante adhuc Republica creberrimè peſtilentiam Romæ graſſatam fuiſſe; ſiquidem, vt idem Marſilius ſæpiùs à me laudatus ſtudioſè collegit ex Liuio; ducentorum annorum ſpatio ad conſulatum vſque Cn. Cornelij, & C. Duillij, qui annus fuit ab Vrbe condita CCCCXC. vicies, ac bis peſtis Romam exercuit; & tamen ea tempe-

Hodierna Venetiarũ peſte Muranẽſes afflicti.

Verampeſtilentiam aeris ſalubritas non arcet.

Aduerſus tamen epidemicos morbos ſalubritas aeris tùm natiua, tùm aduentitia conducit.

Non crebrius Romæ quàm alibi epidemici morbi ſæuiunt, ideoque Romanũ Cœlum peſtilens habẽdum nõ eſt.

Frequens peſtis mentio apud Tit. Liuiũ.

ſtate, cùm nondum vrbani exoticis delicijs, luxuque fracti, atque eneruati fuiſſent, immò etiam tùm agros aſſiduè exercerent, ac bellicis ſtudijs apprimè dediti, ſolibus, ventis, frigoribuſque perpetiendis aſſueſcerent; ſani, maximeque robuſti fuiſſe debuerunt: præterea ipſamet Vrbs, quamquam ijs lautitijs, ac magnorum ædificiorum miraculis, quæ poſtea ſucceſſerunt minùs abundans; tamen & rebus ad victum neceſſarijs ſufficienter inſtructa, ædificijſque ſolidis, ac benè compactis, ſcienterque, atque εὐρύθμως fabricatis (quę veterum erat ædificandi ratio, etſi imperiti aliter cenſent) luculenter ornata fuit: deinde ager ipſe ijs temporibus optimè cultus, ac tectis frequens (propter quam potiſſimùm rationem non inſalubrem fuiſſe paulò poſt docebimus) vrbanis hominibus operum ruſticorum, vel militiæ cauſa foras prodeuntibus, nequaquam vt hodie perniciem afferre poterat.

Etſi tunc homines robuſtiores forent.

Et Vrbs meliùs ędificata.

Atque ager tectis frequentior.

Adhæc Romana ciuitas primis Reipublicæ temporibus nec infrequenter habitabatur, vt ſolitudo in ea exitiabilis eſſet, nec rurſus tanta incolarum multitudine affluebat, vt nimia turba inuicem ſibi officeret, ac ſordibus ſqualeret, quibus maximæ quæque Vrbes ſcatere ſolent; ac propterea peſtilentia (vera ne, an καταχρηστικῶς ita vocata non diſputo) ſæpiùs diuexari. Quinetiam ſi verum eſt, vt doctiores putant, quantò propiùs homines à prima ſui origine aberant, tantò fuiſse valentiores, ac robuſtiores, conſentaneum erat, minùs etiam illa ætate genus humanum morbis, ac peſti fuiſſe obnoxium.

Et ciuitas mediocriter populoſa.

Genus humanum eò valentius, quò primæuæ origini propius.

obnoxium. Consideremus igitur quænam fuerit causa, cur nihilominus ea tempestate tàm crebrò pestis hanc Vrbem inuaserit; huic namque disceptationi valde connexa est ea tractatio, quæ est de agro Romano, eiusque SALVBRITATE RESTITVENDA. Primo loco statuendum est, id quod Latinæ linguæ peritis facilè insinuari potest, Pestis, ac Pestilentiæ vocabulo apud veteres non eam tantùm, quæ propriè pestis hodie dicitur, sed quemcunque morbum paulò latiùs se diffundentem, ac populariter grassantem, appellatum fuisse: qua ratione omnes ij morbi, qui à Græcis ἐπιδήμιοι dicuntur, in hunc censum veniunt, cùm ea tamen differentia, quòd pestis de hominibus, pestilentia de locis, propriè, ac purè loquentibus, crebriùs vsurpatur. Mitto latiorem pestis notionem qua quidquid fermè noxium erat, atque importunum veteres appellabant, vt cùm Lucret. lib. III. ait. *Discidium vt nequeat fieri sine peste, maloque*: quod non semel etiam apud Plautum occurrit, & vernaculæ quoque linguæ vsus agnoscit: missa hæc, inquam, facio, cùm instituto nostro minùs quadrent. Sed hanc pestem, seu pestilentiam pro communibus, ac popularibus morbis, qui ob prauam anni constitutionem eueniunt, frequenter olim contigisse nil mirum: quippe non hic Romæ solum, sed alibi etiam idem hodie passim euenire videmus. Sic Anno MDCXXII. æstas, atque autumnus magnum prouentum malignarum febrium attulerunt, quæ

paucis

Disceptatio de Vrbe Roma connexa cum ea qua de agro agitur.

Explicatio huius difficultatis à notione vocabuli Pestis.

Pestis apud veteres pro epidemicis morbis, ac popularibus appellata.

Huiusmodi morbi An. MDCXXII. MDCXXVI & MDCXXIX. regnarunt.

paucis mensibus multa hominum millia, ad vicena, vel tricena fermè; atque ex his plurimos nobiles, atque illustriores oppresserunt. Anni verò MDCXXVI. recens est memoria, cuius ingressus, atque initium hyemis perniciem plurimis, non hic Romæ tantùm, sed tota ferè Italia conflauit: ob vehementes enim Boreæ flatus, qui subitò Austrinos dies, eosque perhumidos exceperunt, multas destillationum prauas, ac noxias species excitauit, præsertim, quam ridiculo nomine Castronem vocant; qua caput, ac signanter fauces obsidentur. Hic morbus multos ex debilioribus, eisque qui non satis obtecti incederent afflixit, vel interemit: æstate verò Anni MDCXXIX. ingens hominum numerus ob malignas febres, quæ patulis, atque humilioribus Vrbis locis, maximeque in Leoniana regione exarserunt, in rationem Libitinæ venit; quarum si vel modica pars hoc tempore, quo pestilentiæ metu nihil non suspectum est, extitisset; clamarent omnes pestem sine dubio Romæ grassari, atque ab eius accessu, tanquam ab Orci faucibus, refugerent. Antiquiora exempla non requiro, cùm minùs ad institutum meum faciant; atque hæc sufficere videantur, vt non minùs frequenter, qnàm olim, si pestis vocabulum latiùs accipiatur, eam hodie existere fateamur.

Præsertim in Leoniana Regione Anno MDCXXIX.

Age verò, cùm olim circumiecta Romæ regio (vt inferiùs ostendemus) tàm frequenter incoleretur, vt oppidorum, vicorum, villarumque numero nulli Italiæ parti concederet; hodie verò penè deser-

ta

ta ſit, atque ædificijs vacua; quid mirum ſi tùm frequentiùs popularibus morbis Latium exerceretur, cùm plures eſſent, qui participare hoc malum, ac latiùs communicare poſſent: deinde cùm tanta eſſet vrbanis hominibus cum proximis Latij oppidis, & cum agro propinquo communicatio, vt vna propè Ciuitas cenſeri poſſet; potuit à Liuio lues extra Romam exorta, etiamſi minùs intra Vrbem perueniſſet, cum ijs morbis, qui propriè Vrbem afligebant, connumerari: immò ex ipſius verbis ſuſpicari id planè licet; nam libro V. L. Valerio Potito, M. Manlio Coſſ. ſcribit peſtilentiam ortam in agro Romano ex ſiccitate, & caloribus nimijs; quæ peſtilentia talibus quippe orta initijs fortaſſe intra agrum ſubſtitit; nec Vrbem (quæ propter inſitam humiditatem æſtate ſicca, & calida commodiſſimè valet, vt nuper experti ſumus) vnà corripuit: tametſi cùm huiuſmodi æſtas aduenerit, ob id etiam Romæ ſalubris eſſe conſueuit, quòd maturiùs meſſis colligitur: qua ratione duabus hiſce proximis æſtatibus pauciſſimi agricolæ in morbum inciderunt. Præterea cùm hodie tanta ſit in proxima regione hominum paucitas; etiamſi populares hi morbi nonnunquam ibi inualeſcant, haud facilè deprehendi poſſunt, vt olim. Mitto quòd ijs temporibus, quantum ex ſilentio autorum liquet, minùs in vſu fuiſſe videtur ea cautio, quam peſtilentiæ tempore magno cum fructu ſeruari diligenter videmus; vt nemini ferè ex ſuſpectis locis, nedum ex infectis

A magna olim frequentia hominum.

Æſtas calida, & ſicca Romæ præcipuè ſalutaris.

Id etiã accidit, quòd propterea meſſis maturiùs fit.

Ob paucitatem hominum in Latio populares morbi minùs deprehendi poſſunt.

Antiqui peſtilentiæ tẽpore magis incauti.

venienti aditus patefiat, nec vllius generis ſarcinæ indidem aduectæ ſuſcipiantur, quamdiu id malum durauerit; aut certè niſi priùs diligenter explorato viatorum itinere, atque habitu corporum, agnitiſque magiſtratuum chiroghaphis, qui ſanos eos, ac ſanis ex locis profectos liquidò teſtentur; ijſque teſtimonijs deficientibus, quadraginta dierum ſpatio, ſecluſo aliquo ſuburbiorum in loco, procul à conſortio hominum victitantes, ſanitatis ſuæ præbuerint indicium. Quare cùm nondum veteres harum cautionum, vſu ipſo edocti, vtilitatem animaduertiſſent, facilè mihi perſuadeo etiamſi natura humana tunc longè validior fuerit, maiora tamen incommoda à peſtilentiæ viribus accepiſſe. Venio nunc ad eam partem, quæ ad hodiernæ Vrbis diſpoſitionem, ac faciem pertinet; qua in re primùm illud ſtatuendum eſt multò planiorem, ac magis æquabilem, quàm olim fuerit, nunc eſſe Romæ ſuperficiem: nam & quotidiana docet experientia, ad dirigendas ſemitas, & commodius iter vehiculis præſtandum, multa Vrbis loca complanata fuiſſe, ac quotidie complanari, vt hic in Quirinali, qui à Sixti V. Pont. Max. tempore aliquot pedibus depreſſus fuit; & contra ea Vallis, quæ inter Quirinalem, & Viminalem diffunditur, quotidie exaggeratur, atque extollitur. Sed ratio potiſſimùm conuincit, non modò colles aquarum delabentium vi in dies deprimi; ſed ſubiectas valles collapſis ædificijs paulatim aſſurgere: quod adeò manifeſtum eſt, vt probatione non indigeat.

Ideò peſtis maiores ſtrages edebat.

Diſquiſitio de Vrbis hodierna diſpoſitione.

Superficies Vrbis hodie planior, & æquabilior.

Salubriorem

Salubriorem verò (ſaltem in vniuerſum) propter hanc cauſam , Vrbis poſitionem in dies euadere facilè Marſilio conceſſerim : reuera enim priſcis temporibus , qui in conuallibus inter montes ſitis habitabant, tenuiores ſcilicet, ac pauperculi; cùm ad altitudinem eorundem montium accederet ingens domorum in ijs poſitarum elatio , non optimo loco degebant : adeoque nihil mirum ſi ijs morbis forent obnoxij , quos aer craſſior , humidior, caliginoſior, raroque , aut nunquam à ſole illuſtratus , ac multis inquinamentis ſordens ingenerare poteſt . Et ſanè non modica fuit veterum ædificiorum altitudo , vt Ariſtidis Rhetoris (vixit is Hadriano imperante) oratio in Vrbem Romam palàm oſtendit ; in qua licèt oratoriè , ac propè poeticè rem in Cœlum efferre videatur ; ſatis tamen cauſæ habuit, cur id faceret ; præſertim cùm ſæpiùs opus fuerit nimiam eam priuatarum domuum altitudinem, ad crebras ruinas, atque incendia euitanda , à Principibus cohiberi : quod Auguſtus primùm prouidentiſſimus Princeps præſtitit : mox Nero ipſe cùm Vrbem à ſe concrematam inſtaurauit : ac demùm Nerua Traianus . Conſtat id etiam ex Vitruuij , ac Plinij grauiſſimorum autorum locis , quorum verba hic ſubijcienda duxi ; ac prioris quidem. *In ea maieſtate vrbis , & ciuium infinita frequentia, innumerabiles habitationes opus fuit explicare . Ergo cùm recipere non poſſet area plana tantam multitudinem ad habitandum in vrbe , ad auxilium altitudinis ædificiorum res ipſa coegit deuenire . &c.*

Salubrior hodie Roma vniuerſim.

Veterum ædificiorũ ingens altitudo.

Auguſtus: Nero: Traianus priuatarum ædium altitudinem cohibuerũt.

Vitruuij locus.

Necessarium scilicet remedium, vbicunque vrbium capacitas incolarum numero inferior est; quod nostra ætate Genuæ accidere videmus, vbi propter angustiam loci, non modò ædes in altum extollunt, sed vicos, ac semitas non admodum dilatant: qui mos Romæ quoque saltem in veteri Vrbe ante Neronis incendium fuisse videtur; præsertim nondum inolita consuetudine tàm crebrarum vectationum. Plinius verò, cùm nonnulla de maiestate, ac magnitudine Romanæ Vrbis protulisset, hæc subdidit. *Quò si quis altitudinem tectorum addat, dignam profectò æstimationem concipiat, fateaturque nullius vrbis magnitudinem in toto orbe potuisse ei comparari*. Atqui vt hæc vera, satisque probata existimo, ita non libenter Marsilio concesserim, quod nimis facilè (pace tanti viri dictum sit) sibi persuasit, viarum dispositione, atque ædium structura (quibus verbis ille vtitur) hodiernam Vrbem veteri præcellere: nam si paucas aliquot vias eximas (quibus sanè haud facilè aliæ similes vspiam reperientur) eosque vicos, qui sub Colle Hortulorum iacent; nequaquam Vrbis semitæ adeò sunt eleganter dispositæ, ac directæ, vt antiquis conferri, nedum præponi (quantum ego existimo) vllo modo debeant: præsertim si non veterem illam, quæ, vt Cornelius testatur, *Arta itinera hucque, & illuc flexos, atque enormes vicos habuit*; sed posteriorem Neronianis temporibus restauratam cogitemus, de qua idem refert. *Cæterùm vrbis quæ domus supererant (l. perierant cum Lipsio) non vt post*

Plinij locus

Marsilius falsò credidit hodiernam Vrbẽ viarum dispositione, atque ædiũ structura ãtiquæ præstare.

Post Neronis incendiũ Roma directas, latasque habuit semitas.

Gallica

Gallica incendia, nulla distinctione, nec passim erectæ: sed dimensis vicorum ordinibus, & latis viarum spatijs, cohibita ædificiorum altitudine, ac patefactis areis, additisque porticibus, quæ frontem insularum protegerent. Suadent hoc primò tùm veterum opes, ac mores, qui nullis sumptibus, ac laboribus parcebant, vt Sedem Imperij & aspectu pulchram, & magnificentia spectandam haberent: deinde autoritas ipsa priscorum scriptorum, qui contrarium manifestè docent; nam Tacitus disertè ibidem loquens de irreparabili iactura multarum rerum Neroniano incendio absumptarum, inquit, *Iam opes tot victorijs quæsitæ, & Græcarum artium decora, exin monumenta ingeniorum antiqua, & incorrupta, quamuis in tanta resurgentis vrbis pulchritudine, multa seniores meminerant, quæ reparari nequibant.* Qui verò ex Agraria Ciceronis aduersus Rullum, locus à Marsilio affertur, vbi Tullius (*Romam*, inquit, *in montibus positam, & conuallibus, cœnaculis sublatam, atque suspensam, non optimis vijs, angustissimis semitis, præ sua Capua planissimo in loco explicata, ac præ illis semitis irridebunt, atque contemnent*) minùs ad rem facit; nam de posteriori Vrbe, in qua Galenus vixit, quęque cum hodierna comparanda fuerat, minimè hæc dici queunt; quæ Capuam illam veterem rectitudine, ac latitudine viarum æquasse videtur: nec tamen etiamsi hac in parte Capuam illam priscam, aut Smyrnam, aut hodiernam Antuerpiam, viarum pulchritudine, ac directione Roma vetus minimè adæquauit; continuò dicendum erat

Obiectio Marsilij ex Agraria Ciceronis.

Et eius solutio.

hodiernam,

hodiernam, *ædificandi ratione, viarum amplitudine, rectitudineque, & reliqua dispositione (quod antiquæ Vrbi defuit) spectandam esse. &c.* Quòd verò ad rationem ædificandi pertinet, hic quoque Marsilius paulò humiliùs, quàm par erat, sensisse videtur de antiquorum in domibus fabricandis peritia, atque iudicio. *Timuere*, inquit, *olim aeris vitium: itaque fenestras domorum paruas, angustas, & raras, & in summis cubiculis struebant, vnde vix luminis aliquid cubicula illustrabat: quamobrem multis in locis in ipso meridie lucerna opus fuisse omnino existimo.* Nam cùm reliquis in rebus adeò scientes, atque insignes in ædificando veteres extiterint; an credibile erit tàm parum hic eos vidisse? Præterea cùm ædium priuatarum nihil fermè ab illa ætate ad nostram memoriam peruenerit; non video sanè quibus ab ædificijs ea ratio illuminandarum ædium, & conclauium colligi potuerit. Fateor quidem non tàm fenestrarum amplitudine, numero, ac dispositione, quàm alijs ornamentis, ædium suarum prospectum veteres exornasse; sed tàm parcos, atque inscios in perforandis parietibus eos fuisse, vt Marsilius credidit, vix equidem puto, nisi propter specularium penuriam (quæ, quòd ex lapidis certo quodam genere fierent, ad solos fortasse diuites pertinebant) parciores fuerint in luminibus fenestrarum captandis. Vetustissimo tamen, ac rudiori sæculo (neque enim dissimulandum est) specularium vsus non fuit: quæ nunc etiam in Hispania non valde frequentantur; mi-

Marsilius humiliter sensit de antiquorũ peritia, & magnificẽtia in ędificando.

Probabile non est in captandis luminibus imperitè egisse, qui totius architectonicæ disciplinæ sciẽtissimi erant.

Ædium priuatarũ veterum vix quidquam superest.

Etsi veteres non tã fenestrarũ fortasse cõcinna dispositione, ac frequentia, quàm alijs operibus ædes ornabant.

Vetustiori sæculo specularium vsus non fuit. Plin.

nori

nori vtique damno, propter aeris illius insignem temperiem, ac benignitatem. Cæterùm minimè obliuisci debemus, etiamsi tanquam rem certam, atque indubitabilem & Marsilius asserat, & vulgus existimet, vicorum latitudinem, rectamque dispositionem sanitati conducibiliorem esse; fuisse tamen qui refecta à Nerone Vrbe existimarent, *veterem illam formam salubritati magis conduxisse; quoniam angustiæ itinerum, & altitudo tectorum non perinde solis vapore perrumperentur*. Ea quippe est rerum humanarum conditio, vt quæ vni prosunt, alteri obsint: quæ nonnunquam salutaria sunt, interdum etiam sint perniciosa. Sic fortasse quantum latitudo, ac rectitudo viarum, ac situs altior prodest ad eam aeris purgationem, quæ à ventis siccis, ac sole fit; tantundem conducit ad nimios æstatis calores temperandos, ac vehementiores Boreæ flatus per hyemem frangendos altitudo ædium, semitæque potiùs flexæ, quàm directæ. Quare difficilius aliquantò est statuere vtra species sit ad valetudinem corporum potior, quàm vtra sit ad oculorum voluptatem elegantior. Dispar verò ratio meo iudicio aquarum est, quarum ingens copia (& miror silentio omissas à Marsilio) in varia castella, nymphæa, fontes, salientes, lauacra, lacus, thermas, balnea, stagna, euripos, piscinas, tubos, fistulas dispertita, non tàm æstiuo tempore Vrbem refrigerabant, quàm hyberno eandem, vtpote situ, & positione paulò humiliorem, ac perhumidam, nimiò plus sanè, quàm

In Hispania parum frequentãtur ob aeris salubritatẽ

Quidam censebant vicorũ angustiam salubriorem fuisse.

Ex parte id verum.

Aquarum tamen frequẽtia parum olim salubris.

Roma situ humilis, & caliginosa.

opus esset ad sanitatem corporum, madefaciebat. Sed nimirum pensabant hoc facilè cùm multa commoda, & voluptates, quæ ex tanta aquarum vbertate proueniebant, tùm verò pulchritudo, ac magnificentia Vrbis, maiestate illius imperij digna, quæ non alia magis re se ostentabat, quàm ductibus ijs aquarum, quibus, vt Cassiodorus ait, *flumina quasi constructis montibus perducebantur*: quapropter de ijs loquens Plinius, nihil magis mirandum fuisse in toto terrarum orbe exclamauit. Frontinus verò nec Pyramidas ipsas, moles scilicet otiosas, ac inertes cum ijs comparandas duxit. Quinetiam eò tolerabilior hæc vbertas aquæ tùm Romæ fuit, quò minùs lutosa, & spurca exinde fiebat: cùm latis silicibus constrata esset, nec crebris vehiculorum discursibus hodiernum in morem inquinaretur, ac pluribus fortasse cloacis exiccaretur. Sed hæc de Vrbis ipsius situ, & dispositione dicta sufficiant: quando hæc potiùs Philologorum ritu, animi causa delibaui, quàm vt ad institutum sermonem valde sint necessaria. De agro verò Romano, vt aliquando incipiam, tribus quasi gradibus progredietur ad finem disquisitio. Primò enim, omissa superflua quæstione (quæ potiùs nominis est, quàm rei) an salubris, vel insalubris sit; quærendum erit qualis olim fuerit: secundò quibus ex causis hæc grauitas, atque intemperies proueniat: vltimò quibusnam operibus, ac remedijs ad pristinum statum paulatim reduci queat. Sed priùs huius, quem dico agri termini, ac fines statuendi

Ex aquæductuum frequentia multa commoda, & voluptates percipiebãtur.

Plinij, & Frõtini testimonia de aquæductuum priscorum mirãdis operibus.

Roma olĩ minùs lutosa, ac madens.

Ad agri tractationẽ transitio.

Priscus eius status: Causæ hodiernæ insalubritatis: Remedia.

videntur

videntur. Antiquiſſimis temporibus agri Romani limites non longè admodum protendebantur: nam cùm Varro ex Augurum diſciplina inter cæteras differentias notaſſet, aliam eſſe Romani, aliam Gabini agri qualitatem, colligere hinc poſſumus Romanum agrum à Gabino tunc temporis ſuis quibuſdam finibus diſterminatum fuiſſe; etſi oppidum Gabij, quod via Præneſtina circa Zagarolum fuit, dirutum tunc eſſet, vel in vici formam redactum: qua ratione exiſtimare licet Fidenas, Collatiam, Laurentum, aliaque finitima oppida (quamuis ex his àliqua nomen tantùm retinerent) ſuum habuiſſe agrum, ſeu territorium à cæteris diuiſum, & à Romano ſeiunctum. Sed nequaquam ſic à nobis ager Romanus intelligitur; nec eo modo, quo Diœceſim, quæ propriè eſt Romani Pontificis, comprehendit; quatenus ab Oſtienſi, Albana, cæteriſque diſtinguitur: ſed totius ferè veteris Latij, agrique Volſci planitiem, Etruriæque Pontificiæ (Patrimonium nunc vocant) maritimam partem, ac præterea Sabinorum proximam, ac magis campeſtrem regionem: totum enim hoc ſpatium experientia ipſa, & paucitate ædificiorum teſtante, noxium, atque inſalubre eſt; ita vt ab æſtiuo ſolſtitio ad autumnale æquinoctium, plus minùs, ab vrbanis hominibus frequentari non poſſit; à ruſticis verò (quorum nemo indigena eſt) quamuis robuſtioribus, Cœlique iniurijs magis aſſuetis, non ſine periculo, & magna ipſorum pernicie, tumultuariè excolatur. Eſt igitur, vt particulatim

Deſignatio limitum huius agri inſalubris.

Romanus ager olim anguſtus.

Finitima oppida licet collapſa proprios agrorũ terminos ſeruabant.

Ager Romanus non ſic accipitur.

Comprehẽſio regionũ inſalubriũ.

Specialis finitio huius Agri.

ticulatim rem aggrediar, totus ille tractus maritimus, qui ab Vrbe Tarracinam (quę non longè abest à regni Neapolitani limitibus) L. circiter milliarium spatio vsque protenditur, Cœli grauioris, ac morbosi: qui veteris Latij terminus fuit, vt vetustissimi Antium, siue Circeij; recentioris verò Liris, seu Garelianus. Ab altera verò parte non dissimilis conditionis maritima Tusciæ regio ferè omnis, quæ hinc Tiberi, illinc Macra fluuijs finitur; nisi quòd, quæ Arni, atque Auseris ostijs adiacet, paulò salubrior est; & aliquantò etiam magis Lunensis regio, ac Lucensium ditio. Alia quidem sunt Italiæ loca graui, noxioque Cœlo prædita; sed ea non tàm latè patent, vt paulò post ostendemus. Itaque propria quodammodo esse videtur hæc calamitas, & vastitudo duarum Italiæ nobilissimarum prouinciarum, Latij, atque Etruriæ. Sed huius quidem eam partem, quę extra Ecclesiæ fines iacet, nec ad institutum nostrum pertinet, omittemus. In latitudinem verò Ecclesiasticæ ditionis, insalubris Tusca regio magis, minusque porrigitur, prout montes maritimum, campestremque tractum magis, minusque coarctant. Supra Vrbem verò ager Sabinus nec ipse tutus, aut salubris est, nisi vbi paulatim supra circumiecta Tiberi loca assurgit, & ad montes propiùs accedit. Nec tamen æqualis, aut vniusmodi existimanda est horum locorum facies, & qualitas: alibi enim fermè pestilens, ac lethalis, vt circa Ostiam, ac Portum: alibi mediocriter noxia, sicuti est omnis ferè litoralis regio, quæ longiùs à paludibus

Longitudo hodierni Latij.

Tuscię maritima ora ferè tota morbosa.

Alia etiã Italiæ loca insalubria.

Sed Latiũ, & Etruria propriè id sentiunt.

Non vna tamen horum locorũ species, & qualitas.

paludibus receſſit: alibi demùm magis tuta, nec fortaſſe omnibus annis exitialis, ſed grauioribus dumtaxat; atque imbecillioribus hominibus. Eiuſmodi eſt montibus propinquior, & remotior à mari. Quod adeò verum eſt, vt tres quaſi ſalubritatis gradus his regionibus ſtatuere poſſimus: quemadmodum nobiliſſimum, atque humaniſſimum virum Tiberium Mutium S. R. E. Cardinalem, atque Epiſcopum Viterbienſem narrantem audiui, ſuæ Diœceſis inſalubria loca trifariam diuidi poſſe, partim eorum in quibus vix quiſquam diutiùs perennat, nec qui naſcuntur fœtus ſunt vitales, vt Montalti; ſecundò vbi pueri, qui ibi naſcuntur, adoleſcunt, atque adulti, etſi non ſaluberrimè, viuunt tamen, vt Centum Cellis; tertiò vbi aduenæ quoque perennant, ſed ſæpe æſtate languent, vt Tuſcaniæ. Nil igitur mirum, cùm hæ regiones ad propagandam ſobolem tàm parum idoneæ ſint, ſi agricolarum quotannis huc confluentium turba non paulatim huic Cœlo aſſueſcat, ac ſtirpem ex ſe relinquat, quæ poſtmodum in dies excreſcens, ac ſtabilem hic ſedem figens, pro indigenis reputetur. Quippe homines conditionis huius Cœli non ignari, nil ampliùs cogitant, quàm, vbi locellos compleuerint, in patriam ad vxores, ac liberos quamprimum reuerti, atque vnà cum ijs ſuo labore, atque induſtria partis nummis placidè frui: aut quibus luculentior merces obuenit, agellum in ſuorum conſpectu, procul ab aeris periculo, commercari. Eorum tres claſſes con-

Alia enim magis, alia minùs grauia.

Agricolæ Romanenſes ob aeris grauitatem hic larem non figunt.

Sed in patriam quāprimum reuerti feſtinant.

Rusticorum genus ad tria fastigia reducitur. stituere præcipuè possumus, Vinitorum, Aratorum, ac Pastorum. Vinitores vineas cùm intra, tùm extra Vrbem sitas, atque etiam in Albano, & Tusculano agro, exercent, non certa fructuum portione sibi reseruata, vt coloni partiarij solent, præsertim in Etruria; sed annua mercede sibi constituta, nimirum certa pecuniæ summa, cui solent etiam alia ad victum necessaria adijci. In casis hi habitant iuxta vineas sitis, quas ipsimet custodiunt; præcipuaque opera suis manibus administrant; putationes videlicet, sationes, insitiones, & similia: quibus verò sufficere ipsi non possunt, vt pastinationibus, cæterisque grauioribus operibus, operarios, qui quotidiana mercede victitant, assignant; quorum ingens numerus in compita quædam, certaque Romæ loca, præsertim ad Theatrum Marcelli, confluere solet, atque in diuersorijs, tabernisque cibum, somnumque capere: quidquid verò in diurnam mercedem vinitores operarijs persoluerint, dominis expensum ferunt. Vinitores plerique Flaminię, ac Tusciæ vlterioris, agrique Parmensis incolæ sunt: operarij verò varij generis, maximaque ex parte Nursini, ac Picentes: prætereaque Marsi, ac Peligni (Aprutiensium nomine magis nunc noti) qui optimi fossores perhibentur propter insignem corporis duritiem, ac robur, & ad opus faciendum alacritatem: quare non modò ad rusticas operas expetuntur, sed etiam ad fabriles, si quando hic Romæ, aut in proximo arena effoditur, saxa exciduntur, fundamenta ex-

Vinitorum, Aratorum, Pastorum.

Ratio colēdi vineas.

Operariorum turba.

Eorum statio.

Vinitorum natio.

Optimi fossores qui.

cauantur,

cauantur, parietinæ veteres comminuuntur. Fabri verò cæmentarij (vt οὐδὲ πάρεργον id quoque dicam) qui in veteri Inſcriptione Florentina PARIETARII vocantur, ſunt maxima ex parte Inſubres, nonnnulli etiam Florentini; ſed hi potiſſimùm nobiliores fabri; vt ſunt redemptores, menſores, & monitores (protomagiſtros nunc vocant) ac præterea lapicidæ. Ex olitoribus etiam, cæteriſque hortorum curam gerentibus, puta inſitoribus, topiarijs, viridariorum cuſtodibus plurimi etiam Florentini ſunt, ac Tuſci. Nec illud omittendum eſt, leuiores quaſdam operas, vt vindemias, ſpicilegia, & ſarritiones, magna ex parte ab hiſce pauperculis vrbanis, ſenibus, mulieribus, & pueris, qui parua mercede conducuntur, expediri. Secundo loco recenſendi veniunt qui non in propinquo vineis dant operam, ſed longiùs ab Vrbe campos triticarios colunt; quos videlicet arant, ſerunt, metunt: hos proprio vocabulo aratores appello; quamuis frequentiùs ſic vocentur qui, vt olim nunnullis in locis, præcipueque in Sicilia (vt notum eſt ex Verrinis orationibus) ſic hodie conductitijs operis, non ſuis manibus, alienos agros exercent: eos nunc Romæ dicunt *artem campi facere*: quomodocunque igitur hi vocentur, aratores, vel agricolæ; ex vario, ac promiſcuo hominum genere conſtant; ſed vt plurimùm ex agro Piceno, ac Nurſino, Vmbriaque. Porrò vt meliùs intelligatur huius agri Romani colendi ratio, atque hodiernus illius ſtatus; ſciendum eſt, eum

Cæmentariorum patria.

Plurimi operum redemptores, & Architecti Florentini.

Item olitores, & viridariorum cuſtodes.

Vrbana plebecula leuiora quędam opera in agris facit.

Ad aratorum genus tranſitus.

Aratorum Romanenſium nationes.

Agri Romani hodiernus status. eum hodie in pauca, eaque amplissima latifundia diuisum esse, quas *tenutas*, & *casalia* vocant; non vt olim in mediocres fundos, sicut in Etruria, & Gallia Cisalpina, magnaque Italiæ parte videmus: *Casarum agrestium paucitas.* quapropter necesse est ad insignem paucitatem casas quoque ipsas, vbi rustici degunt (quas etiam *casalia* vocant) iam esse redactas; quæ sanè rarissimæ in tota hac ingenti planitie conspiciuntur. *Earũ structura.* Ædificio vt plurimùm constant modicè elaborato, nec magna positionum cura, aut delectu; sed ferè vbi casus tulerit; aut aquæ manantis opportunitas suaserit, excitato. Quibusdam etiam locis non optimæ aquæ puteis, aut etiam fossis manufactis (quibus aqua pluuia excipitur) contenti sunt miseri agrestes. *Plerisque Casalibus adiacent aquarũ scatebræ.* Plerunque verò Casalibus adsita sunt aquarum receptacula maioris formæ, quæ *fontanilia* vocant, bifariam diuisa; quò aqua partim è proximo fluens, partim longiùs tubo ducta delabitur. Eò pecora, atque iumenta aquatum ducunt; atque indidem quoque homines hauriunt. *Cultura agri Romani simplex, ac rudis.* Cæterùm agrorum huiusmodi cultura longè distat ab ea, quæ amœnioribus, atque etiam sterilioribus locis exercetur; in quibus summa diligentia, ac varietate operum, ac consitionum, rura tractantur: hic enim omnis circa rem frumentariam, ac fœnisicium agricolarum cura consumitur; *Noualia.* frumenta verò potissimùm in noualibus agris (hodie *maiesi*) seruntur, hoc est, ijs qui alternis annis conquiescunt; quanquam nonnulli, ob vastitatem regionis, cultorumque paucitatem, rariùs

etiam

etiam exercentur : quædam etiam huius agri portio restibilis fit; ea sic vocatur, quæ quotannis, aut duobus saltem iunctis obseritur, cuiusmodi campos *colti* vocant. In his vbi messis facta, ac stipula Augusto mense incensa est, per autumnum mox sementem iaciunt, atque vnica aratione, per medias terræ porcas sulcum ducentes, semen operiunt; nec ad proximam vsque messem quidquam ampliùs faciunt, aut segetes reuisunt. Noualia verò Maio mense (vnde vulgaris appellatio ijs obtigit) proscinduntur, atque in vniuersum quater in directum, & transuersum aratro ducto ad sationem vsque autumnalem arantur. Stercorandi verò, ac sarriendi agri, partim ob colentium ignauiam, partim ob natiuam terræ feracitatem, vsus, ac vocabula fermè obsoleuerunt; fimus enim qui è stabulis Romæ magna copia educitur, in profluentem abijci solet. Messem vbi collegerint in prægrandes aceruos componunt, quam deinde in aream deportant, ibique in orbem iumenta agentes, triturando sementem educunt. Solent verò in singulis Casalibus deni, vel duodeni homines, aut etiam plures, præsertim vbi pecora, atque armenta sunt (de quibus iam dicemus) versari, vsque dum scilicet messis absoluta fuerit: tunc enim, si paucos excipias, qui tectum, gregesque custodiunt, protinus ob aeris grauioris metum domum regredi festinant. Videas quoque sic plerosque morbosos, pallidoque aspectu, ac vix firmandis vestigijs, nedum sarcinulis, aut ferramentis ferendis habiles,

Agri restibiles.

Stercoratio, ac sarritio raro in vsu.

Quoteni homines in sigulis Casalibus.

les, cateruatim mœſtos ingredi; quippe quorum magna pars in vrbanis noſocomijs vel vitam relinquant, vel longo tempore cum morte luctentur.

Magna pecorũ copia in agro Romano.

Magna præterea in his locis viſitur pecorum omnis generis, atque armentorum copia; quæ partim à Caſalium dominis aluntur (ea totum annum ferè in ijſdem locis paſcuntur) partim ex frigidioribus, ac montanis regionibus, Flaminiæ ſcilicet, atque Vmbriæ, tùm ex Sabinorum, Marſorum, Pelignorum, Æquicolarum ſaltibus, adulto autumno in hæc campeſtria, & tepidiora loca inigunttur. Eadem interdiu quidem paſcuntur in pratis, agriſque compaſcuis, quos certa quadam mercede (poſterioris ætatis ſcriptores Terraticum vocant) cum dominis pacta, paſtores ſibi vtendos, ac fruendos conducunt; noctu verò in reticulatis caulis quieſcere coguntur.

Paſtores vbi cubent.

Ipſi verò paſtores ſtramentitijs tugurijs, vti meliùs poſſunt, conquieſcunt, atque aeris iniurias propulſant. Atque hęc per tranſitum de agri Romani qualitate, eiuſque hodiernis cultoribus, deque culturæ ratione ſummatim dicta ſufficiant.

Antiquus huius regionis ſtatus.

Conſequens iam eſt, vt qualis olim fuerit huius regionis facies, ac ſtatus, ex Autorum ſcriptis, noſtriſque obſeruationibus indagemus.

Italia prævalida olim ante Romanorum potentiam.

Antequam Romanorum potentia per Italiam ſeſe latè fudiſſet, eamque armorum vi ſibi ſubiugaſſet, florentiſſimus ipſius fuit ſtatus, & cùm multitudine populorum magna ex parte diuerſis inſtitutis, ac moribus, ac varijs linguis vtentium; tùm frequentia incolarum, atque opibus, terręque

vbertate

vbertate ſpectabilis : eoque tempore non Græcæ tantùm ciuitates, quæ præcipuos Italiæ portus, atque optima quæque loca inſederant; ſed alij quoque populi nequaquam inuicem ſubiecti, ſed liberi, ac ſuis legibus vtentes, mirificè excellebant: erat enim ea tempeſtate quaſi adoleſcentiæ, & iuuentutis Italiæ medius quidam ſtatus; quemadmodum plena ipſius iuuentus mihi fuiſſe videtur ſub initijs Punicorum bellorum; qua tempeſtate incredibile dictu eſt quàm valida, & florens Italorum natio fuerit, & quàm numeroſis copijs formidabilis: quamobrem eo prælio quo Romani totius ferè Italiæ viribus ſubnixi, cum Gallorum exercitu (qui Congolitano, & Aneoreſte ducibus Etruriam vaſtabant, ac copijs numeroſiſſimis, non ex Ciſalpinis tantùm, ſed ex populis trans Alpes vſque accitis, maximum terrorem Italiæ incuſſerant) C. Attilij, & L. Æmilij Coſſ. ductu fortiſſimè conflixerunt, cæſa ſunt ex hoſtibus circiter XXXX. millia, capta decem millia: de qua pugna præſtat cognoſcere quid Polybius grauiſſimus, & oculatiſſimus ſcriptor teſtatum reliquerit. Ὁ μὲν οὖν πρὸς τοὺς Κελτοὺς πόλεμος τοιοῦτον ἔσχε τὸ τέλος κατὰ μὲν τὴν ἀπόνοιαν καὶ τόλμαν τῶν ἀγωνιζομένων ἀνδρῶν, ἔτι δὲ κατὰ τὰς μάχας καὶ τὸ πλῆθος τῶν ἐν αὐταῖς ἀπολλυμένων καὶ παραταττομένων, οὐδενὸς καταδεέστερος τῶν ἱστορημένων. ideſt. *Hic tandem belli Gallici finis fuit, quo nullum vſque in hunc diem, vel obſtinatione animorum, vel militum audacia, vel atrocitate præliorum, vel multitudine interfectorum, vel numero copiarum maius aut audiuimus, aut legimus.* Idem verò Polybius memoriæ

Italiæ iuuenilis ætas ſub initijs Punicorum bellorum.

Prælium Romanorũ aduerſus Gallos.

Gallorum ingens clades.

Ingens militum numerus, quẽ eo Gallico tumultu Italia comparauit.

moriæ prodidit comparaſſe Italiam eo tumultu ſeptingenta peditum millia, & ſeptuaginta equitum: quamuis Liuius, & Plinius hunc numerum extenuent. Sed hac in re Polybio, qui ferè ſuppar ijs temporibus fuit, procul dubio fides eſt magis adhibenda. Qua ex re, & multis alijs argumentis, quæ longiùs ab inſtituto abſunt, ac præſertim ex multitudine oppidorum, quæ Romanorum bellis exciſa ſunt, & ex Æliani teſtimonio,

Variarum Hiſt. libro IX. cap. XVI.

qui tradit olim Italiam habitatam fuiſſe vrbibus mille centum nonaginta ſex, liquidò cognoſci poteſt, Italiam tùm frequentiſſimè, ac diligentiſſimè cultam fuiſſe.

Italia quã populoſa tũ fuerit.

Sed quoniam euagari latiùs nec licet, nec lubet, nec ab inſtituto ſermone (qui de finitima Latini, Sabini, atque Etruſci agri planitie eſſe debet) longiùs digredi; conſentaneum videtur propinqua aliquot Romæ oppida, campeſtris tractus præcipuè, recenſere; quæ partim ante Romani imperij ἀκμὴν, ac florem; partim poſtea penitus defecerunt: quod validiſſimum erit argumentum ad eam frequentiam, quam his locis fuiſſe contendimus, aſtruendam. Verùm id ſummatim conficiam, atque omiſſis amplioribus probationibus, ac locorum deſignationibus, quod ab alijs accuratè præſtitum eſt; potiſſimùm à Cluuerio, qui incredibili diligentia omnia ferè veterum Autorum loca in ſua Italia collegit, digeſſitque. Plinius igitur lib. III. cap. V. de veteri Latio loquens hæc oppida recenſet, quæ ita ſua ætate deſierant, vt eorum veſtigia iam abolita eſſent.

Recẽſio cõpluriũ oppidorum olĩ Romæ propinquorum.

Cluuerij diligentia in horum oppidorũ poſitionibus indagãdis.

In

In prima regione, inquit, *præterea fuere, in Latio clara oppida, Satricum, Pometia, Scaptia, Pitulum, Politorium, Tellene, Tifata, Cænina, Ficana, Crustumerium, Ameriola, Medullia, Corniculum, Saturnia, vbi nunc Roma est: Antipolis, quod nunc Ianiculum in parte Romæ: Antemnæ, Camerium, Collatia, Amiternum, Norba, Sulmo, & cum his carnem in monte Albano soliti accipere populi, Albenses, Albani, Aesolani, Acienses, Abolani, Bubetani, Bolani, Cusuetani, Coriolani, Fidenates, Foretij, Hortenses, Latinienses, Longulani, Manates, Macrales, Mutucumenses* (lege *Mucamitenses* ex Liuio, qui *Mucamitem* nominat) *Munienses, Numinienses, Olliculani, Octulani, Pedani, Pollustini, Querquetulani, Sicani, Sisolenses, Tolerienses, Tutienses, Vimitellarij, Velienses, Venetulani, Vicellenses. Ita ex antiquo Latio quinquaginta tres populi interiere sine vestigijs.* Eodem capite, *A Circeijs*, inquit, *palus Pontina est, quem locum viginti trium vrbium fuisse Mutianus ter consul prodidit.* Ad quem locum vide sis quæ notat Cluuerius pag. 900. vbi præter errores, qui ex scriptorum vitio irrepsisse videntur, multiplicem Plinij negligentiam arguit, qui eosdem populos bis nominauerit, vt Norbam, & Norbanos; & quorundam extare vestigia negauerit, quæ tamen ea ætate, & sequentibus supererant, Antemnam scilicet, Collatiam, Norbam, atque Sulmonem (quamuis de hac postrema valde dubito, an id oppidum fuerit quod *Sermoneta* nunc dicitur, licèt locorum situs suadere id videatur). Miror etiam cùm Antipolim (siue vt Clu-

Nomina veterum Latij oppidorum.

Plinij oscitantia in his locis recensendis.

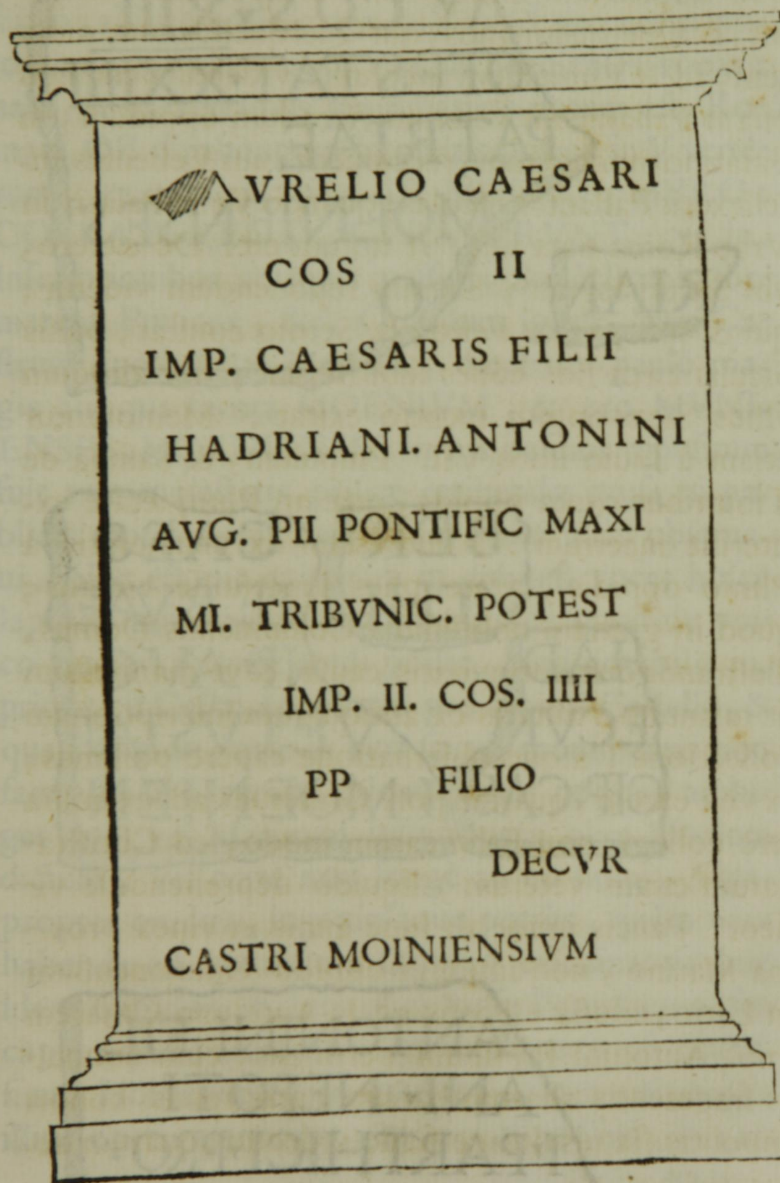
uerius ex Dion. Halicar. legit Æneiopolim) nominauerit, quæ in monte Ianiculo fuit, & Saturniam, quæ Capitolium antiquiſſimis temporibus occupauit, & Querquetulanos, qui Querquetulanum montem, ideſt Viminalem incoluiſſe videntur, cur non etiam Pallanteum veterum Arcadum oppidum, in Palatino monte ſitum, recenſuerit: niſi Velienſes intellexerit Pallantei incolas; quando Velia Palatij in Vrbe Roma pars fuit, vt notum eſt. De cætero, vbi Sicani legitur, Sacrani reponendum videtur; qui & ipſi, vt ex Feſto, & Seruio conſtat, pulſis Siculis circa hos colles ſubſtiterunt; nec alioquin vllius Sicæ oppidi mentio exſtat. Memorantur etiam à Liuio libro VII. Empulum, & Saſſula de Tiburtibus capta oppida, quæ an Plinij ætate extiterint incertum. Aliud etiam ex enumeratis à Plinio oppidis, ætate ipſius ſuperfuiſſe videtur; quod in gratiam nobiliſſimæ Columnenſis Domus, illuſtrandæque antiquitatis cauſa, & vt manifeſtum ſit quantum vtilitatis ex antiquarum Inſcriptionum collectione, atque obſeruatione capere poſſimus; ex vna earum (quarum poſt Gruterum ad ſex millia ferè collegi, non Ethnicarum modò, ſed Chriſtianarum etiam veterum) liquidò deprehendiſſe videor. Paucis igitur ab hinc annis in vinea proxima Marino, non ignobili oppido Columnenſium in Latio, effoſſa eſt baſis ad L. Aurelium Cæſarem Imp. Antonini Pij filium pertinens, cum nonnullis fragmentis aliarum baſium, quæ ipſius honori impoſitis ſtatuis dicatæ fuiſſe videntur; quarum deſcriptio hæc eſt.

Pallãteum à Plinio omiſſum.

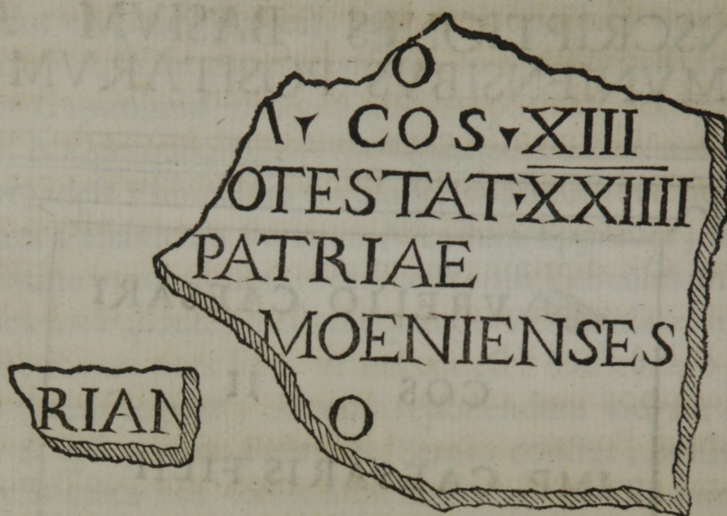
Alia oppida à Liuio memorata.

Autoris collectio veterũ Inſcriptionũ.

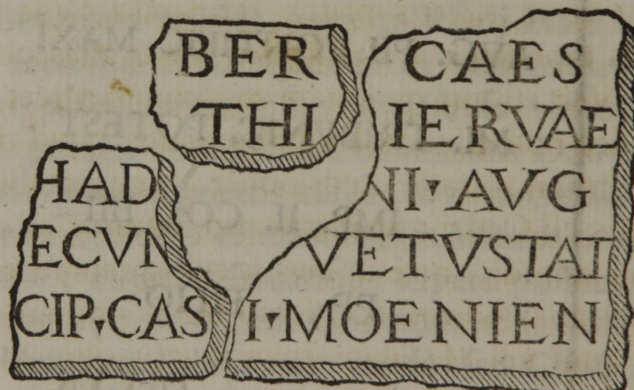
INSCRIPTIONES BASIVM A MVNIENSIBVS POSITARVM

Basis ex lapide Piperino, quem alij Priuernatē vocant, effossa in vinea Septimij propè Marinum oppidū.

Fragmenta aliarũ basium effoſſa in eadem vinea.

Apparet igitur tàm ex integra basi, quàm ex aliarum fragmentis erectas fuisse à Decurionibus CASTRI MOENIENSIVM, cuius nulla, quod sciam, alibi mentio extat, nisi quòd pro certo puto hos ipsos esse, quos Plinius Munienses vocat: nam, vt ex veteribus grammaticis notum est, Romani OE dipthongum in multis postea in V verterunt, exempli gratia, EX MOERO, MVRO; COERAVERVNT, CVRAVERVNT; vt in Inscriptionibus antiquis passim: Sic à Pœnis formarunt Punicos, &c. Oppidum igitur, siue Castrum quod vulgò Munium, dicebatur paulò magis antiqua forma MOENIVM, & pro MVNIENSES, MOENIENSES in his basibus repositum fuit: vt maiestatis priscæ retinendæ causa in publicis monumentis factitatum fuisse aliàs obseruaui. Nec est cur quisquam in dubium vocet hosce lapides non aliunde aduectos fuisse; quod de vnico tantùm fortasse credi posset. Sed notabilis in primis est Castri appellatio pro maiori Castello, & quasi oppido, quæ in eius sæculi monimentis non facilè aliàs occurret. Nemo igitur posthac ambiget quin vel Marinum ipsum fuerit olim Munium dictum, vel certè non longè ab eo situm. Quapropter erudita, ingeniosaque potiùs, quàm vera habenda est coniectura Cluuerij existimantis hoc idem oppidum dictum olim fuisse Ferentinum, seu caput aquæ Ferentinæ: quem sequutus est doctissimus Holstenius, eius itinerum comes, & magni illius operis particeps, ac socius qui fuit, in carmine

Mœnienses harũ inscriptionũ, & Muniẽses Plinij ijdem.

In publicis monumentis, maiestatis retinendæ gratia, sermo ãtiquus affectabatur.

Castri appellatio eo sæculo rarior hoc significatu.

Marinum olim erat Munium.

Philippi Cluuerij coniectura de primo Marini nomine.

Holstenius Cluuerij comes, & operis Geographici particeps fuit.

mine Phaleucio quo Excellentisſimi Thaddæi Barberini, & Annæ Columnæ nuptias celebrauit. Et ſanè eorum coniecturam, qui ſimilitudine nominis freti ex Marino Marianum fecerunt, ſemper dubiam, & ſuſpectam habui; vtpote qui hanc analogiæ ſpeciem nunquam probauerim, nec in huiuſmodi locorum appellationibus, quas Romanæ familiæ dederunt, vocalem I ſic elidi obſeruarim. Sed de his aliàs fortaſſe opportunior erit dicendi locus. Non deſunt etiam, qui propter hos lapides fuiſſe eo loci Antonini Imperatoris villam exiſtiment; quod, niſi alia proferant indicia, neſcio quàm probabiliter dicatur. Sciebant quidem Antonini quandam villam nominari; ſed ea diuerſo admodum loco fuit, Aurelia nimirum via ad XII. lapidem, quæ Lorium dicebatur, vt ex Iulio Capitolino conſtat. Cæterùm hîc idem L. Aurelius villam habuit ſumptuoſiſſimam à ſe ædificatam, cuius meminit idem Capitolinus in vita ipſius; ſed eam quoque longè diuerſo ſitu, via Clodia in Tuſcis. Sed hæc minùs ad præſens inſtitutum faciunt: id verò magis, quòd ex oppidis à Plinio connumeratis nonnulla in propinquis locis, quæ hodie inſalubria (vt de reliquis taceam, quorum ſitus ignoratur) aut ferè in agri Romani planitie fuerunt; videlicet Ficana Feſti Pompeij teſtimonio ad XI. lapidem via Oſtienſi ſita, Fidenæ, Collatia, Antemnæ, Cænina, Cruſtumerium, Tellena, Politorium, Lauinium, Camerium, Corniculum, Corioli, Pometia, Longula, Polluſtia.

A Mariano Marianum fieri analogiæ ratio non patitur.

Antonini villam hic fuiſſe quidā falsò putāt.

L. Aurelij ſumptuoſiſſima villa.

Oppida in campeſtri tractu (qui hodie inſalubris) olim ſita.

Liuius

Liuius etiam libro II. Cenum oppidum propè Antium memorat: Ouidius caſtrum (Inui ſcilicet) inter Antium, & Lauinium. Quid de alijs dicam, quæ Plinij ætate extitere? Quædam etiam frequentia incolarum, & ædificiorum elegantia plus, vel minùs floruerunt; nimirum Oſtia, Laurentum, Ardea, Antium, Aricia, Lanuuium, Gabij, Bouillæ, Ficulea. Quarum poſtrema (vt obiter id quoque notem) quanquam Latinorum oppidum, in finibus tamen agri Sabini fuit, via ſcilicet Nomentana, cui priùs Ficulenſis vocabulum fuit Liuio teſte (P. Victor Figulenſem vocat) ac fortaſſe circa VII. lapidem, vbi ad vtrunque viæ marginem arcuatas ſubſtructiones quondam obſeruaui: niſi potiùs fuiſſe malumus inter vtranque viam, Nomentanam, ac Salariam haud magno interuallo inter ſe diſtantes; quando, vt ex actis S. Caij Papæ, & ex alijs S. Laurentij Martyris conſtat, extra portam Salariam erat Ciuitas Figlina; quam cum Figlinis Exquiliarum apud Varronem lib. IV. de Lingua Latina caue confundas, & à Ficulea diuerſam putes. Sic enim poſteriori ætate dicebatur, quamuis viro docto aliter viſum. Quod ſatis indicat Ficuleam non à ficubus, ſed à figulis denominatam eſſe; licèt apud T. Liuium, ac Ciceronem, qui ſuburbani Ficulenſis meminit, per literam C hoc vocabulum ſcribatur; retenta ſcilicet veteri conſuetudine, quæ vſum τȢ G ignorabat. Ne verò diligentiam in ſuperuacuis affectare videar, mitto Sudertum, Verentum, adhæc

Alia oppida olim florentia.

Epiſt. XXXIII. lib. XII. ad Attic.

Alia oppida quorum ignoratur ſitus.

Cortuosam, Contenebram, & Artenam Liuio memorata oppida, aliaque quæ credibile est circa hunc tractum fuisse. Ex alia verò Tiberis parte in Tuscia, oppida fuerunt, parum salubribus hodie locis: in littore, Portus Traiani, Fregenæ, Alsium, Pyrgi, Centum Cellæ, Grauiscæ, Cosa, Telamo, Populonium, Vetulonia: in mediterraneis verò, Cære, Tarquinij, Forum Aurelij, Forum Claudij, Ferentum, Vicus Matrini, Statonia, Volci, Rusellæ, quæque partim semideserta hodie sunt, partim modica oppida, Blera, Nepet, Sutrium, Suana, Saturnia, aliaque. Ex his pauca deligemus, omissis breuitatis gratia cæteris; eaque satis liquidò, vt opinor, probabimus florente Romanorum Imperio ampla, beneque ædificata, ac valde celebria fuisse. Nam vt de Portu Romano sileam, cuius ingentes ruinæ satis per se ostendunt eius veterem cultum, ac magnificentiam (de quo non satis constat quando, & à quibus dirutum fuerit; an à Leone IV. Pont. Max. metuente, ne à Sarracenis occuparetur; an verò ab ipsismet Sarracenis, qui magnam partem Italiæ, maritimam præsertim, vastauerunt; quod credibilius est): illud certè in præsentia minùs silendum videtur, viam Portuensem, cuius non obscura vestigia etiamnum supersunt, hoc peculiare præ cæteris habuisse (quod peritissimus Architectus, & rei antiquariæ magnus inuestigator Leo Baptista Albertus primùm obseruauit) quandam videlicet seriem lapidum elatiorum, quæ latitudinem ipsius viæ bifariam diuidebat;

Tusciæ oppida regionis insalubris.

Maritima

Mediterranea.

Portus Romani, siue Augusti ingentes ruinæ.

Circa viã Portuẽsem obseruatio.

diuidebat; nempe vt vna pars Romam versus euntibus, altera Roma ad mare proficiscentibus inseruiret: id ea gratia scilicet, ne ex aduerso occurrentes inuicem se truderent (tanta erat huius viæ celebritas) ac retardarent. Nunc verò (*Tantum æui longinqua valet mutare vetustas*) si quis hac via proficiscitur, mirum est si vnum quempiam obuium habeat. Age verò, vt ad Ostiensem vrbem transeamus; nullius fermè crebrior est apud Latinos scriptores mentio; adeò vt non desint exempla, ex quibus frequentissimam eam fuisse probemus: sed paucis ero contentus. Condita hæc vrbs ab Anco Martio Rege fuit, deducta illuc ciuium Romanorum colonia, ad sinistram Tiberis ripam, propè ipsius ostia; vnde ei nomen impositum est. Magnam passa est calamitatem Marianis temporibus, cum alijs nobilibus Latij oppidis Antio, Aricia, Lauinio direpta, ac vastata: sed nihilominus posteriori tempore pristinam dignitatem, ac frequentiam recuperasse videtur. Corn. Tacitus, vbi tradit quomodo incensa à Nerone Vrbe egenæ plebeculæ, quæ fortunarum suarum iacturam fecerat, subuentum fuerit, ait, vtensilia ab Ostia, alijsque municipijs subuecta fuisse. *Et subitaria ædificia extruxit, quæ multitudinem inopem acciperent. Subuectaque vtensilia ab Hostia, & propinquis municipijs.* Plinius Iunior, vbi elegantissima epistola, tanquam mirificus architectus, villam suam Laurentinam describit non longè ab Ostia sitam, multiplicesque illius commoditates enume-

Via Portuēsis nunc mirè deserta.

Ostia vrbs.

rat; ad extremum ſubdit. *Suggerunt affatim ligna proximæ ſyluæ: cæteras copias Oſtienſis colonia miniſtrat. Frugi quidem homini ſufficit etiam vicus, quem vna villa diſcernit: in hoc balinea meritoria tria. Magna commoditas, ſi fortè balineum domi vel ſubitus aduentus, vel breuior mora calefacere diſſuadeat. Littus ornant varietate gratiſsima nunc continua, nunc intermiſſa tecta villarum, quæ præſtant multarum vrbium faciem &c.* quæ omnia ideò attuli, quoniam multa notatu digna hinc erui poſſunt. Primò eam fuiſſe tunc temporis Oſtiæ vrbis lautitiam, ac cultum, vt non frugalioribus tantùm, ſed lautioribus etiam, & vrbanis in proximo ruſticantibus omne genus commoditatum ſuppeditare potuerit. Secundò frequentiſſimas fuiſſe villas circa littus; de quo poſtea dicemus. Tertiò non tantùm oppida, ſed vicos etiam in agro Latino fuiſſe complures; vti ſemper perſuaſum habui (vt prætercam villam Priapi in agro Ardeatino, ex qua Leo V. Pont. Max. oriundus fuit). Quartò magnam fuiſſe celebritatem Oſtienſis, & Laurentinæ viarum (quarum in medio erat Pliniana Villa) cùm in vnico vico tàm propinquo Oſtienſi vrbi tria balnea calefierent: etſi frequentiſſimam tunc fuiſſe lauandi conſuetudinem omnibus notum. Verùm reiectis vulgatioribus teſtimonijs ſequens cippus, ſiue columna in Portu Oſtienſi reperta, atque illinc in hortos Carpenſes tranſlata (cuius Inſcriptionem ex aduerſarijs Achillis Statij deprompſi) palàm docebit, ſplendidum, ac benè ædificatum oppidum Oſtiam

Ex Plinij loco multa notantur.

Splendor Oſtienſis vrbis ex antiqua Inſcriptione oſtenditur.

Oſtiam fuiſſe: in ea quippe memorantur, Forum, Aedes Volcani, Veneris, Fortunæ, Cereris, Spei, Macellum cum ponderibus (videlicet ſtateris grandioribus ad magna onera ponderanda) Tribunal marmoreum in Foro, ſtatua inaurata, & alia ſtatua ahenea poſita ab Oſtienſibus P. Lucilio Gamalæ, qui ſupraſcripta opera conſtituit, vel reſtituit, vt Inſcriptio loquitur, quæ talis eſt. *Ædificia Oſtiæ in hac Inſcriptione memorata.*

P. LVCILIO
P. F. P. N. P. PRO
NEP. GAMALAE
..AED. SACR VOLK
...EADLI. D.D. ALLECTO
...RATIS. DECVRIONI
.ONTIFICI. II. VIR. CENSO
RIAE. POT. QVINQVENNAL.
....IN. COMITIS. FACTO CVRA
...PECVNIAE PVBLICAE. EXIGEN
..\E ET. ADTRIBVENDAE
..IN. LVDOS. CVM. ACCEPISSET PVBLIC...
...VCARRI MISTIII. DE. SVO. EROGATI
ONEM. FECIT
...M. SVA. PECVNIA. VIAM. SILICE STRAVIT.
QVAE EST. IVNCTA. FORO. AB. ARCVADARCVM.
..EM. EPVLVM CVM. TRICHLINIS. CCX. VII
COLONIS DEDIT
..EM. PRANDIVM SVA. PECVNIA. COLONIS.
OSTIESIBVS. BIS. DEDIT.
.DEM. AEDEM. VOLCANI. SVA. PECV
NIA. RESTITVIT.
..DEM VENERIS SVA PECV
NIA CONSTITVIT.
..EM. AEDEM FORTVNAE SVA PECV
NIA. CONSTITVET

..EM.

..EM. AEDEM. FORTVNAE CERERIS. SVA. PECVNIA.
CONSTITVIT
..EM. PONDERA. AD. MACELLVM.
CVM. M. TVRRANIO SVA. PECV
NIA. FECIT.
....AEDEM. SPEI. SVA. PECVNIA.
....TITVIT
..EM. TRIBVNAL IN FORO MAR
MOREVM. FECIT
VIC. STATVA. INAVRATA D. D.
P. P. POSITA EST.
..EM. AHENEA. D. D. P. P. POSITA
. ROXVME TRIBVNAL. QVAES.
..EREA CVOD CVM. RES. PVBLICA.
. RAIDIA. SVA YENDERIT. OB. POL.
ICITATIONEM. BELLI. NAVALIS.
HCXV CC REIPVBLICAI DONA
...NC FVNERE PVBLICO
.... COCFFER CEN... ERVNT.

Nec dubitandum quin plurima alia ornamenta, ædificiaque ſumptuoſiſſima in tàm celebri colonia fuerint. Venio nunc ad Vrbem Antium, quam & ipſam non primis tantùm Romanæ Reipublicæ temporibus florentiſſimam fuiſſe oſtendam; ſed poſtea etiam ſummoperè ſplendidam, atque ædificijs ornatam. Dionys. Halicar. Ἄντιον πόλις ἐπιφανεςάτη τῦ Οὐολῦσκων ἔθνυς. hoc eſt *Antium vrbs Volſcorum nobiliſsima*. Liuius lib. II. opulentiſſimam olim fuiſſe teſtatur, & lib. VI. caput Volſcorum. Notiſſima ſunt etiam bella, quæ non modò Reges Romani, ſed eiectis etiam Regibus diutiſſimè, ac pertinaciſſimè cum Antiatibus populus Romanus exercuit. Ex eo verò bello, quod Numicius Coſ.

Antium.

Eius opulẽtia, & ſplẽdor antiquus.

cum

cum Antiatibus geſſit, cognoſcimus (Dionys. lib. VIII. docente) habuiſſe Antiates præter vrbem altiori loco poſitam, nempe vbi nunc D. Blaſij fanum eſt, oppidulum aliud in littore mœnibus clauſum: quod ipſis erat rerum venalium forum, ac nauale: quod interdicto ijs vſu maris, æquatis ſolo mœnibus, ac nauium receptaculis complanatis, abductiſque nauigijs dirutum penitus à Romanis fuit. Strabo etiam lib. V. ſcribit diu piraticam eos exercuiſſe, iunctis etiam cum Tuſcorum claſſe viribus. Non eo tamen inficias, quin Antij portus primis temporibus mediocris fuerit: quo à Romanis corrupto, ac diruto, poſtea locus importuoſus manſit; vt inter alia liquet ex eodem Strabone, qui ἀλίμενον πόλιν vocat. Illud certè conconſtat, Neronem Cæſ. qui ſummoperè eo loco delectatus eſt, quòd ibi genitus eſſet, atque ex Poppæa filiam ſuſcepiſſet, non modò veteranis eò miſſis coloniam frequentaſſe; ſed magnificentiſſimum ei portum addidiſſe, cuius ingentes etiamnum ſuperſunt ruinæ; præcipuè molis qua includebatur, ac Phari, quæ noctu nauigantibus prælucebat. De ædificijs verò celebre ibidem fuit Fortunæ templum cum ſortibus, quod vulgò notum: itemque Æſculapij in littore, cuius multi etiam meminerunt; Valer. Max., Autor de viris illuſtribus, & alij. Magnis inſuper, crebriſque ædificijs, ac Principum Romanorum ſeceſſibus nobibilitatum fuiſſe Strabo docet his verbis. Ἑξῆς δ᾽ ἐστὶν Ἄντιον, ἀλίμενος καὶ αὐτὴ πόλις.

Antiũ nauale, & portũ habuit ab vrbe ſeparatum.

Antiates claſſe olim validi.

Nero Antium precipuè adamauit, ornauitque.

Eius nonnulla ædificia enumerantur.

νέωὶ μὲν ἀνεῖται τοῖς ἡγεμόσιν εἰς σχολὴν καὶ ἄνεσιν τῶν πολιτικῶν, ὥστε λάβοιεν καιρὸν. καὶ διὰ τοῦτο κατῳκοδόμηνται πολυτελεῖς οἰκήσεις ἐν τῇ πόλει συχναὶ, πρὸς τὰς τοιαύτας ἐπιδημίας. idest *Sequitur oppidum Antium, & ipſum importuoſum: cæterùm Principum otio, atque vacationi ab ciuilibus occupationibus dicatum eſt: ideoque magnifica, ac ſplendida inibi ſunt ædificia extructa permulta, excipiendis eorum ſeceſſibus.* Quæ poſt Strabonis ætatem multò magis dici potuerunt, cùm ſequuti poſt Tiberium Principes, Nero, alijque ſummoperè eum locum adamauerint, atque ædificationibus excoluerint. Huc pertinet Philoſtrati locus in vita Apollonij; ex quo diſcimus Hadriani prætorium apud Antium fuiſſe, quo præ alijs maximè delectabatur.

Hadrianus Antiati villa præcipuè delectabatur.

Minimè verò prætereundum hoc loco videtur (etſi Romæ incolis ſatis id notum eſt) oppidum maritimum mille circiter paſſibus à veteris Antij reliquijs diſſitum, quod Neptunium dicitur (vulgò *Nettunno*) cuius incolæ ab Afris, ſiue Mauris oriundi vulgò creduntur. Suadet hoc mulierum habitus diſcolor, & ab Italico valde diuerſus, quæ nonnunquam ad Vrbem veniunt. Verùm vt de eo dubitem facit, non tàm, quòd nulla ſit huius Africanæ coloniæ in hiſtorijs mentio (nec enim ignoro pauciſſimos, nec eos ſatis diligentes extare rerum ſcriptores, quæ vigentibus Sarracenorum armis, atque illo caliginoſo ſæculo contigerunt) quàm, quòd minùs credibile videtur, gentem Chriſtiano nomini infenſiſſimam, & de Italia à ſe vaſtata peſſimè meritam, vel auſam fuiſſe tàm propè

Neptunium oppidũ iuxta Antij promontorium.

Eiusincolæ Africanæ originis vulgò creduntur.

Sed veriſimile non videtur.

Chriſtiani

Christiani orbis caput sedem figere, vel tantopere hanc viciniam adamasse, vel denique à finitimis gentibus non minùs religiosis, quàm fortibus permissum id eis fuisse: nisi fortasse credamus nationem Mahometicis erroribus ad insaniam vsque addictam, subitò ijs eiuratis, Christianos ritus suscepisse. Quidquid sit, nulla hodie, quod sciam, Mahometicæ superstitionis, vel Arabicæ linguæ vestigia apud Neptunienses supersunt; eoque minùs credibile videtur ortu Arabes, siue Afros esse. Cæterùm genus est hominum, quantum ex relatu aliorum comperi, quo nullum in toto Latio desidiosius, ac minùs industrium: nam cùm agros valde vberes in proximo habeant, agriculturam negligunt: cùm syluas auibus, ac feris refertas, nec venatui, nec aucupio student: denique cùm mare piscibus fœcundum accolant, piscandi imperitos esse illud maximè probat, quòd marinis piscibus Roma careret, nisi quotannis Prouinciales Galli cupidine lucri illecti Romam confluerent ad piscaturam exercendam. Atque hæc de Antio dicta sunto. Probare etiam possem, Laurentum, Lanuuium, Cære, aliaque eiusmodi oppida antiquis Autoribus sæpiùs nominata, (quæ propter aeris intemperiem hodie ferè deserta sunt) ante Italiæ excidium populo frequentia, ædificijs ornata, cultu splendida, opibus referta fuisse: id enim præter alia liquet ex magistratibus dignioribus, qui non minùs, quàm in celeberrimis Italiæ colonijs, ac municipijs, ibi fuerunt; vt veteres In-

Eorũ inertia.

Galli piscatores quotannis ad piscatũ Romã veniunt.

Alia oppida olim celebria, ac splendida.

Lanuuium nunc Città Lauinia. scriptiones præcipuè ostendunt : ac de Lanuuio Miloniana in primis Oratio Ciceronis id palàm testatur: tùm insignium aliquot virorum numerus, quos passim apud antiquos legimus indidem oriundos: tùm quòd vrbanorum frequens erat in ijsdem locis commoratio : sed tot testimonijs, atque argumentis abundamus, vt ea conquirere distædeat; cùm res sit multis nota, atque aliò festinet animus, atque impetus scribendi. Priùs tamen nonnulla carptim dicamus de ea frequentia ædificiorum, quam, præter suburbia, villæ in proximo sitæ efficiebant. Celebriores igitur viæ ad multa milliaria continuis ædificijs vtrinque insessæ fuerunt; puta, tabernis, officinis, diuersorijs, villis, suburbanis, ac monumentis etiam sumptuosioribus : qua de re lege, si lubet, Nicolai Bergerij opus, quod de vijs militaribus Romanorum Gallica lingua fusè, ac diligenter conscripsit. Via igitur Appia, quæ omnium princeps, ac celeberrima fuit, Aricia tenus continuis fermè ædificijs occupata erat; quorum magna etiam nunc rudera vtrinque conspiciuntur. Ex aduerso, Flaminiæ ædificia Ocriculum vsque pertingebant. Ostiensis etiam ad mare vsque pariter culta, atque habitata fuit, ac similiter ferè Tiburtina quousque Tibur perueniret, vt doctissimus Lipsius etiam obseruauit: quod de alijs frequentioribus vijs, puta, Prænestina, Portuensi, Latina, Salaria, Nomentana, Aurelia, Cassia itidem credi potest. Nec tamen, vt verum fatear, adeò perpetua fuisse puto quo-

Celebriores viæ lõgissima habuerunt suburbia.

Histoire des grands chemins de l'Empire Romain.

Viæ Appiæ frequentia ædificia.

Flaminiæ.

Ostiensis.

Tiburtinæ.

quouersus

quouerſus huiuſmodi ædificia, vt non aliquibus locis vacuæ areæ ſupereſſent, præſertim horti macerijs obſepti. Nil mirum igitur pronuntiaſſe Plinium magno, ſed vero encomio, *expatiantia tecta multas addidiſſe vrbes*. Dionys. verò Halicarnaſſeus, qui ſub Auguſto vixit, hoc eſt, mnltò antequam magnificentia, ac multitudo ædificiorum, tùm intra, tùm extra Vrbem ad ſummum perueniſſet, ſcriptum nihilominus reliquit loca circa Vrbem ſita minimè cincta mœnibus fuiſſe, verùm adeò ſpiſſa, ac frequentia, vt non facilè quis intelligere poſſet vbi inciperet, vbi deſineret Vrbs: οὕτω συνύφανται τῷ ἄστει ἡ χώρα καὶ εἰς ἄπειρον ἐκμηκυνομένης πόλεως ὑπόληψιν τοῖς θεωμένοις παρέχεται. ideſt, *adeò ſuburbana ipſi vrbi adhærent, & coniuncta ſunt, & ſpeciem immenſæ cuiuſdam longitudinis ſpectantibus exhibent*. Hinc factum eſt, vt cùm Hormiſdas nobilis Perſa in comitatu Conſtantij Cæſ. Romam via Flaminia accederet, ab Ocriculo Vrbem priùs ingreſſus fuerit, quàm, vbi ea inchoaret, diſcernere poſſet Ammiano Marcellino teſtante. Iam verò Tiberis ripas continuis ferè villis ad mare vſque circumueſtitas nonnulli produnt. De littore verò maris, ne quis putet ſolam Campaniam ſic excultam fuiſſe, ex Plinij Iunioris ſupra allato loco perſpectum eſt, in eo fuiſſe *nunc continua, nunc intermiſſa tecta villarum*: quamuis nec Tuſcum, nec Latinum littus, non modò ſalubritate, ſed nec amœnitate, aut proſpectuum elegantia valde ſit commendandum, aut vllo modo cum Campania, aut reliqua

Ea ædificia perpetua non fuerũt.

Tiberis vtraque ripa vſque ad mare frequentibus ædificijs inſeſſa.

Apud littus creberrimæ villæ.

Italia ad fretum vſque conferendum. Si cui verò nondum planè perſuaſum eſt, circumiectam Romę regionem, maximè in locis humilioribus, ac parum ſalubribus, creberrimis villis, ac prætorijs ornatam, atque interſtinctam fuiſſe, eat ipſe quoquouerſus, ac omnem regionem circumluſtret; tàm multas parietinas, ac ruderum cumulos vbique ferè reperiet, vt nullam ampliùs hæſitandi cauſam habiturus ſit: quanquam minimè dubitandum eſt multò plurium veſtigia penitus eſſe deleta; erutis videlicet fundamentis, atque aliorſum aſportatis cæmentis, ac lateribus ad nouas ædificationes, vt quotidie fit. Addam in hanc rem argumentum, quod alicui fortaſſe mirum, ne dicam abſurdum, videbitur: verùm ſic quoque magni ponderis apud me eſt. Arenariæ cryptæ antiquis temporibus ad extrahendam arenam in vſum ædificiorum excauatæ, (quod hodie diuerſa ratione faciunt ſupernè effoſſa terra, vt in paſtinationibus ſolet) tàm multæ extant non in proximo tantùm, ac ſub vineis Vrbi propinquis; ſed etiam longiùs, & in omnes ferè partes ad mare vſque, & montes Præneſtinos; atque ab alio Cœli cardine in Etruriam etiam longiſſimè (nec defuit quibuſdam abditiora quædam, ac penitus ſepulta veteris æui miracula rimandi ſtudium) vt totus hic Latij, ac Tuſciæ ſuburbanæ tractus (cuius infimum ſolum vnius naturæ eſt tophaceum, & ſabuloſum) penitus ſuffoſſus, ac propè penſilis exiſtimari poſſit; vnde fit, vt vix vnquam internis flatibus quatiatur: ita longi,

Plurima ædificiorũ rudera quoquouerſus circa Romam.

Etſi plurium deleta ſunt veſtigia.

Aliud argumentum ad aſtruendam veterum ædificiorum circa Romam frequentiã ex Arenarijs ſumptũ.

Earum ingẽs magnitudo, & numerus.

longi, & multiplices, ac multifariam inter se implicati subterranei meatus quoquouersus patent, vt immensi cuiusdam labyrinthi speciem præbeant. Huiusmodi cryptæ, siue cuniculi, Arenariæ etiam simpliciter dictæ leguntur in veteribus Sanctorum Martyrum actis; Catacumbæ etiam, quòd sæuiente Tyrannorum persecutione innocens Christi plebs subterraneis hisce locis interdiu potissimùm delitesceret, cubaret, cibum caperet, sacrosque conuentus haberet. Ab his, tanquam à genere species, distant Cœmeteria, quæ Vrbi ferè propinquiora sunt, ac militaribus vijs adsita (multa enim supersunt) laxioribus, sed breuioribus spatijs diffusa, sacellis, sepulchris, aris, atque id genus ædificationibus luculentiùs ornata: qualia fermè nonnulla quoque fuerunt apud Ethnicos subterranea monumenta, quæ & conditoria dicebantur, opere lateritio parietibus in ambitum suffulta: in queis crebri loculi cum vrnis, atque ossuarijs ad vnicam ferè familiam spectantibus, disponebantur; qualis fuisse videtur is, qui in Vrsinianis bibliothecæ Vaticanæ collectaneis antiquitatum describitur, ex suburbano Exquilinæ portæ ni fallor, ad Sex. Pompeij domum, vt videtur, pertinens. Verùm de omnibus his subterraneis miraculis, ac præsertim sacris Cœmeteriorum antiquitatibus luculenter, atque eruditè pertractat Ioannes Seueranus Congregationis Oratorij Sacerdos in eximio opere ab Antonio Bosio olim incœpto, quod *Romam subterraneam* inscripsit, ex quo ma-

Cryptæ arenariæ in Martyrologijs simpliciter Arenariæ dictæ, & Catacumbæ.

Earũ species, Cœmeteria.

Conditoria veterum Ethnicorũ.

gna cum voluptate, ac fructu infinitas res minimè protritas, ac vulgares haurire licebit. Sed quorſum hæc, inquies, de ſuburbanis Arenarijs extra propoſitum ſcopum commemoratio? nimirum vt oſtendam, tantam foſſitiæ huius arenæ copiam (de cuius ſpeciebus vide Vitruuium lib. II. cap. IV.) ex tot, tantiſque cuniculis longo tempore, vt apparet egeſtam fuiſſe, vt ſi vel totam Latij planitiem Roma occupaſſet, ſufficere quodammodo, ac penè redundare potuerit; nedum ijs ædificijs ſuppetere, quæ intra mœnia extiterunt: quorum verus ambitus, quando à Gothis direpta eſt, teſtante Olympiodoro apud Photium, XXI. milliaria collegit; quæ octodecim hodiernorum ferè ſummam conficiunt: quare niſi tàm immenſam arenæ copiam in alios quàm ædificationis vſus conuerſam eſſe velimus, neceſſe eſt vt dicamus, infinitis propè ædificijs proxima Vrbi loca fuiſſe contecta. Atque hinc intelligi poteſt ingens ea populi multitudo (quamuis id paulò poſt diligentiùs excutiemus) quæ Romæ veteri à pleriſque tribuitur: neque enim ſi rem acriùs perpendere volumus, tot centena hominum millia intra eum, quem dixi, murorum ambitum recipi potuiſſe videntur. Namque (vt rem enucleatiùs expendamus) cùm hodiernorum mœnium circuitus, comprehenſa Leonina regione, XV. milliaria explere feratur; atque adhuc multæ veteres portæ (ſtructuræ genus id docet) ſuperſint; quędam porrò paulò ſupra noſtram memoriam ijſdem veſtigijs renouatæ ſint; cumque etiam maneat Ca-

Vide Borghinum de origine Florent.

Hinc etiã apparet maxima Romanæ vrbis frequentia.

Hodiernus Romæ ambitus.

ſtri Prætorij ad extremam, atque Orientalem Vrbis partem murus (quanquam fortaſſe recentioris ſtructuræ) quod ſpatium, exauctoratis à Magno Conſtantino prætorianis cohortibus, adiectum Vrbi fuerit, ita vt ex his indicijs colligi poſſit hodierna mœnia maxima ex parte ſuper antiquis fundamentis excitata fuiſſe; & tamen ex aduerſo dicatur antiquum ambitum circiter XVIII. hodiernorum milliarium fuiſſe; quo tandem pacto hanc ἀντιλογίαν componemus? Si quid igitur mei iudicij eſt (quod tamen non aſſeueranter affirmo) exiſtimarem, eos qui olim Vrbem dimenſi ſunt, per anfractus, ac ſinus mœnium (qui hodie etiam multis in locis conſpiciuntur) non directo tramite menſuram exegiſſe; qua ratione aliquantò maior milliarium numerus conſurgit: contra verò, qui hoc tempore XV. milliaria Romanæ vrbi tribuunt, eo modo intelligere, ſi ſine ambagibus, ac flexibus dimetiens linea ducatur: quod ſi verum eſt, antiqua, atque hodierna Vrbis capacitas parum inter ſe diſtabunt: nam eundem planè eſſe murorum circuitum, id dici nullo modo poteſt; quibuſdam enim locis, eos qui deiecta à Gothis mœnia refecerunt, ab eorum fundamentis aliquantum deflexiſſe palàm liquet: vt circa portam Trigeminam, cùm antiquus cis Tiberim murus recta regione Tranſtiberinum in vlteriori ripa deſinentem peteret; quod & illius nonnulla veſtigia, & recentioris, qui Teſtaceum montem complectitur, enormior deflexus (& miror ab ijs, qui vetuſtæ

Hodierna mœnia ſuper antiquis fūdamentis fermè excitata.

Antiquus, atque hodiernus Vrbis ambitus parum differre videntur.

A porta Trigemina, ſiue S. Pauli vſque ad Tiberim murus latius, quàm olim diffūditur.

Romæ

Romæ delineationem ediderunt, non eſſe animaduerſum) & Ceſtiani monumenti iuxta eandem portam ſitus (per cuius centrum mœnia ipſa ducuntur) liquidò oſtendit: poſtea, dum Vrbs reficeretur, exiſtimarunt firmiorem, ac munitiorem eam fore, ſi Ceſtiana pyramide tanquam propugnaculo quodam in ipſis mœnibus vterentur, & elatior ille priſcarum teſtarum cumulus (ex quo indicio propè accoluiſſe figulos antiquarij notant) intra Vrbem incluſus, aggeris vſum Romanis potiùs, quàm hoſtibus præſtaret. Quod ita eſſe, ſi cætera deeſſent indicia, vetus illa conſuetudo, ſtante præſertim Republica, inuiolabiliter obſeruata, mortuos extra Vrbem humandi, ac ſepulchra, monumentaque extruendi, ſatis oſtenderet.

Sepulchra olim intra Vrbẽ ſtruere non licebat.

Cæterùm, quoniam in Ceſtiani ſepulchri mentionem incidimus, illud obiter adnotaſſe liceat, interiorem ipſius cellam, etſi hodie maximam partem terra oppletam, vetuſtiſſimis picturis etiamnum ornatam conſpici; quibus Iulius Mancinus Archiatrus eruditiſſimus, in ſuo de pictura opere, parem atque ipſi monumento antiquitatem tribuendam putat.

Interiores Ceſtiani ſepulchri parietes antiquas picturas etiam nunc ſeruãt. Iulij Mancini de Pictura opus.

Sed vt ad veterem Romæ ambitum reuertar; ſi eum paulò quàm hodie maiorem, aut penè eundem conſtituamus, nequaquam is tantæ capacitatis fuerit, quantam ex primo intuitu quis facilè iudicaret: propterea quòd magna, creberrimaque ſpatia continuit nullius ad habitandum vſus; ſed partim vacua, partim otioſis ædificijs attributa: quod, qui in antiquæ Vrbis deſcriptionibus verſati

Vetus Romæ ambitus non pro ſua magnitudine capax, & quare.

ſati ſunt, non ignorant. Nam, per Deum immortalem, quantum vrbanæ areæ occupaſſe tandem putamus, tot magnificentiſſima Templa, tot latiſſimas Thermas, Circos, Amphitheatra, Naumachias, Horrea, aquarum Caſtella, Fontes, Lauacra, Lacus, Ianos, Baſilicas, Porticus? tot rerum venalium, & ciuilium Fora? tot areas, campos, hortos, viridaria, aliaque id generis? quantum ea, quæ non perinde omnibus nota, Lucos ædibus ſacris nunc adſitos, nunc circumfuſos? ſemitas Inſulis circumiectas? quarum multitudinem ex Sex. Rufi libello Deſcriptionis Vrbis Romæ (eius enim eſſe, non P. Victoris, iampridem Philander notauit) cognoſcere poſſumus. Quantumuis excelſas priuatorum domos extitiſſe dicamus (quarum altitudinem LXX. pedibus Auguſtus, LX. Nero definiuit) quantumuis anguſtè vilem plebeculam olim habitaſſe credamus (modò ne putemus plebis Pariſienſis inſtar nimis arctè, anguſteque id factum, quod nec temporum illorum ſplendor, nec Italicæ gentis mundities patitur) neceſſe eſt fateamur paulò maiorem turbam, nedum tot illa centena millium intra Vrbem pleraque ex parte quà ſacris, quà publicis ædificijs, quà inanibus areis occupatam, minimè recipi potuiſſe: adeò vt, niſi conſtaret ex dictis, alijſque quæ conſultò omiſi, innumeris ædificijs ſuburbanum agrum obtectum fuiſſe; hoc vno argumento inanem illam quorundam de multis millionibus Romam olim incolentibus ſententiam conuellere poſſemus. Age igitur,

Inſularum ingens Romæ numerus.

Vetus Roma infinitam turbã recipere nõ poterat.

Disceptatio de multitudine incolentium olim Romã.

quoniam ad hanc instituto nostro affinem disputationem deuenimus; Iustus Lipsius (quo nemo meliùs, vberiùs, maiorique iudicio Romanas antiquitates exposuit) quatuor hominum milliones (in queis dimidiam partem seruorum ponit) Romæ, aut circa eam, idest in suburbijs, hortis, ac tabernis (ne quis de propinquis oppidis accipiat) habitasse censuit: quæ sententia vt in speciem fauorabilis, & pro tanti viri autoritate probabilis est; ita, si rem acriùs expendamus (dicam enim quod sentio non dissentiendi studio, sed veritatis asserendæ; nec vt maximi viri nomen carpam, cuius memoriæ vt si quis alius addictus sum) nequaquam stare potest. Nam, vt constat ex monumento Ancyrano, Augustus Cæsar aliquoties censum egit: vt in sexto consulatu, quo collegam habuit M. Agrippam, quo censita sunt ciuium Romanorum capita quadragies centum millia, & sexaginta tria: nec magnum fuit aliorum censuum discrimen, vt idem monumentum ostendit; atqui notum est, præsertim ex Liuij historijs, in censibus referendis non separatim vrbanos, sed omnes simul Romanos ciues liberæ conditionis, demptis pueris, ac mulieribus, quotquot vbique gentium erant, adnumerari. Cùm igitur Augusti ætate tota Italia Ciuitatis iure gauderet, neque in prouincijs admodum multi tùm ciues reperirentur (coloniæ enim perpaucæ tunc temporis extra Italiam Ciuitatis ius possidebant; nec milites, ac negotiantes satis notabili numero Italicorum censum augebant)

Augusti Cæsaris census.

cùm

cùm etiam ſub Claudio, quo Ciuitas multis populis communicata eſt Corn. Tacito teſtante, cenſa ſint non plura, quàm ſexagies nouies centena ſexaginta quatuor millia, ideſt, ſeptem circiter milliones: cumque hodie Italia, quippe multò infrequentius culta, ab huiuſmodi rerum peritis nouem hominum milliones continere dicatur; credibile fit ex ſupraſcripto cenſu, Auguſti ætate octodecim ſaltem milliones, ideſt, duplo maiorem ſummam in Italia extitiſſe: ſiquidem proportione eius numeri alios ſex milliones puerorum, ac mulierum adiungere poſſumus: atque item alios ſex, peregrinis vnà comprehenſis, ſeruorum, atque ancillarum; quorum ingentem olim numerum, ne toties dicta repetamus, apud eundem Lipſium antiqui ſcriptores produnt; vt miſſas faciam veteres ſepulchrales Inſcriptiones, quarum maxima pars ad libertinos pertinet. Hæc ſumma non videbitur immodica ei, qui antiquam Italiæ frequentiam (cuius Auſtralis hodie pars raris cultoribus exercetur) probè cognouerit; nimis exigua videbitur, qui vnicam Romæ vrbem quatuor milliones habuiſſe crediderit, nec dubitauerit (quod valde probabiliter dicitur) quin, quot virilis ætatis Romani ciues in cenſum aſcribebantur, totidem circiter puerorum, ac mulierum liberæ conditionis capita, ac totidem etiam ſeruorum, & ancillarum numerarentur. Quem igitur numerum, inquiet aliquis, Vrbis incolarum, ſi Lipſianus tibi nimius videtur, fuiſſe exiſtimas? Ego, ſi quid mei iudi-

Botero, & ſimilibus.

Dimidia Italiæ pars infrequenter hodie culta.

Autoris opinio de numero Romam olim incolentiũ.

cij est, circiter decies centena hominum millia, aut non multò plures in ipso Imperij flore, puta sub Traiano, vel Hadriano fuisse puto; quæ summa non nimis modica censeri debet, etiamsi Cæsarea Cappadociæ vrbs quadringenta millia Zonara teste habuerit; etiamsi Agrigentum florentissima olim Siciliæ ciuitas, Diogene Laertio scribente (antequam scilicet Syracusæ ad tantam amplitudinem excreuissent) octingenta millia numeraret. Nam quòd Alexandria illa celebris, illa diues, illa post Romam omnium confessione secunda (cuius ambitum ex Plinij dimensione quindecim milliarium fuit) non nisi trecenta millia liberorum capitum, Diodoro tanquam rem magnam asserente, habuerit (etsi Lipsio id parum credibile videtur) potiùs pro nostra opinione facit, etiamsi trecenta, aut quadringenta seruorum, ac peregrinorum millia ad explendum septingentorum, vel octingentorum millium numerum adijciamus; quo vix minorem Alexandriæ fuisse puto: nec magnum, contra quàm Lipsio videatur, statuo discrimen inter Romana tempora, & posteriorum Regum; sub quibus etiam frequentia populi, vt ex historijs conijcere licet, mirabiliter floruit. Age verò, potissimas rationes, quæ Lipsium in eam opinionem induxerunt, consideremus. Aiunt peregrinos ex toto orbe confertim Romam confluxisse: non nego id factum. Non desunt etiam Autores, qui *commune totius terræ oppidum: orbis compendium, & epitomen: Vrbem vrbium: totas nationes*

Cæsarea Cappadociæ.

Agrigentū.

Alexandriæ ambitus, & numerus incolarum liberæ conditionis.

Incolæ Alexandriæ in vniuersum circiter septingēties mille fuisse videntur.

Rationes Lipsij immensum illum incolarum Romæ numerum astruentis.

Aristides. Polemo sophista. Galenus.

illic ſimul, atque iunctim habitaſſe: frequentiam, cui vix Vrbis immenſa tecta ſufficiant: capacem generis humani, & mundi fæce repletam, quæque alia in ſpeciem magnificè, & ferè à Rhetoribus, ac Poetis μεγαληγόρως dicuntur; quæ tamen, ſi rectè intelligantur, veriſſimè dici confiteor: ſed hæc non minùs vera eſſe poſſunt, ſi aliquot ſingula hominum millia, non dena, vel centena ſingulis nationibus, quæ Romam incolebant, tribuamus. Nec eſt quòd ſatisfactum Lipſius putet ijs qui, vnde tàm immenſæ turbæ alimenta ſuppeterent, quærunt, ſi publicas illas frumentationes obtrudat, & Senecæ dictum; *in qua* (Roma) *conſumitur quidquid terris omnibus aratur*. Scimus enim ſolùm his decies centenis hominum millibus ingentem profectò frumenti modum quotannis ex Sicilia, Africa, Ægypto, alijſque frumentarijs prouincijs exportari oportuiſſe. Scimus eas ipſas prouincias non minùs frequenter habitatas, quàm diligenter cultas fuiſſe. Scimus complura non modica oppida circa Romam fuiſſe (quod ſupra innuimus) quibus alendis, vel peregrè aduecto frumento, vel ex ſuiſmet agris comparato opus fuit. Scimus ſuburbana loca, præter ea quæ dixi, tàm crebra ædificia Cerealibus operibus erepta (quod rei ruſticæ ſcriptores non ſine ſtomacho, atque indignatione deteſtantur) Bacchi, & Pomonæ cultui; immò Floræ, ac Dianæ, hoc eſt, viridarijs, ſtagnis, nemoribus, ambulationibus à delicatis, lautiſque hominibus in tanta opum, ac voluptatum

Seneca. Lucanus.

Ad eas rationes reſponſio.

Senecæ magnificũ dictũ de Romæ magnitudine.

Suburbana loca florente Imperio aruorũ vſum non frequenter præbebant.

affluentia

affluentia attributa fuiſſe. Quare non eſt, cur Suetonij locum in Nerone vbi *peſtilentia vnius autumni triginta funerum millia in rationem Libitinæ veniſſe* ſcribit, Lipſius ſollicitet, ac trecenta millia reponat, vt reſponſuram magis magnitudini eius populi, quam animo conceperat, ſummam repræſentaret. Sed nimirum decepit optimum virum, ac Romanæ maieſtatis ſupra modum ſtudioſum immenſus, nec ſatis credibilis numerus incolarum Cairi, quem vnde nam hauſerit diuinare non poſſum: nam vt relatu eorum, qui Ægyptum non in mappis, ac tabulis tantùm luſtrarunt, accepi, Cairum ſeptingenta, vel ad ſummum octingenta capitum millia non excedit: quo loci notatu dignum eſt, ſi Ægypti aer eiuſmodi eſt, vt quinis, vel ſenis diebus (quod Cornelius Celſus indicat) iubentibus medicis inediam ægri tolerare in eo potuerint; & ſi Arabica, atque Ægyptia gens (vt ſunt ferè omnes Orientales) valde ſobria eſt, ac frugalis, vt quæ pomis, pultibus, oleribus, ac leguminibus magna ex parte victitet; ea alimenta, quæ Cairitis ſufficiunt, nequaquam dimidio pauciores Gallos, Britannos, aut Germanos ſolidiori cibo, multiſque carnibus edendis aſſuetos ſuſtentare poſſe: vt mihi longè mirabilior Lutetiæ frequentia qualiſcunque eſt, quàm Cairi, aut vllius Aſiaticæ Vrbis videatur. Atque hæc de antiqua Romanæ vrbis amplitudine, ac multitudine incolentium dicta ſufficiant: hoc tamen addito non ignorare me, Probum, vel Aurelianum Principem

Lipſius peſte mortuorum numerum apud Suetonium auget.

Quid Lipſium deceperit.

Lutetiæ magna frequētia admirabilior, quàm Cairi.

muros

muros Vrbis ad quinquaginta circiter milliaria adauxisse, si Vopisco, ac Zosimo fides. Sed quoniam credere par est vetustos, atque interiores illos muros non propterea deiectos fuisse, sed potiùs exteriorem illum ambitum abductis à Constantino Byzantium multis Romanorum ciuium millibus, ipsomet Lipsio fatente, desijsse (priùs etiam vacuæ areæ non modica spatia comprehendisse videntur, vt si quis Parisiense S. Germani suburbium, aliaque proxima mœnibus cingat) ideò circa notiora illa, ac vetustiora mœnia, quæ multò diutius durarunt, insistendum erat potissimùm. Verùm quod propiùs ad rem nostram facit, vt ad suburbanorum ædificiorum multitudinem indagandam redeamus, non modò rebus Italiæ florentibus, ac nondum sequutis Barbarorum vastationibus, hæc villarum frequentia quoquouersus circa Vrbem spectabatur; sed multò etiam propius nostram memoriam, atque etiam post tempora Longobardorum. Id enim apertè docet tàm minuta agri Romani diuisio, ac frequens fundorum mentio; retentis adhuc ab antiquiori tempore nominum appellationibus, vt liquet maximè ex vitis Romanorum Pontificum medij temporis apud Anastasium; adhæc ex priuatis nonnullis instrumentis, quæ in Archiuis supersunt. Vnicam tamen lapideam tabulam præterire non possum, quæ in pronao Basilicæ Vaticanæ parieti affixa spectatur, cuius generis, ætate P. Manlij, qui de eadem Basilica scripsit, sex aliæ legebantur; sed eæ incuria hominum, & con-

Quomodo intelligendum auctã fuisse Vrbem ad L. milliaria.

Suburbanorum ædificiorũ frequentia etiam post tempora Longobardorum.

Crebritas fundorum id docet.

Quorũ nomina apud Anastasiũ Bibliothecarium. Et in tabula Gregoriana pronao Basilicæ Vaticanæ affixa.

& contemptu antiquitatis perierunt. In ijs, non minùs quàm in hac, continebantur nomina prædiorum, ac terrarum, quæ B. Gregorius diuersis Ecclesijs liberaliter donauit. Inscriptio igitur ita se habet, seruata etiam (vt in rebus antiquis decet) illius ætatis corrupta scribendi ratione, cùm promiscuè V pro B, & contra vsurparent, vt Olibetum pro Oliuetum.

Quid ex tabula doceat.

Huiusmòdi

Inscriptio ponenda ad pag. 64.

✠ DOMINIS SCIS AC BEATISS PETRO ET PAVLO APOSTOLORVM PRINCIPIBVS ❧ GREGORIVS INDIGNVS SERVVS ❧
QVOTIENS LAVDI VESTRAE VSIBVS SERVITVRA QVEDAM LICET PARBA CONQVIRIMVS VESTRA VOBIS REDDIMVS NON NOSTRA LARGIMVR
VT HAEC AGENTES NON SIMVS ELATI DE MVNERE SET DE SOLVTIONE SECVRI ❧ NAM QVID VNQVAM SINE VOBIS NOSTRVM EST ❧
QVI NON POSSVMVS ACCEPTA REDDERE NISI QVIA PER VOS ITERVM ET IPSVM HOVT REDDEREMVS ACCEPIMVS ❧ VNDE EGO VESTER
SERVVS REDVCENS AD ANIMVM MVLTVM ME VOBIS BEATI APOSTOLI PETRE ET PAVLE ESSE DEVITOREM PROPTER QVOD AB VVERIBVS
MATRIS MEAE DIVINAE POTENTIAE GRATIA PROTEGENTE INTRO GREMIVM ECCLESIAE VESTRAE ALVISTIS ET AD INCREMENTVM
PER SINGVLOS GRADVS VSQVE AD SVMMVM APICEM SACERDOTII LICET INMERITVM PRODVCERE ESTIS DIGNATI ❧ IDEOQVE
HOC PRIVILEGII MVMVSCVLVM HVMILI INTERIM OFFERRE DEVOTIONE PRAEVIDI STATVO ENIM ET A MEIS SVCCESSORIBVS
SERVANDVM SINE ALIQVA REFRAGRATIONE CONSTITVO ❧ VT LOCA VEL PRAEDIA CVM OLIBETIS QVI INFERIVS DESCRIBVNTVR
QVOS PRO CONCINNATIONE LVMINARIORVM VESTRORVM A DIVERSIS QVIBVS DETENEBANTVR RECOLLIGENS VESTRA VOBIS DICAVI
IMMVTILATA PERMANERE IDEST IN PATRIMONIO APPIAE MASSVICTORIOLAS OLIBETV IN FVND RVMELLIANO IN INTEGRO
OLIBETV. IN FVND OCTABIANO IN INTEGRO MASS TRABATIANA OLIBET. IN FVND BVRREIANO VT SP OLIBET IN FVND OPPIANO VT SP

OLIBETV T FVND. IVLIANO IN INTEGRO OLIBET. IN FVND. VIVIANO VT SVP. OLIBET. IN FVND. CATTIA . . .
OLIBET. IN FVND. SOLIFICIANO. VT SP. OLIBET. IN FVND. PALMIS VT SVP. OLIBET IN FVND. SAGARIS. V . . . .
OLIBET. IN FVND. MARANO. VT SVP. OLIBET. IN FVND. IVLIANO VT SP. OLIBET. IN FVND. SARTVRIANO VT SP.
OLIBET. IN FVND. CANIANO ET CARBONARIA VT SVP. MASS CESARIANA OLIBET. IN FVND. FLORANO VT SVP . . .
OLIBET. IN FVND. RISCIANO ET GRASSIANO VT SVP. OLIBET. IN FVND PASCVRANO VT SP. OLIBET IN FVNDO
VARINIANO VT SVP. OLIBET. IN FVND. CESARIANO. VT SP. MASS PONTIANA. OLIBET. IN FVND PONTIANO VT SP.
OLIBET. IN FVND. CASAROMANIANA VT SP. OLIBET. IN FVND. TATTIANO VT SP. OLIBET. IN FVND. CASAFLORANA VT SP.
MASS STEIANA OLIBET. IN FVND. BERRANO VT SP. OLIBET. IN FVND. CACCLANO VT SP. OLIBET. IN FVND. PONTIANO VT SP
OLIBET. IN FVND. AQVILIANO VT SP. OLIBET. IN FVND. STEIANO VT SP OLIBET. IN FVND. CASSIS VT SP. MASS TERTIANA
OLIBET. IN FVND. CAMMELIANO ET FVND. TORTILLIANO VT SP. OLIBET IN FVND. CASACVCVLI VT SP. MASS NEVIANA
OLIBET. IN FVND. ARCIPIANO VT SP. OLIBET. IN FVND CORELLIANO VT SP. OLIBET. IN FVND. VRSANO VT SVPER
IN PATRIMONIO LABICANENS. MASS ALGISIA. OLIBET QVI EST AD TVFV IVXTA ANAGNIAS IN INTEGRO
OLIBET QVI EST IN SILBVLA ET MODICAS TALIAS CATAGEMMVLVM AG MILIIT OLIBET IN APLINEAS IN INTEGRO
OLIBET. QVI EST IN CLAVIANO OLIBET. QVEM TENET FRANCVLVS COLONVS IN FVND ORDINIANO IN INTEGRO

Huiusmòdi

Huiuſmodi fundi ſuos, proprioſque cultores habebant conditione plerunque ſeruos, quorum vſus ad inferiores vſque ætates peruenit ; ac proinde minimè dubitandum eſt, quin in ſingulis caſæ, ac domus ruſticæ fuerint. Quare cùm in tot fundos ager Romanus tùm eſſet diuiſus, ſicuti hodie meliorem Etruriæ, ac Galliæ Circumpadanæ partem videmus; neceſſe eſt vt ingens etiam numerus ruſticarum ædium fuerit, quæ propriè villæ Ruſticæ dicebantur ; ſicut Vrbanæ, quæ ad dominorum vſum ædificatæ erant, vt ex rei ruſticæ ſcriptoribus, ac Pandectarum libris, & veteribus grammaticis intelligitur. Porrò illud in hac tabula adnotandum videtur, Maſſas in agro Latino complures fuiſſe, quarum ſingulæ aliquot fundos continebant. Maſſæ igitur vocabantur (etenim rudiorum gratia, vt ab initio præfatus ſum aliqua neceſſariò ſunt dicenda) plurium fundorum ad eundem dominum ſpectantium, atque etiam plurium camporum, vbi latifundia ſunt, comprehenſio, qui ab vno actore (quem hodie *factorem* dicimus) adminiſtrabantur. Idem ferè ſignificabat poſſeſſio, vt patet ex Symmachi epiſtola XLI. lib. X. in qua Maſſa Cæſariana in finibus Præneſtinorum ſita (quam in D. Gregorij tabula nominari puto) paulò poſt poſſeſſio Cæſariana vocatur. Et ſanè hodierna locutio *poſſeſsionem* eodem ferè ſignificatu vſurpat ; licèt apud noſtrates propriè vocetur, *vna fattoria*, fundus verò, *vn podere* : apud Vrbinates autem fundus paruus *poſseſsio* dicitur,

Hi fundi mancipijs, ſiue adſcriptitijs fere colebantur.

Villæ Ruſticæ, & Vrbanæ diſcrimen.

Maſſæ quid fuerint.

Quid poſſeſſiones.

ingens fundus, *vn podere*. Fit etiam crebra huius vocis mentio non tantùm apud Anastasium, sed & in Constitutionibus Imperatorum Codicis Theodosiani, & Iustinianei; vt exempli gratia, Massa Cæsiana in Anthemij Nouella de bonis vacantibus, & alibi frequenter, vt alijs obseruatum. Inde conductores Massarum (quomodo eos vocat Gregorius lib. XII. ep. XX.) Massarij etiam postea dicti sunt, vt in legibus Longobardorum, & apud Petrum de Vineis lib. III. epist. LXVI. quod vocabulum multi adhuc Italiæ populi vsurpant: sed latiori alibi significatu *Massariam* vocant ancillam. Iosephus etiam Suaresius Bibliothecæ Barberinæ præfectus eruditissimus superesse hanc vocem etiam apud Transalpinos suos, maximè Arelatenses, mihi confirmauit; atque illos eodem significatu dicere, *vn Mas*, quod cæteri Galli, vt plurimùm, *vne grange*. Sed quoniam Massa ædificium quoque rusticum significabat, inde accidit, vt commoditatis gratia tabernis, alijsque domibus deinde iuxta excitatis, ac coalescentibus paulatim habitationibus, vici primùm, inde castella, & oppida euaserint. Ex quibus hodieque nonnullæ Massæ nomen retinent, vt in Etruria propè Populonium, *Massa di Maremma*, & in Lunensi agro, *Massa di Carrara*; in Campania verò, Massa Lubrensis. Massæ ergo dictæ videntur, siue quòd ex pluribus fundis vna quasi massa fieret; seu potiùs, quòd in præcipuo fundo latius esset ædificium vbi moraretur actor, ac villicus; ac villæ fructuariæ

Massæ vocabulũ extat etiam in Codicibus Theodosiano, & Iustinia---

Hinc hodie Massarij, & Massariæ vocabula vspiã supersunt.

Etiã apud Gallos.

Ex ijs Massis vici, & oppida coaluerunt.

Villa fructuaria.

vſum præberet, eoque tanquam in maſſam quandam fructus, ac fruges congererentur. Sed hæc iam extra rem: quare ad inſtitutum ſermonem redeamas. Cùm igitur abundè probatum ſit admirandam omnis generis ædificiorum copiam, longè, lateque olim circa Romam ſtetiſſe, etiam multò poſt Gothicas clades; atque inde ſatis liquere poſſit, quouis anni tempore vrbanos homines ſuas villas, ruraque etiam maritimis, ac grauioribus locis poſitas ſine vllo metu adijſſe; attamen vt moroſioribus etiam ſatisfaciam, atque omnes prorſus ſcrupulos euellam, teſtimonio veterum ſcriptorum id quoque probandum videtur. Et quidem ſuccurrit primùm ex Epiſtolis M. Tullij ad Attic. XLIV. libri XIII. quæ incipit. *Pollex quidem, vt dixerat, ad Idus Sextiles, ita mihi Lanuuij pridie Idus præſto fuit.* Ex quo loco conſtat circa Idus Sextilis, ſiue Auguſti, periculoſiſſimis nempe totius anni diebus, Lanuuij, quod nunc *Città Lauinia* dicitur, in via Appia Ciceronem egiſſe, ſub id tempus, quo Cæſaris aduentus ex Hiſpania poſt deuictos Afranium, & Petreium expectabatur. Ne quis verò obijciat, illud oppidum, vtpote editum, non fuiſſe inſalubre; neu quis opinetur totam æſtatem ibi exegiſſe, ſequens Epiſtola paucis poſt diebus, certè ante Calendas Septembris, data (arguit id rerum ſeries) ſatis indicat paulò poſt illinc Ciceronem diſceſſiſſe, cogitantem videlicet certo quodam die Antij quieſcere, poſtridie verò Romæ, vel in ſuarum villarum aliqua (inquit enim, *Cras ante Me-*

Frequentia ædificiorũ agreſtium ſatis probat quouis anni tẽpore veteres ruſticari ſolitos etiam locis grauioribus.

Euidentius tamen oſtẽditur ex locis Autorũ. Ex Epiſtola quadam Cic. ad Atticum.

Oſtenditur Calendas, quas nominat, proximas eſſe intelligendas, ideſt, Septẽbris.

ridiem, domi) manere; deinde proximis Calendis in Tuſculanum recurrere. Quas locorum mutationes paucis ijs diebus à Cicerone nulla neceſſitate vrgente factas tunc fuiſſe planè conuincit connexarum rerum, vt dixi, ſeries quæ duabus ijs, ac præcedentibus, ſequentibuſque Epiſtolis tractantur: præſertim cùm Cornelius Nepos in vita Pomponij Attici teſtetur ſexdecim his Epiſtolarum voluminibus adeò diligenter de publicis, priuatiſque rebus à Ciceronis conſulatu vſque ad extremum tempus ab eo tractari, *Vt ea qui legat, non multum deſideret hiſtoriam contextam eorum temporum*. Et ſanè facilè deprehenditur in hiſce libris ea omnia narrari, vel indicari, quæ hoc interuallo memoratu digna contigerunt, niſi dum Cicero, atque Atticus vnà fuerunt. Cæterùm cùm ſatis conſtet, vt ſupra diximus, multò etiam infra magnas illas Barbarorum vaſtationes, agrum Romanum crebris fundis diſtinctum, & conſequenter tunc etiam benè cultum, ac frequenter habitatum fuiſſe; diſpiciendum iam videtur, quandonam ingens hæc, & miſeranda vaſtities facta fuerit. Si quid igitur mei iudicij eſt, incœpiſſe eam tunc primùm opinor, cùm Aſtulphus Longobardorum impius Rex Stephano III. Papæ, ac populo Romano infenſus aduerſus ea, quæ Pipino Francorum Regi ſemel ab eo victus promiſerat, vrbem Romam iterum vexare quàm acerbiſſimè cœpit; eamque circumquaque obſidere: quo tempore nec ſacris, nec profanis ædificijs pepercit; quin obuia quæque rabie quadam effe-

Inquiritur tẽpus cùm ager Romanus vaſtari, ac deſeri cœpit.

Oſtenditur ab Aſtulpho Longobardorum Rege id primum euenisse.

ratus

ratus dirueret, incenderet, ac pessundaret: qua de re Epistolæ aliquot ab eodem Stephano in Galliam ad Pipinum missæ adeò miserabiliter conceptæ extant, ea præsertim, in quam Sanctorum Apostolorum Petri, & Pauli Pipinum ad Romæ opitulandum obtestantium persona inducitur, vt penè legentibus lachrymas extorqueant. Multò maiora tunc igitur damna ager Romanus, proximaque oppida, ac vici, villæque à Longobardorum armis pertulisse videntur, quàm olim à Gothis, ac Vandalis, qui Vrbem ceperunt, ac diripuerunt. Quamobrem tunc præcipuè arbitror populatione latè facta, vicisque, ac tectis rusticorum maxima ex parte incensis hunc agrum infrequenter coli cœpisse: antea enim Barbari Romam inuadentes, munitioribus tantùm circa locis vim intulisse videntur; eaque solum diripuisse, quæ caput Orbis aggredientibus occurrebant, quæque circumsidentibus Vrbem vsui esse poterant; ingentium fluminum ritu, quæ vbi per patula, ac decliuia feruntur, quidquid obuium est, nec vltra, prosternunt: vbi verò occurrente obice retardantur, longinqua etiam in præceps trahunt, geminataque ruina moram vlciscuntur. Sequenti dehinc sæculo (vide rerum vicissitudinem) Francorum copiæ, gentis olim ad tutelam Apostolicæ Sedis penè natæ, in proximo castra habentes, ac Ludouicum Secundum ducem secutæ (de Ludouici Pij filio, Caroli Magni nepote, Pipini pronepote quis hoc credat?) quem Sergius Secundus, populusque

Epistolæ Steph III. à Pipino Frãcorum Regi cõtra Astulphum opem rogãtis miserabiles.

Multò plus damni ager Romanus à Lõgobardis, quàm à Gothis accepit.

Deinde à Ludouico II. & Frãcis.

Romanus

Romanus omni genere officiorum, atque obsequij exceperat, non mediocrem cladem miserrimis hisce agris intulerunt: nullis enim iniurijs lacessitos, nullis affectos contumelijs, sed amicè primùm, & quietè hospitantes, mox militari insolentia tanquam in hostico omnia circum ædificia barbarum in morem vastasse, frugesque, ac sata corrupisse historiæ loquuntur. Consecuta statim sunt infelicia ea tempora, cùm discordijs, atque ignauia Christianorum Principum, maximeque Caroli Magni nepotum, Occidentis prouinciæ mirum in modum labefactatæ, atque afflictæ fuerunt. Quare superioris Italiæ regiones nemine resistente ab Hungaris, inferioris verò à Sarracenis, sed multò diutius, cædibus, rapinis, atque incendijs vastatæ sunt. Ab ijs igitur non modò Apulia, Lucania, Bruttij, Salentini, quos in populos maximè ea pestis incubuit; sed Tuscorum, Latinorumque fines, plerisque maritimis oppidis excisis, miserandum in modum direpti, lancinatique fuere: quocirca Romani agri cultores, partim in captiuitatem abducti, partim occisi, partim assiduarum populationum metu relictis terris, ac patrijs finibus, in tutiora, ac maximè montana loca concesserunt, ibique hæserunt. Nec dubitandum quin otiosè, lenteque, tanquam interriti lupi pingui prædæ incubantes, proximum hunc agrum teterrima gens laniarit, atque confecerit; præsertim per Ioannis Papæ VIII. in Gallia absentiam. Quinimmò sapientissimus senex Laudiuius Cardinalis S. Sixti mihi

Discordijs Caroli Magni nepotum Occidentis vires accisæ.

A Sarracenis præcipuè ager Romanus vastatus inter annos DCCC. & DCCCC.

Ioanne VIII. præsertim Pôt. Maximo.

mihi confirmauit supereſſe adhuc circa Cornetum (cuius Epiſcopatum aliquandiu tenuit) eorum habitationis veſtigia, quas cryptas Sarracenorum vocant. Tunc igitur potiſſimè ſecutam hanc vaſtitiem, quam videmus, agriſque derelictis, aerem ingraueſcere cœpiſſe crediderim. Denique vt rem in pauca conferam; Vrbem Gothi vaſtauere, maximè ſub Totila, ac Vitige: agrum circumiectum Longobardi, Francique ſub Aſtulpho, & Ludouico II: littoralem partem, maritimaque oppida, atque ipſum Vaticanum Sarraceni: oppida verò ſuburbana in montibus poſita, quæ poſterioribus etiam temporibus floruerunt, diſſidijs inter Romanos Pontifices, ac Germanos Cæſares, populum Romanum, atque vrbanos proceres ſæpiùs coortis, vaſtata ſunt, atque euerſa. Sic Tuſculum florentiſſimum tunc oppidum anno MCLXIX. à Romanis, mœnibus nudatum eſt, vt Cæſ. Baronius ex Romualdo prodit, ac demùm anno MCXCI. penitus exciſum, vt ex Rogerij annalibus idem notat. Tibur à Germanis dirutum, à Friderico Aenobarbo poſt aliquot annos reſtitutum eſt. Albanum (id enim verius, licèt alij Albam dicant) ab Henrico III. Cæſare vaſtatum; mox cùm iterum excitatum fuiſſet, à Romanis anno MCLXVIII. ſub Alex. III. Pont. Max. funditus euerſum eſt, cumque iterum à Sabellijs caſtelli in modum anguſtiori ambitu, vti nunc eſt, ſuper Pompeianæ Villæ ruderibus reſtitutum fuiſſet, ſub Eugenio IV. rurſus ſolo æquatum fuit. Præneſte à Bonifacio VIII. anno MCCIC. mœnibus,

Habitaculorum Sarracenorum veſtigia apud Cornetum.

Anacephalæoſis Romanarum vaſtationũ Vrbis.

Oræ maritimæ.

Oppidorum propinquorum in montibus.

Tuſculi.

Tiburis.

Albani.

Præneſtis.

nibus, quæ ex lapide quadrato mirandi operis (quædam horum superſunt reliquiæ, multoque magis Fori, atque adiacentium ædificiorum) antiquitus manſerant, nudatum, direptumque, ac denuo anno MCCCCXXXV. ſolo æquatum fuit. Reliqua oppida longiùs ſita varijs etiam bellorum caſibus paſſim attrita fuere: tùm verò complura caſtella, ac vici inteſtinis ciuium Romanorum diſcordijs exuſti, dirutique ſunt, vt hodie nulla Italiæ pars, ſicut antea dictum eſt, magis ſit ſola, ac deſerta. Sed quoniam de populationibus Sarracenorum incidit mentio, prætermittere non poſſum (quoniam propter obſcuritatem temporum res paucis nota eſt) inſignem victoriam, quam Ioannes X. Pont. Max. vſus opera populorum ſibi ſubditorum, præcipuè Marſis, cæteriſque illius tractus montanis hominibus, quando maximè afflictæ, imbecillæque vires Romanæ vrbis videbantur, de teterrima illa gente glorioſè retulit: vt vel hinc quiuis intelligat hanc ſacroſanctam Sedem ad peculiarem Dei Optimi Max. curam pertinuiſſe ſemper; Sanctoſque Apoſtolos Petrum, & Paulum cuſtodes, ac defenſores ſuos non ſemel expertam fuiſſe: qua ex re illud etiam cognoſci poterit, inſignem perpetuò fuiſſe fortitudinem, ac militare robur ijs populis, qui ſupra Romam accolunt, Marſis videlicet, Æquicolis, Hernicis, cæteriſque illius tractus, qui Sarracenos fudiſſe narrantur. Quin etiam, vt vel hinc appareat fatalem quodammodò Romanorum Pontificum extitiſſe virtutem, ac nomen ad Sarracenorum,

Longinquiorum.

Nulla Italiæ pars deſertior.

Inſignis victoria Ioannis X. aduerſus Sarracenos.

Fortitudo bellica populorũ Eccleſiæ Romanæ ſubditorum.

norum, atque Iſmaelitarum potentiam debellandam; ſciendum eſt eximiam aliam victoriam de iiſdem antea reportaſſe Ioannem huius nominis VIII. eorum opera vſum, qui ad manum erant, cùm illos è Gallijs rediens proxima Vrbi littora inſediſſe videret, ac demùm feliciter inde exturbaſſe. Priùs etiam Leonis IV. auſpicijs Neapolitani, Amalfitani, Caietani comparata claſſe, quantum eorum temporum patiebantur anguſtiæ, cum naualibus ipſorum copijs numero, ac robore formidandis, atque exercitatiſſimis, poſt diuina myſteria in æde B. Aureæ Oſtiæ percepta, acceptamque à Sanctiſſimo Pontifice benedictionem, adeò acriter conflixerunt, vt hoſtilibus nauibus partim demerſis, partim abductis, aut diſperſis, ingentem captiuorum numerum fecerint: quorum etiam opera prudenter idem Leo vſus eſt in reficiendis Eccleſijs ab ipſiſmet dirutis, atque in mœnibus Vaticanæ regionis (quæ Leonina ciuitas inde dicta eſt) extruendis. Memorabile profectò exemplum, atque omni tempore à Romanis Pontificibus recolendum, quo adfuturum ſibi perpetuò in Chriſti perſequendis hoſtibus diuini Numinis auxilium, ac Beatorum Apoſtolorum Petri, & Pauli præſentiſſimam opem certa fiducia ſpondeant: neque enim aliò tam inſignes referri victorias Chriſtiana pietas ſinit, aduerſus pugnaciſſimam gentem continuis propè victorijs ferocem; de Græcorum potentia, & Conſtantinopolitanis ducibus ſemper triumphantem; à paucis Italiæ

Romanorũ Pontificum nomen, & poteſtas fatalis ad deuincendos Iſmaelitas, & Mahumetanos.

Sarracenorum mancipiorum opera Leo IV. in reſtituendis Eccleſijs vſus eſt.

Ex his exẽplis Pontifices Romani certum ſibi præſidiũ à Cœleſti Numine aduerſus Eccleſiæ perduelles ſpondere poſſunt.

(cuius tunc vires admodum attenuatæ erant) populis tam mirabili ſucceſſu partas. Sed de his rebus geſtis fuſiùs apud Sigonium de Regno Italiæ, Sabellicum, alioſque qui illorum temporum hiſtorias conſcripſerunt. Nunc ad inſtitutum noſtrum redeamus: hactenus enim oſtenſum fuit ſuburbanum agrum non florentibus modò rebus Italiæ, ſed longè etiam poſtea benè cultum, ac frequentibus tectis ornatum fuiſſe. Iam verò ne quis exiſtimet contendere me non minùs hunc agrum ſalubrem, ac temperatum eſſe quàm Crotonienſem olim, nunc Feſulanum; aut ſi quis alius eſt tota Italia omnium confeſſione ſaluberrimus (quod cùm ſit apertè falſum; ita quæ à me ad hanc rem afferuntur, à coniunctis arguendo falſa quoque eſſe quiſpiam aſſerat, aut in dubium vocet) oſtendendum videtur nonnulla loca ex ijs, quæ hodieque damnantur, ipſorum confeſſione veterum ita improbata fuiſſe, vt reliqua prorſus tuta, ac ſalubria crederent, atque experirentur. Strabo igitur (quo nemo Geographorum maiori fide, ac diligentia ſuſceptum munus executus eſt; aut locorum ſtatus, ac qualitates peritiùs expoſuit) de Latio teſtimonium hoc protulit. Ἅπασα δὲ ἡ Λατίνη ἐστὶν εὐδαίμων καὶ πάμφορος πλὴν ὀλίγων χωρίων τῶν καὶ τὴν παραλίαν ὅσα ἑλώδη καὶ νοσερὰ οἷα τὰ τῶν Ἀρδεατῶν καὶ μεταξὺ Ἀντίου καὶ Λαουινίου μέχρι Πομετίνου. *Omne* (inquit) *Latium felix eſt, & omnium rerum ferax, exceptis paucis quibuſdam locis maritimis, quæ paluſtria ſunt, atque morboſa: qualis eſt Ardeatinus ager, & quod eſt inter Antium, & Lauinium*

Non contēdit autor Romanum agrum ſaluberrimū eſſe.

Quædam enim loca etiam à veteribus dāmnabātur.

Strabonis locus de Latij qualitate.

nium vsque ad Pometinum campum. Cætera igitur agri Latini loca minimè morbosa fuerunt, qualia hodie iure optimo censentur, cùm experientia rerum magistra id liquidò confirmet. Et quidem Ardeatinus ager perpetuò ob insalubritatem malè audijt, & ob nimium solis ardorem, qui eam regionem torret, appellationem habuisse videtur. Propterea Seneca ad Lucilium scribens. *Quæ obseruanda tibi sunt* (inquit) *vt tutior viuas dicam. Tu tamen sic audias censeo ista præcepta, quomodo si tibi præciperem, qua ratione bonam valetudinem in Ardeatino tuereris*. Hinc etiam Martialis Curiatium quendam redarguit, a quo aer Tiburtinus damnabatur.

Ardeatinus ager sẽper malè audijt.

Epistola CV.

Lib. IV. Epigr. LX.

Ardea solstitio, Castranaque rura petantur,
Quique Cleonæo sidere feruet ager:
Quum Tiburtinas damnet Curiatius auras,
Inter laudatas ad Styga missus aquas.
Nullo fata loco possis excludere: quum mors
Venerit, in medio Tibure Sardinia est.

Pontinas porrò paludes, & loca finitima semper morbosa habita fuisse notius est, quàm vt probari ampliùs debeat. Hinc Seruius ad illud Vergilij, *Atina potens. Ciuitas est*, inquit, *iuxta Pontinas paludes dicta Atina à morbis, qui Græcè* Ἄται *dicuntur, quos paludum vicinitas creat*. At enim insalubrem fuisse Atinam propter dictam causam verum puto; sed vocabuli originem illinc duci non tam facilè credo: semper enim suspectas habui huiusmodi grammaticorum ἐτυμολογίας quarum radices in alienis linguis quæruntur: ostendere enim

Item loca circa Pontinas paludes.

priùs oportuit, Atinam non à Volſcis (quorum lingua à Græca diſtabat maximè) ſed à Græcis fuiſſe conditam. Addam locis à Strabone recenſitis Pupiniæ agrum (vnde Pupinia tribus ortum habuit) ab Vrbe non longè diſſitum; nempe octo circiter milliaribus citra Tuſculum, & Gabios, olim etiam parum ſalubrem habitum. Columella lib. I. cap. IV. *Nam Pupiniæ* (de Attilio Regulo loquitur) *peſtilentis ſimul, & exilis agri cultorem fuiſſe eum loquuntur hiſtoriæ*. Huc pertinet M. Catonis de Re ruſtica locus, vbi de Villa, quæ ædificanda locatur, agens ait, loco peſtilenti, vbi æſtate opus fieri non poteſt, quartam partem pretij debere accedere: nam etſi dubitari poſſit, an de remotioribus, atque extra Latium, & proximam Etruriam poſitis agris loquatur; magis eſt tamen, vt de propinquioribus intellexerit: cùm illius ætatis frugalitas ſuadeat, nondum Romanos in longinquo villas ponere cœpiſſe. Ex dictis igitur liquet, antiquis etiam temporibus quandam campeſtris Latij partem parum ſalubrem habitam fuiſſe. In Etruria verò pluribus locis cœlum graue, ac noxium fuiſſe dubitari non poteſt: nam vt primùm de tota regione maritima loquar, ſcitum eſt illud Plinij Iunioris villam ſuam, quam propè Tifernum Tiberinum habuit, Apollinari ſuo deſcribentis: cùm enim audiſſet Apollinaris Plinium in Tuſcis ruſticari æſtate ſolitum; ſuadet ne faciat, vt valetudini conſulat: ad quem ita reſpondet. *Amaui curam, & ſolicitudinem tuam, quòd cùm audiſſes me æſtate Tuſcos meos petiturum, ne facerem ſuaſiſti,*

Pupinia inſalubris.

Teſtimonium Columellæ.

M. Catoni non ignota fuerunt loca peſtilentia.

Plinij Iunioris autoritas.

sti, dum putas insalubres. Est sanè grauis, & pestilens ora Tuscorum, quæ per litus extenditur: sed hi procul à mari recesserunt &c. In vniuersum igitur ora Tusciæ maritima, contra quàm in Latio, grauis, ac pestilens habebatur. Notum etiam est Grauiscas, cuius situs ex obseruatu Cluuerij sub Cornetanis collibus ad mare fuit, duobus circiter passuum millibus ad læuam Martæ fluuij ripam, à cœli grauitate sic appellatas fuisse: ideoque à Vergilio *intempestas* Seruio docente vocari. Rationem affert Rutilius in Itinerario inquiens.

Ora Etruriæ maritima fermè omnis inclemēs habebatur.

Et signanter Grauiscæ.

Inde Grauiscarum vestigia rara videmus,
Quas premit æstiuæ sæpe paludis odor.

Ad ostium fluuij Aronis non longè ab Vrbe aliud oppidum fuit Fregenæ dictum; quod item ob aeris grauitatem malè audijt: quamobrem Rutilio dicuntur *Obsessæ campo squalente Fregenæ*, nimirum propter syluas, stagna, paludes, atque salinas ab Arone fluuio ad Traiani Portum, Tiberim versus porrectas, vt idem Cluuerius notat. Huc pertinet etiam coloniarum duarum Antiatis, atque Ostiensis à militibus tradendis immunitas; quam ijs solis bello Punico secundo Senatus Romanus ratam esse voluit: nam cùm aliæ quoque maritimæ coloniæ teste Liuio lib. XXVII. sacrosanctam vacationem, hoc est, legibus sacramento firmatis dicerentur habere; easque recitare iuberentur; *nullius tamen, cùm in Italia hostis esset, præter Antiatem, Hostiensemque vacatio obseruata est &c.* Eodem etiam referri potest Cornelij Taciti testimonium

Et Fregenæ.

Coloniæ maritimæ quarū vacatio obseruata est bello Punico II.

Vaticanus ager testimonio Taciti grauis.

monium de Vaticani agri insalubritate (quamuis hoc magis ad eam speculationem pertineat, quæ de Vrbe est) cùm inde etiam sequatur, regionem propinquiorem Tusciæ non vsquequaque tutam, salubremque fuisse. Ex his satis, vt opinor, ostensum est, pauca quædam litoralis, campestrisque Latij loca insalubria olim habita; aliqnantò plura in Tuscis; in Sabinis verò nemo veterum, quod sciam, questus est vnquam agros noxios, pestilentesque reperiri. Quare cùm multò maiorem huius agri partem à veteri salubritate degenerasse iam videamus; proximum est vt dispiciamus, an vlla cultura, vel industria ad pristinum statum reduci possit, & quænam ea sit porrò indicemus. Sed quod doctrinæ ordo postulat, atque vsus medendi suadet, aperiendæ priùs sunt huius insalubritatis causæ; vt ijs probè cognitis, radicitus, si fieri potest, eam postea extirpemus. Et ratio ipsa, & Medicorum, ac Physicorum consensus docet, quæcunque loca tenui, puroque aere gaudent, siccoque potiùs, quàm humido; quæ neque nimio æstu torrentur, nec nimio frigore congelantur; quæque patulo, liberoque cœlo fruuntur, & cùm solis radijs, tùm mediocribus ventis exposita sunt, salubria, vitæque hominum idonea esse: contra morbosa, atque insalubria, quæ pigro, crassoque, ac supra modum humenti aere grauantur; item valde æstuosa, aut perfrigida; tùm humilia, aut concaua, quò nec solis radij, nec ventorum agitatio facilè peruenit; vel quæ nimiùm

Maxima pars agri Romani deterior euasit.

Quænam loca salubria.

Quæ cõtra insalubria.

violentis

violentis flatibus infeſtantur; aut denique contrarijs qualitatibus non paulatim, ſed ſubitò afficiuntur. Præcipuè verò morboſa cenſentur nebuloſa, vliginoſa, paluſtria, ſalſuginoſa; ac ventis ſimul humentibus, ac feruidis obnoxia; quæque aura qualibet fœtida, cœnoſa, ſulphurea, bituminoſa afflantur; ac demùm halitu quouis inſueto, ac graui. Quoniam verò aqua non minùs ferè ad vitam neceſſaria, quàm aer exiſtimatur; adeò vt Ariſtoteles pronuntiet aquarum mutationem grauiorem eſſe, quàm ipſius aeris; conſentaneum quoque eſt, ea loca commodiora eſſe, quæ meliores aquas habent; minùs, quæ deteriores. Aquæ verò probæ cenſentur, ſiue puteales, ſiue fontanæ, ſiue fluuiales ſint (alij enim alias optimas ducunt) tenues, leues, ac pellucidæ; nec odore, ſaporeue, aut alia extranea qualitate præditæ: quocirca cùm contrariorum contraria ſit ratio; prauæ, noxiæque erunt craſſæ, turbidæ, ponderoſæ, crudæ, fœtentes, putridæ; nec tantùm ingrati ſaporis, aut odoris, ſed quouis propemodum odore, ſapore, aut colore præditæ: quare minùs idoneæ potui habentur paluſtres, aut ſtagnantes, lutoſæ, ſulphureæ, bituminoſæ, aut quocunque metallico ſucco infectæ; itemque ex glacie, niue, aut grandine liquatæ; ac demùm quæ longiùs à primigenia, ac elementari puritate receſſerunt. Ea verò, quæ maximè aeris ſtatum, & qualitatem immutant (quo in cenſu ſunt venti) in digno-ſcendis locorum qualitatibus potiſſimùm attenden-

Præcipuè morboſa.

Ariſtotelis ſententia de aquarũ mutationibus.

Quæ ſint aquæ ſalubres.

Quæ prauæ.

Venti potiſſimũ attendendi.

da ſunt. Omiſſa igitur differentia, ſi qua eſt, inter Ventum, Spiritum, Flatum, atque Auram; itemque celebri ea quæſtione, vtrum ventus ſit aer commotus, atque agitatus, vt Hippocrates, ac Stoici, veterumque plerique exiſtimarunt; an potiùs terræ exhalatio, vt Peripatetici volunt; an vtrunque, vt verius exiſtimo: illud maximè ſtatuendum eſt, quoſdam ventos ſalubres eſſe, quoſdam noxios; ac ferè illos, qui ex ſiccis, frigidiſque locis afflantur, ſalubres: ex calidis verò, atque humentibus, inſalubres. Tales verò ventos exiſtere, qualia ſunt loca per quæ tranſeunt, experimento compertum eſt; ac ferè qui terreſtri itinere feruntur, ſerenitatem; qui mare, magnaque flumina, aut lacus traijciunt, pluuias adducunt.

Quinā horum ſalubres, quiue inſalubres. Tales vēti, qualia loca per quæ tranſeunt.

Sic Aquilo, qui in Italia, Græciaque ſiccus, ac ſudus eſt, in Africa pluuius, atque humidus exiſtit. Contra Auſter Afris ſerenus, nobis ſummoperè pluuius cenſetur. Quos duos dumtaxat permutare vices Plinius videtur crediſſe, de ventis fusè tractans lib. II. cap. XLV. XLVI. & XLVII. Atqui Fauonius pari modo trans Alpeis fermè pluuias gignit, qui in Ciſalpina regione ſerenitatem parit. Valentiæ in Hiſpania cùm eſſem, Fauonium in ea vrbe vehementer calidum, atque æſtuoſum deprehendi, ſicca nimirum, atque æſtuoſa Hiſpaniæ loca tranſeuntem antequam eò perueniat; Subſolanum verò frigidiorem, à mari ſcilicet venientem: quod apud nos maris Inferi accolas contrario modo fit. Aquilo in Etruria adeò ſiccus

Non tantū Aquilo, & Auſter pro locorū diuerſitate vices permutant.

eſt,

eſt, vt æſtiuo tempore fruges vehementer adſtringat, ac plantas adurat. In Flaminiæ, Æmiliæque regionibus multò humidior eſt, ex Hadriatico quippe ſinu adueniens. Illud verò magis mirandum videtur, in ijſdem regionibus Auſtrum, quem ipſi *Corinam* vocant, cùm ab Apennino, ac ſiccis terris longo tractu feratur, adeò infeſtum incolis eſſe, vt cùm exoritur, validas, ac periculoſas febres ſtatim apportet. Mirum, inquam, videri hoc cuipiam poterit, qui maximè Hippocratem legerit Aphoriſmo V. tertiæ Sectionis diſertè tradentem omnes morbos, qui ab Auſtro gignuntur, ab eius humiditate prouenire. Sed facilis eſt reſponſio, ideò Auſtrum ijs locis, quantumuis ſiccum, nihilominus exitialem eſſe; quòd vehemens valde ſit, ac confertus; quam vehementiam, dum ex altis montibus delabitur, acquirere videtur: tales enim exiſtere ventos, qui ex ſublimioribus montibus, ac vallibus efflant, quotidie experiuntur, qui circa Pyrenæum, Cataloniæ litora, præſertim verno tempore cùm niues reſoluuntur, legunt; & Liguriæ nonnullis in locis, vt ex aduerſo Monilium, quib⁹ imminet mons ſatis celſus, & in metæ modum faſtigiatus, à quo venti, procellæque violentiſſimæ, ac ſubitæ feruntur; quem idcircò incolæ *Roſpo* vocant, quòd bufonis inſtar validè efflet: quam eſſe cauſam præcipuam puto, cur Auſter Flaminiæ populis adeò ſit infeſtus; licèt non negem ob ſiccitatem, caloris vim intendi, vt Baldinius inquit Commentario in Hippocratem de aquis,

Auſter Flaminiæ præcipuè noxius quamuis à ſiccis locis veniens.

Huius rei ratio.

Vẽti ex alto labentes conferti, ac vehemẽtes.

Siccitas caloris vim auget,

aere, & locis. Itaque propter hanc rationem minimè dubito, quin Mauri quoque qui ſub Atlante Boream verſus degunt, ſi quando Auſter ab eo monte flat, noxium, ac morbiferum experiantur. Probabile etiam eſt, nonnihil humiditatis Auſtro, cùm in Flaminiam peruenit, ſupereſſe, quæ longo ſpatio attenuata, cùm is ventus ſupernè cum impetu, ac propter vallium anguſtias confertus feratur, eò magis penetret, ac febres acutiores progignat: videmus enim aquas ipſas medicatas, quæ ex alto labuntur, vt fit ἐν ταῖς ἐμβροχαῖς celeriùs, ac validiùs qualitates ſuas corporibus imprimere: qua ratione dicendum erit eiuſmodi Auſtros, acutiores morbos efficere; craſſiores verò, ac maiori humiditate grauidos, vt in Latio, ac maritima Etruria, diuturniores potius; nec experientiam refragari puto: immò hinc euenire videtur, vt Romæ autumnus maximè pernicialis ſit, cùm æſtiuis diebus Auſtri vehementiores citra imbres aſſiduè flauerint; quod Alex. Petronius lib. I. de victu Romanorum obſeruat. Sanè, vt modicum feruidæ terræ tractum ſufficere intelligamus vt venti incaleſcant; *Quarnaro* ventus à Piſaurenſibus, & Vrbinatibus ſic dictus (quem eſſe puto Euronotum) cùm ex Apulia veniat, in ijs locis ſata vehementer adurit; quodque magis mirum eſt, ventus Circius, qui Galliæ Narbonenſis ſuperiorem, ac potiorem partem halitu ſuo refrigerat, regionem quæ circa Forum Iulium, & Antipolim eſt comburit, ac ſegetibus nocet, quanquam à Boreali

Exemplũ ab aquis medicatis ex alto labentibus.

Auſtri ſicciores acutos morbos efficere videntur; humidiores verò diuturnos.

Circius Galliæ Narbonẽſi infeſtus.

reali plaga flans: ex quo liquet minimè fabulam esse, quod Prouinciales dictitant, illum ventum, quem ipsi *Maistral* vocant, ab eo monte flare, qui ob id *Ventosus* nuncupatur, qui Prouinciam à Septentrione claudit: quod postea veteribus animaduersum fuisse deprehendi, apud Plinium hæc reperiens. *Item in Narbonensi prouincia clarissimus ventorum est Circius, nec vlli violentia inferior. Hostiam plerunque rectà Ligustico mari perferens: idem non modò in reliquis partibus cæli ignotus, sed ne Viennam quidem eiusdem prouinciæ vrbem attingens: paucis ante limitibus iugi modici occursu tantus ille ventorum coercitus.* Magna enimuerò ventorum vis est, atque humanæ naturæ supra modum proficua, vel noxia; adeò vt non tantùm inferiores facultates perturbet, sed superiores etiam afficiat; ac populorum mores non sine ratione multùm immutare putetur. Nam vbi ijdem fermè venti, nec admodum validi spirant, homines ibi esse constantes, ac sedatos grauissimi Autores docent; vbi verò validiores flatus, paruoque momento contrarij existunt, inquieti, & inconstantes homines esse solent. Atque vt animi causa longiùs progrediar, pro natura locorum varios esse hominum mores notum est: sic Asiaticos propter cœli clementiam, ac terræ amœnitatem molles, atque effœminatos: contra Scythas, ob inclementiam cœli, victusque asperitatem, incultos, asperos, ac bellicosos agnosci. Illud verò non perinde omnibus notum, regiones eas, in quibus crebræ, magnæque tem-

Le Mont Venteur *supra Auenionem.*

De hoc vẽto Plinij locus.

Ventorum vis ingens etiam in moribus gẽtium immutandis.

Exemplis id ostenditur

Asiaticorum, & Scytharũ.

L 2 porum

porum mutationes fiunt, non tantùm circa flatus, ſed etiam circa primas qualitates, vbi ſcilicet & vehemens æſtas, & hyems intenſiſſima eſſe ſolet; ibi homines audaces, iracundos, magniſque perturbationibus obnoxios degere: contra verò vbicunque regio temperata eſt, nec magnis cœli mutationibus ſubiacens, homines mites, ac ſedatos reperiri. Teſtimonio eſſe poſſunt ijdem Aſiatici, qui placidis ſemper moribus, nec armorum exercitio valde dediti, ſed remiſſioribus potiùs ſtudijs fuere. Ægyptij verò imbelles quidem, ac timidi, ſed nihilominus rerum nouarum cupidi, inſtabileſque cenſentur. Hoc ijs accidit propterea quòd licèt æſtatem, hyememque permodicam ſentiant, immò teſte Plinio calidus ſemper aer apud eos ſit, tamen in alia qualitatum συζυγία, magna apud eos mutatio accidit, nempe circa ſiccitatem, atque humiditatem: nam propter Nili inundationes, quadam anni parte aerem humidum habent, reliqua ſicciorem. E contrario decimi Climatis incolæ cùm longiùs à ſole poſiti hyemem aſperrimam, ac diuturnam habeant, nihilominus, quòd æſtiuo tempore dies apud eos ſint longiſſimi, vehementer quoque ſolis radijs torrentur; adeò vt ij fructus, qui calido aere lætantur, modò terra ſit idonea, copioſi, ac prægrandes ibi gignantur, vt pepones; cùm tamen in Climate octauo minùs Boreali non tam benè proueniant. Eiuſmodi eſt Sarmatarum, ac Roxolanorum tractus, qui ob dictas cauſas ſanguinarij, ac bellaces exiſtunt. Adhæc

Ægyptij imbelles, ſed rerum nouarum cupidi.

Ægyptus qualis ſit. Lib. XVII. cap. II.

Ægyptus nunc ſicca, nunc humida.

Afri, siue Afroarabes qui Numidiam colunt (videlicet Tunetanum, & proxima regna, non *Biledulgerid*, quod Arabicè palmiferam regionem sonat, quæ potius Getulia veterum est, quàm Numidia, vt plerique Leonem Africanum secuti crediderunt) eodem Leone testante supra modum sunt iracundi, atque ad rixam conciti; adeò vt omni ferè tempore in oppidis passim conspiciantur iurgia, ac pugnæ inter incolas. Quod à summa regionis siccitate, ac ventis Meridionalibus calidis, ac siccis prouenire credendum est: eaque ratione Hispanos, quamuis & ipsi siccam, calidamque regionem colant, minùs esse iracundos, quòd eiusmodi ventis careant. Qua in re illud mihi notatu dignum videtur, quod de Pithecusa, quæ aliàs Ænaria dicitur, insula, nunc *Ischia* Iulius Cæsar Capacius in historia Neapolitana refert; eam insulam Pithecusam à Græcis dictam, quòd eius incolæ simias, quas πιθήκες illi vocant, moribus referre videantur, cùm sint subdoli, versipelles, calidoque, atque exprompto ingenio simiarum instar: quod propter ignes subterraneos, sulphureumque eius insulæ solum euenire consentaneum est; atque illinc etiam vino, quod ibi nascitur, peculiarem quandam vim communicari; sunt enim eius insulæ vina (quæ Romæ *Grechi d' Ischia* dicuntur, & magna copia aduehuntur in vsum seruitiorum, ac tenuiorum hominum) prorsus calida, & sicca, & sulphureæ facultatis. Sic vina in tophaceis, ac sabulosis locis nata, sicca aliquantulum sunt,

Biledulgerid *non est Numidia, sed Getulia.*

Afri, & Numidæ valde iracundi, & contentiosi.

Hispani sunt sedatiores.

Res notabilis de Ænariæ incolis.

Vinũ, etiã eius insulæ sulphurea qualitate præditum.

Vina in aluminoso solo genita. sunt, sed leuia, ac suauia. In aluminosis, vt *Tolfana*, sicca pariter, sed validiora. Ex hactenus dictis satis patet quænam loca salubria, quæue insalubria existimari debeant, quæque sint, quæ id efficiant vniuersales causæ. Sunt verò quædam aliæ magis speciales, quæ hic, vel illic bonum, prauumque aerem reddere possunt, puta halitus graueolentes, ac fœtidi; vt circa Amsancti lacum in Hirpinis, & olim circa Auernum; itemque propè Salernum ob oryzæ segetem, quæ assiduè stagnantibus aquis irrigatur; vt in campo Fulginate, vbi grauior est odor æstate, cùm cannabis in proximo fluuio maceratur; vt in Sardinia insula propè oppidum Coginas, vbi turris quædam pentagona esse dicitur ab Aurijs Genuensibus extructa, in quam si quis ingrediatur, nulla apparente causa (sed certè ob pestiferum aliquem halitum) è vestigio moritur. Verùm nihil æquè aerem inficit, quàm palustrium aquarum spirationes, quæ æstate cùm solis radijs inardescunt, multiplices morbos corporibus creant. Quamobrem Pontinæ paludes ob hanc causam perpetuò infames fuerunt; qualia loca multa in Italia reperiuntur calamitosa, atque æstiuo tempore lethalia. Talis est fermè tractus omnis ad mare Superum ab Histria Rauennam vsque, paucis locis exceptis, potissimùm agro Pauino. Ad Inferum verò quidquid ferè à Ligurum finibus, & Macra fluuio ad Lirim, & Campaniam litoris extenditur. Nec desunt huiusmodi loca in alijs Italiæ regionibus, vt in Apulia, præsertim cir-

Quædam magis peculiares causæ aerem salubrem, insalubrēque efficiētes.

Spirationes paludū potissimum aeri infestæ.

Pōtinæ paludes.

Maris Hadriatici ora ab Histria Rauennam vsque.

Ad mare Inferū ora Tusciæ, & Latij.

ca

ca Salapiam, nunc *Salpe*, ob cœli potiſſimùm inclementiam, ſemideſertam: quamuis ob eandem cauſam antiquitus eo, vbi nunc eſt, ab inferiori, & maritimo loco Senatus Romani permiſſu Salapini oppidum ſuum tranſtulerint, vt ex Vitruuio notum eſt. In Samnij etiam campeſtri regione, ac tractu Beneuentano huiuſmodi loca reperiuntur, vt circa Teleſiam, quæ ideò ferè nunc deſerta manet; atque ipſius Beneuenti aer propterea à multis damnatur: quanquam Nicolaus Euſtachius, qui hac de re libellum conſcripſit, iniuria id fieri contendit. Sed vide, ſi lubet, Procopium rerum Gothicarum lib. I. Nec deſunt Lucanis inſalubria quædam loca, vt in Pæſtano ſinu propè antiqui Pæſti ruinas, quæ *Pieſti* nunc accolis dicuntur, vbi flumen *Salſum* dictum in proximam paludem refuſum, morboſum aerem efficit, quod Strabo etiam agnouit. Circa Aquileiam verò vicus eſt *Villa Vicentina* dictus, adeò grauis, ac peſtilens, vt vix ad XXV. annum incolæ pertingant. Quinetiam Liguria alioqui ſaluberrima, paucis quibuſdam locis & ipſa, propter aquas ſtagnantes inſalubrior eſt, vt propè *Finarium*, & Albingaunum (etſi hic quidem adſcribendum potiùs id videtur cannabi, quæ in propinquo flumine, vt Fulginei, maceratur). In Hiſpania prouincia admodum ſalubri, propter ſimilem cauſam ſtagnantium aquarum, circa nouam Carthaginem non optimus aer eſt, atque exinde ea vrbs, cæteroqui celeberrima, portuque optimo prædita, minùs frequenter habitatur. Sardinia

Salapia ſedem olim mutauit.

Item in Samnio loca grauia.

Cœlũ Beneuentanũ à Nicolao Euſtachio vindicatur.

In Lucania propè Pæſtum.

In Liguria propè Finariũ, *& Albingaunũ.*

In Hiſpania propè Carthaginem nouã.

Sardinia morbosa, & quare. dinia morbosam esse adeò tritum est, vt locum prouerbio fecerit: quod sanè non alia ratione euenit, quam propter noxias exhalationes salinarum, ac paludum, quæ in ea insula sunt; quibus accedit montium versus Liguriam, & Corsicam altitudo, à quibus non modò flatus subitanei, ac vehementes afflantur, qui magnam idcircò intemperiem gignunt; sed Boreæ salubres auræ intercipiuntur. *Vide Strabonem.* In Sicilia stagnum quoddam marinum, siue æstuarium *Thalicis* Arabico vocabulo nuncupatum haud longè ab Hypsa fluuio, nunc *Belici*, æstiuo tempore accolis perniciosum est, vt Thomas Fazellus testatur; quòd ex eius aquis aer crassior, & concretior reddatur. Sed vt antiquiora quædam repetam, Myuntis (oppidum id fuit Ioniæ) ciues Strabone referente cùm ob terræ motum obstructum aliquando fuisset Mæandri ostium, tanta ibi repente extitit culicum, atque eiusmodi animalculorum multitudo, atque aer vsqueadeò nocens euasit, vt Miletum proximam ciuitatem commigrare ijs necesse fuerit. *Myuntis cœlum ob terræ motũ insalubre euasit.* Si quis autem plura huiusmodi exempla requiret, adeat diligentiores Geographos, apud quos non pauca reperiet: ac denique si locorum qualitates dignoscere volet; in primis Hippocratem legat in lib. de aquis, aere, & locis: in lib. de diæta, & in lib. de flatibus, si eius est id opus: Oribas. collect: lib. IX. qui multa ex Anthyllo, & Sabino de regionum qualitatibus decerpsit: Aetium tetrab. I. serm. III. cap. CLXII. & CLXIII: ex Arabibus verò Auerroem, *Autores præcipui, qui de locorum qualitatibus tractant.*

&

& Auicennam : ex ſemiantiquis Autoribus potiſſimùm Albertum Magnum de nat. loc: ex recentioribus Ponſardum, qui de ſalubrium locorum ad ædicandum delectu Gallicè ſcripſit: alioſque quos enumerare non vacat. Verùm data occaſione operæ pretium fuerit alia quædam oppida Epiſcopalia dumtaxat, atque intra Italiam ſita (omnia enim recenſere infinitum eſſet) quæ ſiue loci vitio, ſiue ob ſqualentes ruinas, ac ſolitudinem; ſiue iniuria, atque per calumniam (nam id quoque malo prorſus exemplo nonnunquam prætexitur ab ijs, quos Paſtoralis curæ tædere cœpit; aut terrena potiùs, quàm cœleſtia ſolicitant) damnantur, vt ex actis Sacri Cardinalium Collegij, & Conſilij, ſiue Congregationis rerum Conſiſtorialium; maximeq; ex commentarijs Anquiſitionum Epiſcopatuum, & Abbatiarum Conſiſtorialium colligere licuit, enumerare. Sunt igitur præter illa, quæ ſupra nominaui (Oſtiam, Portum, Albingaunum, Beneuentum, Teleſiam, Salernum) in Etruria *Caſtrum Farneſiorum*, Sutrium, Nepet, Maſſa Populonienſis, *Groſſetum*. In Gallia Ciſpadana Venetia, & finitimis locis Rauenna, Senogallia, *Ceruia*, Hadria, Ferraria, Concordia, *Torcellum*, Caprulæ, Pola. In Campania, Samnio, ac proximis regionibus Aquinum, Cales, Calenum, Alliſæ, Bouianum, Æſernia, Compſa, Acerræ. In Salentinis Brunduſium. In Bruttijs Croto, quis credat? cuius apud Græcos Autores adeò ſalubritas celebratur, vt locum prouerbio inuenerit, [Κρότωνος ὑγιέστερος, quemadmodum

Recẽſio vrbiũ Italiæ Epiſcopaliũ quæ inſalubres eſſe ferũtur.

Croto hodie inſalubris habetur; olim ita ſalubris, vt prouerbio locum fecerit.

Aliud prouerbiũ Crotonis veterem potentiam, opulentiamque ostendens.

modum magnitudinem, atque opulentiam ipsius (fuit enim quondam princeps Italiæ vrbs) indicare volentes notum Iambum vsurpabant, Μάταια τ᾽ ἄλλα παρὰ Κρότωνα τ᾽ ἄστεα. Sed vt dixi nimium hac in parte homines quidam persuasioni suæ fauent; siue potiùs quod dicitur, *Sabini quod volunt somniant*:

Quædam ex his oppida iniuria insalubritatis damnari videntur. Baiæ pestilentes euaserunt.

quare pro certo habeo non pauca ex his oppida inclementiæ aeris falsò damnari. Etsi non ignoro magnas, atque incredibiles esse rerum vicissitudines: quis enim crederet, Baias illas veteres, Romanorum delicias, quas longis morbis fatigati reficiendarum virium causa multi olim petebant, hodie insalubres, ac pestilentes euasisse? & tamen id astruit vir in primis grauis, & doctus Iulius Cæsar Capacius in Puteolana historia. De cætero priusquam propositæ regionis naturam propiùs, atque exactiùs scrutemur, nonnulla signa adnotanda videntur, ex quibus qualis, quæque circa aeris qualitatem sit regio, definire possimus.

Signa dignoscendæ qualitatis aeris, & primũ Lõgæuitas.

Ac primùm vbicunque homines serò senescunt, ac diu viuunt, optimum, ac purgatissimum esse cœlum peruulgatum est. Tales ferè sunt montanæ regiones, nisi nimium gelidæ fuerint, alijsue de causis, puta, aquarum vitio, aut ventorum nimis vehementium, decollent.

Longæui:

Petrocoriorũ, & Aruernorum supernatiũ quidã, & Apennini incolæ supra Regiũ.

Quapropter apud Gallos in Petrocorijs, & in Aruernorum supernatium montibus; in Apennini verò quibusdam locis, vt supra Regiensem agrum, longissimæ, ac præuiridis senectutis homines reperiuntur: quemadmodum Tmoli, qui mons Phrygiæ est, cacumine, centum quin-

quaginta annos incolas viuere Mutianus grauis apud Plinium Autor disertè testatur ; vt longinqua magis, aut minùs comperta, fabulosaque silentio transeam. Huiusmodi etiam est insula Melita, quamuis situ humilis, ac ventosa; propterea quòd sicca nihilominus valde est, nec magnis cœli mutationibus obnoxia. Saluberrimum item Athonis montis aerem esse credendum, vbi nunc complura cœnobia Basiliani ordinis visuntur; olim nonnulla oppida extabant; in his Apollonia, cuius incolæ Macrobij cognominabantur: nec enim longum huius montis incolarum æuum carnium viperinarum esui dumtaxat (propter quem etiam *nec capiti, nec vestibus eorum noxia corpori inesse animalia* Plinius refert) adscribendum esse putauerim. Illud verò perquam dignum notatu est, ea maximè loca temperatissimo aere frui, ac longæuos homines progignere, quæ elata quidem, ac sublimia, sed non præaltis, ac perfrigidis montibus edita; verùm, quæ longiori terrarum fastigio latenter assurgunt; vt in multarum regionum medijs, & à mari procul recedentibus spatijs: quorum altitudinem flumina illinc in diuersum dilabentia ostendunt; vt in Vmbriæ tractu circa Spoletum, vbi Apennini iuga modicè attolluntur. Ibi enim, si vspiam in Italia, viuacissimi homines reperiuntur; qualis erat Sacerdos quidam, qui expleto centum triginta quinque annorum curriculo non ita pridem excessit è viuis: qualem ostendere possum Laurentium quendam à *Camuro* fabrum ferarium

Qui Tmoli verticem incolebant CL. annos vixisse perhibentur. Melitenses viuaces.

Athonis montis aer saluberrimus, ideoque eius incolæ viuacissimi.

An propter viperarum esum? propter hoc scilicet, atque aeris bonitatem.

Loca sublimia in mediterraneis, nõ tamẽ editissimis montibus assurgentia præcipuè saluberrima:

Vt tractus circa Spoletum.

Exẽplum duorũ Spoletanorum qui diutissimè vixerunt.

 viuidæ

viuidæ adhuc, ac vegetæ senectutis, quamuis centesimo quinto abhinc anno natum, eo nempe quo Roma Borbonio duce capta est, ac direpta; quod parentes suos dicere solitos religiosè affirmat: habitat is haud procul ab æde B. M. *in Montibus*; si quid & hoc ad rem pertinet. Mulierum etiam fœcunditas, partusque faciles bonitatem aeris, aquarumque ostendunt; vnde naturalium facultatum vigor, probaque alimenti digestio oritur, sine qua animantia minimè fœcunda esse possunt. Hinc apud Plinium legimus (quod in actis temporum D. Augusti se inuenisse scribit) XI. eius consulatu, Lucioque Sylla collega ad III. Idus Aprilis C. Crispinum Hilarum ex ingenua plebe Fesulana cum liberis nouem (in quo numero filiæ duæ fuerunt) nepotibus viginti septem, pronepotibus viginti nouem, neptibusque nouem, prælata pompa, cum omnibus his in Capitolio sacrificasse. Porrò ad aeris bonitatem referre, vtrum plures mares, an fœminæ alicubi gignantur, non puto; sed potiùs aliunde id fieri; maximè ab alimentorum genere, ac ventis, quibus ea regio subest: ac ferè vbi plures fœminæ, quàm mares nascuntur, aer solet esse placidus, ac mollis; vt Venetijs in Italia, Aurelianis in Gallia. Corporum pulchritudo, atque elegans dispositio, atque in viris quidem compactior, ac musculosior species cum valentibus viribus; in mulieribus potiùs habitus plenior, ac tenerior optimum etiam indicium bonitatis aeris præbent: potissimùm verò color cutis vegetus,

Aliud signum Mulierum fœcunditas.

Exemplũ illustre de Fesulani cuiusdam numerosa familia.

Plures mares, quàm fœminas alicubi nasci, aliò referendum est.

Forma corporum, & robur qualitatem aeris ostendunt.

getus, ac floridus: quo indicio Claudius Tolomeius, Epiſtola quadam ad Annibalem Bellarmatum, montis Argentarij regionem ſalubrem eſſe, & vrbi ædificandæ peropportunam contendit. Fœminarum verò pulchritudo aerem non tantùm ſalubrem, ſed temperatum meo iudicio indicat: ſiquidem tales ſunt in Britannia, quæ teſtimonio C. Cæſaris, quanquam Borealis, hyemes tepidiuſculas experitur. Contraria ſanè ratione, vbicunque homines luridi ſunt, pallidique, corporis cute ſubflaccida, ac ventribus, cruribuſque turgidis; ibi neceſſe eſt loca morboſa, vliginoſa, ac paluſtria eſſe. Tales ſunt teſtimonio Hippocratis Phaſiani, qui Colchidis inferiorem regionem circa Phaſim fluuium accolunt; quæ calida eſt, ac multis aquis perfuſa. Tales videmus perpaucos eos homines, qui maritimum Latium, atque oram Tuſciæ colunt. Tales etiam Sæpini, Acerris, ac Bouiani homines eſſe Nicolaus Euſtachius refert; Beneuenti verò decoros, ac forma egregia: quo indicio ſalubritatem cœli Beneuentani adſtruit. Claritas vocis deinde non obſcurum ſignum præbet aeris, & aquæ ſalubris. Et ſanè Hippocrates eoſdem Phaſianos omnium hominum grauiſſimè loqui teſtatur, propter aeris craſſitiem, atque vſum aquæ paluſtris. In regione Salernitana oppidum, ſiue caſtellum quoddam eſt ſitu paluſtri admodum, & calido (Iouis Fanum, vulgò *Giſone* dicitur) cuius incolæ habitu corporis ſunt craſſo, pingui, ac prætumido; colore pallido, & cadaueroſo; inceſ-

Claudij Tolomei ſententia de monte Argentario.

Fœminarũ pulchritudo quid denotet.

Britannia temperata, & formoſarum mulierum altrix.

Signa aeris nõ boni. A prauo corporum habitu.

Phaſiani populi quales.

Claritas vocis indicium aeris, atque aquæ ſalubris.

Deformis habitus incolarum Iouis Fani in Picẽtinis

ſu,

Qualis Phasianorũ describitur ab Hippocrate. *Nouũ personæ genus ab his in scenas inductum.* *Comœdiæ vernaculæ mimos veterum potiùs, quàm comœdias referunt.*

su, gestuque segni, ac rustico; loquela quadam crassa, lentaque; voce graui, atque intus in naribus resonante; ac denique quales ad amussim Phasianos describit Hippocrates. Ab ijs nouum personæ nomen in scenas inductum est, quam vulgò *Pullicinellam* vocant, quæ in vulgaribus comœdijs mimos antiquorum potiùs, quàm comœdias referentibus, sannionis nouum genus, & blenni, ac bucconis hominis exprimit; qualis in Atellanis erat maccus. Hæc ideò à me relata sunt, vt quales in palustribus, calidisque locis homines gignantur exemplo fiat manifestius. Porrò claram,

Vox clara, & valida Lunæburgensium in Alpibus Graijs.

validamque supra modum vocem deprehendi apud Lunæburgi incolas, quod castellum est ad Alpium Graiarum radices in Sabaudia, cùm illac transirem. Erat enim fortè dies festus sub occasum solis, cùm agrestes homines vtriusque sexus in æde sacra hymnos Deo concinentes audiui; admiratus in primis voces admodum canoras, clarasque;

In Alpibus homines gutturosi, ac strumosi crebrò fiũt ob aquas ex niuibus liquatas. *Gingiuarũ firmitas bonitatem aquarum potius, quàm aeris ostendit.* *Scorbutus morbus qualis.*

ac simul habitudinem corporum validam, beneque compactam: ex quo intelligere possumus optima, ac defæcatissima aqua illos vti; quæ cæteroquin in Alpibus ex glacie, ac niue liquata homines gutturosos, ac strumosos efficit. Simili ratione gingiuarum firmitas bonitatem aquarum potiùs, quàm aeris, quantum ego existimo, denotat: siquidem à contrarijs arguendo scorbutus morbus (stomacacen, ac scelotyrben veterum esse volunt) quo in longis nauigationibus ora, gingiuæque præcipuè putrescunt, cruraque vitiantur,

non

non aliunde, quàm ex aquæ putrefactæ potu euenire creditur. Veruntamen in regione *Caindu* Orientalis Scythiæ, Marco Paulo Veneto referente, incolis gingiuæ ſubinde putreſcunt propter ingentes, vt ferunt, æſtus, accedentibus paluſtribus quibuſdam, putridiſque vaporibus, qui inibi regnant; cuius ægritudinis vnicum ferè remedium habent aſſiduum ſalis in ore geſtatum. Sumi etiam aliunde poſſunt ſalubritatis cœli indicia, præſertim ab auibus, quæ cùm in eo viuant elemento, eoque plurimùm indigeant, conſtat etiam vbi id peſtilens, atque inquinatum eſt, naturæ quodam inſtinctu ab eo ſummoperè ſibi cauere. Porrò vbi frequens eſt copia eorum animalium, quæ ex putredine naſcuntur, ſcire licet aerem ibi eſſe non optimum; quanquam minimè diffitear culicum, muſcarum, atque huiuſmodi inſectorum frequentiam aerem non prorſus morboſum neceſſariò indicare; ſed tamen humidiuſculum, nec omnino ſaluberrimum; vt hic Romæ, ac Valentiæ in Hiſpania. Ea verò copia bufonum, quæ in proximis Romæ aquoſis locis, quibuſdam anni temporibus, aſpicitur, nihil amplius, quàm corruptas eas aquas, & iam fœtentes oſtendit. Notum etiam eſt creberrimos in agro Romano ſerpentes, angueſque per æſtatem ſpectari, adeò vt non ſemel equitantibus acciderit in latentes foueas pondere ſubrutas delabi, ibique ab anguibus cum equis deuorari. Sæpenumero etiam, cùm ſtipulæ incenduntur, ſerpentes metu flammæ velociſſimè exilientes cernuntur, extin-

Caĭdæi Orientalis Scythiæ populi gingiuis laborāt ob magnos æſtus, & paluſtres vapores. Ideò ſalem aſſiduè ore geſtant.

Alia qualitatis cœli indicia. Ab auibus.

A copia animalium ex putredine ortorū.

Bufonum copia in agro Romano aquas corruptas tātùm denotat. Ibidē magna ſerpētium copia.

ctoque igne complures à flamma circumuenti, atque exusti. Adhæc in paucis ijs ædificijs, quæ sparsa circùm in agro sunt, oua serpentium crebrò reperiri dicuntur; sicut & ipse in fenestris Episcopij Portuensis aliquando me reperijsse memini: quæ non tam fortasse cœli intemperiem, quàm soli desertionem, vastitudinemque sequuntur.

Eorum oua in desertis locis crebrò videntur.

Propiora indicia sunt aeris tetri, ac præhumidi quæ à mucore quodam viridi, qui eiusmodi in locis parietibus, ac supellectili adhæret, capiuntur; sicut videre licet apud D. Anastasij ædem ad aquas Saluias via Ostiensi. Pari fermè ratione muscus, & cremium, quod in tegulis, vt hic Romæ, crebrò subnascitur (vt propterea sæpiùs tecta detergenda sint) indidem prouenire credendum est; aeris scilicet crassioris, atque humidioris vitio.

Indicium aeris præhumidi.

Romæ crebrò tecta detergũtur ob muscũ, & cremiũ in tegulis nascens.

Iam verò, cùm abundè, vt opinor, demonstratum sit, quæ bonum, ac noxium aerem efficiant, quibusque indicijs id dignoscatur; consequens esse videtur, vt huius agri, Romani propriè, naturam diligentiùs inspiciamus, causasque indagemus, propter quas tantò grauior, quàm olim erat, euaserit; vt ijs probè cognitis, quod polliciti sumus, opportuna remedia afferamus.

Transitio ad agri Romani naturam inspiciendam.

Agendum prius de causis insalubritatis notioribus.

Ordinem autem hunc seruabimus, vt priùs notiores causas, ac magis latè patentes; tùm magis peculiares, atque obscuriores adnotemus. Primùm igitur officere non leuiter puto Austri flatus, qui directò in hanc plagam feruntur: cùm enim hic ventus inter alios summè sit calidus, atque

Prima causa insalubritatis agri Romani Austri flatus crebri, ac validi.

humidus

humidus (quæ duæ qualitates coniunctæ, Aristotele docente, corruptionis sunt effectrices) humores, ac præcipuè sanguinem inficit; vnde putridæ, malignæque febres existunt. Sanè hunc ventum cæteris perniciosiorem esse omnes fatentur, ac signanter Hippocrates libro sæpiùs laudato de aqua, aere, & locis; quotidianaque experientia idem confirmat, vt pluribus exemplis, ac testimonijs non sit opus: nisi quis ad rem pertinere putet, quod aliquando in veteribus hisce ædificijs deprehendi, qua parte Australes ventos aspiciunt, multò magis, quàm reliquis locis lapides, ac parietes vetustate corrosos videri. Sciendum porrò est, vulgari Romanorum, omniumque ferè Italorum lingua *Scirocco* (Arabico vocabulo, apud quos dicitur *Xaloq*) vocari omnem ventum à Meridionalibus plagis venientem, atque adeò ipsum Austrum; qui potiùs, vt auorum ætate dicebatur, *Ostro* vocandus esset. Propriè verò loquentibus *Scirocco* ventus est, qui Græcis Euronotus perhibetur, Latinis veteribus Vulturnus. Hic sanè apud nos multò deterior ipso Austro esse videtur, cùm longiori pestilentis terræ tractu feratur; ideoque quidquid est insalubris litoris legens à Pontinis vsque campis, noxios vapores Romam versus expellat, ac secum rapiat. Notus verò, siue Auster propiùs à mari veniens Ostienses tantùm paludes, aut ad summum Laurentinas, antequam huc perueniat, transcendit. Africus verò ex altera Tiberis parte ad sinistram Austro adhærens, quamuis in

Cur Auster reliquis ventis sit damnosior.

Auster falsò Scirocco *vocatur Arabico vocabulo.*

Scirocco *propriè Euronotus.*

Euronotus Romæ, quã Auster deterior, & quare.

Cur Auster propriè dictus minùs hic sit perniciais.

Africus mitior ex ventis Meridionalibus.

mari Tuſco omnium violentiſſimus ſit, & quòd tranſuerſim hoc litus feriat, periculoſiſſimus; reliquis duobus ob eandem rationem mitior eſt, ac minùs peſtilens. Huc accedit, quòd etiam veterum teſtimonio, & Plinij in primis, Auſter præcipuè in Italia humidus, & cæteris nocentior (Vulturnum enim non excepit, quòd exitialis eius vis non tam latè pateat) *Humidi*, inquit, *Africus*, *& præcipue Auſter Italiæ*. Et paulò poſt. *Saluberrimus autem omnium Aquilo, quia ſiccus, & frigidior: noxius Auſter, fortaſsis, quia magis humidus* (ita ex vet. cod. legit Manutius.) Multùm etiam refert, quòd, vt idem Plinius, atque experientia docet, Auſter (quo nomine laterales etiam, atque in his Vulturnum intelligere poſſumus) præcipuè periculoſiſſimo anni tempore, hoc eſt, poſt mediam æſtatem exoriatur; cùm Africus ſub initium veris potiùs has regiones afflare videatur. *Poſt biduum autem*, ait Plinius, *exortus* (Caniculæ) *ijdem Aquilones conſtantiùs perflant diebus quadraginta, quos Eteſias vocant. Molliri eis creditur ſolis vapor geminatus ardore ſyderis: nec vlli ventorum magis ſtati ſunt. Poſt eos rurſus Auſtri frequentes, vſque ad ſydus Arcturi, quod exoritur vndecim diebus ante æquinoctium autumni*. Enimuerò de Roma præcipuè, ac proximis locis hæc intelligenda eſſe nemo, opinor, dubitabit. Secundo loco perniciem afferre non falsò creduntur tot paludes, ac ſtagna, quæ Latij, Tuſciæue litoribus adiacent, atque interioribus etiam locis: quorum licèt aliqua pars antiquis etiam

Alia ratio cur Auſtrales venti cæteris grauiores ſint ab anni tẽpore, quo flant maximè.

De Roma, ac proximis locis Plinius intelligendus.

Secunda cauſa inſalubritatis Crebræ paludes.

temporibus

temporibus fuerit; eorum tamen numerus valde postea excreuit partim hominum incuria, partim desertione terrarum, cultorumque penuria. Ex his Pontinæ paludes (quæ longissimo tractu, idest, XX. circiter milliaribus protenduntur) ab omni hominum memoria extitisse videntur, vt ex supra allato loco Strabonis conijcere possumus: etsi quædam earum portio non semel exiccata fuit, vt postea videbimus. Laurentina palus, vel πληθυντικῶς Laurentinæ paludes Velleio etiam Paterculo memorantur lib. II. *Sulpicium*, inquit, *adsecuti equites in Laurentinis paludibus iugulauere*. Quin & Vergilius lib. XII. cùm fracto gladio Turnum circumspicientem locum fugæ inducit, hæc habet.

Earum numerus ob desertionẽ agrorũ excreuit. De Pontinis paludibus.

Vndique enim densa Teucri inclusere corona:
Atque hinc vasta palus, hinc ardua mœnia cingunt.

Ad quem locum non sine causa miratur Cluuerius hæc à Seruio notari. *Vasta palus, quæ nunc non adparet*: cùm hodieque totus is tractus syluis, ac paludibus inuius sit. Cætera, quæ hic alij notarunt de apris circa Laurentum frequentibus, ne actum agam, dicere supersedeo. Circa Ardeam itidem stagnantes aquas vt hodie, sic olim fuisse supra ex Strabone adnotaui; vt circa Grauiscas in Tuscia. Non omiserim hoc, quod à peritissimo Mathematico Benedicto Castellio Monacho Casinensi accepi, Tiberim amnem, vt hic propè Romam videmus, vbique ferè per angustam quandam vallem non directo cursu fluere, sed multis anfractibus Mæandri penè in modum tortuoso curuari:

Loca palustria iuxta Ardeam, Et Grauiscas.

Benedictus Castelius.

Tiberis curſus ſinuoſus, atque in anfractibus τεναγώδης.

uari : cùm igitur in ijs flexibus loca quædam concaua, atque humilia occurrant, ſi quando plenior ingruit, facili negotio ijs in locis exundat, atque in æſtatem vſque non ſine accolarum pernicie reſtagnat. Paludibus tanquam appendices adiungo ſalinas, ſyluas, ac fontes medicatos, qui diuerſis modis bonitati aeris obſunt. Salinæ nunc ſatis amplæ circa Oſtiam ſunt, olim etiam iuxta Portum Auguſti (ex quo nomen ei loco manſit, hodie *Campo Salino*) ſed promoto longiùs litore ob aggeſtam à Tiberi terram & portus inutilis euaſit, & Salinæ nomen, vſumque perdiderunt. Celebres olim, vel vetuſtiſſimis temporibus, Romanorum ſalinas fuiſſe, indicio eſt via Salaria, quam Varro ſic dictam prodidit, quòd per eam Sabini à mari ſal in ſuam regionem conuectarent. Vicinitatem verò ſalinarum noxiam eſſe & ratio, & ſcriptorum autoritas docet. Ratio, quòd cùm ſal æſtiuo tempore fiat, atque in areis ad id paratis aqua paulatim exiccetur, & condenſetur; neceſſe eſt magnam exhalationum copiam inde diffundi, quæ aerem ſine dubio inficiunt. Mitto nunc ſubtiliorem aliam, abſtruſioremque rationem, quam accuratiùs infra exponam. Autoritas verò Anthylli Medici præſtantiſſimi apud Oribaſium collect. lib. IX. cap. XI. oſtendit regiones ſalſas, ac ſuapte natura perhumidas, ſpirationes graues, ac perniciales emittere; vt dubitari non poſſit, quod ſupra ex Strabone attulimus, quin veriſſimum ſit ob huiuſmodi ſalinas Sardiniam maximè

Paludum appendices ſalinæ, ſyluæ, fontes medicati.

Salinæ Oſtienſes.

Romanenſes ſalinæ olim celebres.

Salinarum propinquitas noxia, & quare.

Anthylli ſententia de peſtilentibus ſpirationibus à ſalſuginoſis locis exhalantibus.

morboſam

morbosam esse. Syluæ autem, quæ pleranque Latini, ac Tusci litoris plagam hodie occupant, non modicam & ipsæ partem huius insalubritatis ferunt: cùm enim humili, madentique solo plurima earum pars sit, necesse est passim lamas, atque huiuscemodi loca hyberno tempore effici; quæ siue penitus adulta ætate exarescant, siue paululum siccentur, siue in hyemem vsque perdurent (vt credibile est accidere in vmbrosis, depressisque locis) non minùs quàm paludes, ac stagna, nisi quòd sparsim, non confertim, halitus tetros, ac fœtentes expirant. Quinetiam hæ syluæ præpediunt, ne venti montani, ac salubres, cùm flant, aerem ibi conclusum euerrant, purgentque. A medicatis, seu metallicis aquis nemo sanè mentis perniciales vapores exhalari negauerit; præsertim qui non ignoret metallorum afflatus quantum fossoribus obsint; aut audiuerit vnquam propè Viterbium, alijsque regionibus, vbi graueolentes, ac sulphurati fontes scaturiunt, quàm longissimè illinc homines abscedere. Sunt verò huiusmodi fontes non vno in Latij loco, vt puta, circa Ardeam; de quibus ita Vitruuius libro octauo, capite tertio. *Sunt etiam*, inquit, *odore, & sapore non bono frigidi fontes, qui ab inferioribus locis penitus orti, per loca ardentia transeunt, & ab his per longum spatium terræ percurrentes refrigerati perueniunt supra terram, sapore, odore, coloreque corrupto, vt in Tiburtina via flumen Albula, & in Ardeatino fontes frigidi eodem odore, qui sulphurati dicuntur.* Nec verò diffi-

Syluæ circa litus frequentes.

Cur noxiæ.

De aquis medicatis, siue metallicis.

Fontes medicati in Latio frequentes.

teor

teor eiusmodi fontes non vbique aerem inficere; quod certè in Puteolano, atque Ænaria insula minùs præstant: sed tamen vbi cæteroquin aer grauior est, si odores, atque halitus extranei, ac fœtentes accedant, multò deteriorem eum fieri ob talem commistionem verisimile est. Constat enim multas res prorsus putridas, etiamsi maximè conclusæ sint, nisi vnà commisceantur, non proinde aerem corrumpere: alioquin si minùs id esset necessarium, cùm tam multa in priuatarum ædium latibulis quotidie putrescant, multò sæpius vitiari aerem videremus. Insigne huius rei exemplum extat in supra laudato Baldinij commentario, quam suo tempore Florentiæ euenisse testatur. Erat inquit puteus in caupona quadam ad D. Laurentij non admodum profundus, nec alioqui contectus; in quem omnis generis eius tabernæ sordes, ac purgamenta proijciebantur, quæ vsqueadeò aerem intus inclusum vitiarunt, vt cùm fortè gladius aliquando intrò cecidisset, eiusque dominus libramento funis se illò demisisset; vix ad imum peruenerit, cùm subitò occlusa anima enectus est. Interim alius accessit, vt ei misello spiritum iam efflanti opitularetur: sed ipse quoque celeriter est præfocatus. Tertius qui descenderat, citiùs animaduerso periculo, ac retractus vix mortem effugit. Quæ narratio satis docet, ex rerum diuersarum, simulque commistarum putredine pestilentissimum aerem, halitumque progigni; quod adeò verum est, vt non modò res per se fœtidæ, noxiæque

Nocēt maximè, vbi alioquin aer nō probus est.

Res putrefactæ ob variam, ac discordem mistionem potissimùm aeri officiūt.

Exemplo id probatur.

xiæque

xiæque, sed esculenta, ac potulenta, si vnà putrescant, vehementer aerem corrumpere possint. Quod in postremo *Conclaui*, in quo Sanctissimus D. N. felicissimè electus est Pont. Max. liquidò apparuit: nec enim aliunde doctiores medici existimant tot vno tempore, tamque exitiales morbos ibi extitisse, quàm ex vino, fructibus, carnium frustis, cæterisque mensarum analectis proiectis, atque aceruatis; baiulorum potissimùm, aliorumque ministrorum ignauia, atque incogitantia. Tertia huius insalubritatis causa, immò fortasse pondere, ac τῇ ἐνεργείᾳ cæteris prior censenda est situs, ac positio litoris. Est enim totum hoc Latij, ac Tusciæ litus valde humile, ideoque decliue, & arenosum; quale genus litoris, vt puto, antiquitus plagam vocabant (vnde nostrum *piaggia*, & *spiaggia*). Necesse est igitur mare minùs profundum esse; sed quasi perpetuum æstuarium: atque hinc euenit, vt cùm fluctus alluerit, relabente mox æstu, non modicam arenæ partem madentem relinquat; quæ assiduis solis radijs verberata, atque alga passim putrescente (quod graueolentia ipsius docet) magnam, æstate præsertim, noxiarum exhalationum copiam quodammodo exsudet, ac remittat; quæ totum, quoquouersus patet, campestrem tractum inficere, atque inquinare possunt. Quod adeò verum est, vt quamuis hoc mare perpetuò immotum, atque inagitatum maneret, tamen adhuc non modicam vaporum vim eructaret; quò magis enim à sole ferue-

Tertia causa Litoris situs, ac facies.

Quid plaga propriè.

Cur litus humile, & arenosum valde obsit.

fit,

fit, eò magis exhalat: vehementiùs autem calefieri, quò minùs aquæ sustinent huiusmodi breuia, nec profunda litora, satis, vt arbitror, manifestum est. Hæc causa si sola esset, non omnino fortassis oram maritimam inhabitabilem redderet; sed magni vtique eam esse momenti negari non potest: videmus quippe vbi hæc litoris species deficit, statim omnes grauioris cœli cessare querelas. Hinc enim quà desinit Latium, Circeius mons, & Caietæ oppidum optimo, ac purgatissimo aere gaudent; nec minùs vbi vadosum Tusciæ finitur litus, statim post Macram fluuium, Liguriæ ora saluberrimo cœlo fruens attollitur: non quòd illisa cautibus, ac scopulis, atque in altum tenui aspergine vnda resiliens, feruenti spuma circumfusum aerem purget, vt Bernardinus Gomesius in opere elaborato de Sale nimis leuiter credidit, sed partim quòd is non nisi iam terrestribus, & crassioribus inquinamentis depuratus, ad editiora loca pertingat; partim quòd eiusmodi litora profundo mari (quod nullas, aut paucas ἀναθυμιάσεις efficit) non cœnosis, ac fœtidis æstuarijs vallantur. Nam etsi ex salsuginosis locis vapores qui eleuantur, salsedinis expertes esse credi possit, cùm docentibus Chymistarum experimentis, ex aqua salsa per *destillationem* quam vocant, non nisi dulcis euaporetur; nihilominus quoniam litorale solum siue suapte sponte, siue ob cadentes pluuias, dulci intus humore aliquatenus madet; atque vt experimento comperi, aqua dulcis salsæ commi-

Comparatione locorum id ostenditur.

Ratio Gomesij inepta.

Cur edita litora salubria.

Ex aqua salsa non nisi dulcis euaporatur.

sta

ſta citiùs, ac faciliùs putreſcit; non propterea marinam aquam euaporationum expertem eſſe credendum eſt: præſertim cùm omnis aqua, quantumuis ſalſa, dulcis humoris portiones quaſdam ſemper habeat admiſtas; vt ex eodem ſupra allato experimento conſtat: de quo fuſiùs Blaſius Vigenerus in erudito Commentario de Igne, & Sale: ne Ariſtotelem, alioſque Autores aduocem, qui crediderunt demiſſo in mare vaſe aliquo cereo, aut hederaceo inani, atque obturato, per eius meatus dulcem laticem paulatim intus penetrare. Quare etiamſi litus hoc noſtrum humile, atque arenoſum nullis lacunis, lamiſque ſqualeret, nec vnquam imbribus madeſceret; attamen ipſamet aqua marina terræ, arenæque permiſta magnam grauiorum halituum vim æſtiuo tempore emitteret; tantoque magis peſtilentium, quantò, fauente locorum ſitu, non pauxillo tempore, ſed diutiùs, ac tractim computreſcerent. Quarta huius inſalubritatis, & ipſa minimè contemnenda, ratio afferri poteſt ex Romani cœli (quo nomine proximam circa regionem etiam intelligo) intemperie; non quidem quatenus ea ſignificat vel nimium vehementes calores, vel ſupra modum intenſum frigus, vel vtrunque: nam reapſe de huiuſcemodi intemperie neque Vrbs, neque ager ipſius iure queri poſſunt: ſed quatenus hoc cœlum obnoxium eſt ſubitis, magniſque mutationibus; caue enim credas quidquam illo mutabilius, aut inconſtantius; vſqueadeò Protei in morem mille

Aqua dulcis ſalſæ cõmiſta faciliùs putreſcit.

Aqua ſalſa dulcis portiones habet admiſtas.

Quarta cauſa Intemperies, ac mutabilitas huius regionis.

formas induit: vnica quippe die nonnunquam videmus ſex, vel octo conſpicuas temporum conuerſiones à frigore, vel calore, vel medio tempore; à ſerenitate, vel nubibus; Borea, vel Auſtro, aut alijs ventis; pluuia, niue, grandine, Iride, cæteriſque aeris impreſſionibus. Huius inconſtantiæ cauſam nullam aliam manifeſtiorem afferre poſſumus, quàm modico terræ ſpatio duas quodammodo contrarias, diuerſiſſimaſque regiones; quarum ea quæ in plano eſt, tepens, atque humidior, ſolique oſtenta, ac marinis auris obnoxia longè alium aſpectum, ac temperiem obtinet, quàm ſuperior, ac montana; quæ valde frigida, & ventoſa, atque alijs ventis expoſita, plurimùm ab illa diſtat. Accidit id propter altitudinem montium, qui hanc Latij, Etruriæque planitiem, niſi quà mari alluitur, perpetuo quaſi iugo coercent: inter quos è regione Latij non pauci ſunt elati admodum, & cum Italiæ editiſſimis certantes; vt indicium præbent niues maxima anni parte ijs inſidentes. Incipiunt igitur Volſcorum montes (vt de interioribus, ac celſioribus taceam, quorum amplior circuitus eſt) ſecus Vfentem fluuium non longè ſupra Tarracinam: mox ſupra Priuernum, Setiam, Signiam, Norbam Septentrionem verſus aſcendunt: dehinc ſupra Coram; inde ſupra Velitras in Occidentem flectuntur, atque Albanis iugis continuantur: qui rurſus in Septentriones reflexi, quà Tuſculanos colles excipiunt, paululum deinceps ad Orientem redeunt,

Huius inconſtantiæ cauſa.

Latij, & Etruriæ campeſtris regio præaltis montibus vallatur.

Deſcriptio horum montium.

deunt, dum Præneſtinis iugis connectantur; quibus Æquicolarum, mox Tiburtium prælti montes adhærentes denuò ab Aquilone ad Occaſum vergunt; quos Sabinorum non humiles colles excipientes cum Soracte coniungunt. Ii mox non longo camporum interſtitio (qui & ipſi remotioribus montibus ponè clauduntur) Ciminijs iugis appropinquant; quæ inter Occidentem, ac Septentrionem ſupra Volſinios procurrentia, dehinc ab ea regione Volſinienſium collibus in ſolſtitialem Occaſum directis finiuntur: qui & ipſi Tinnis montibus inter Suanenſes, & Volcientes in Meridiem verſis; ac ſupra Coſam non longè à monte Argentario deſinentibus, propè nectuntur. Sunt & intra hanc regionem quidam tumuli, colleſque, maximè in Etruria: ſed ij permodici ſunt, nec vllo loco habendi. Quare manifeſtum eſt hunc terræ tractum inſtar alicuius theatri montibus vndique eſſe circumcluſum, niſi qua parte mari alluitur; quod quaſi proſcenium caueam proſpectat: ac proinde media planities orcheſtræ locum quodammodo obtinet. Et ſanè decebat Cœleſtis Numinis prouidentia hunc locum ad ſpeciem theatri conformari, qui tanquam orbis terrarum compendium, quidquid alibi dignum memoratu geritur mortalium oculis hic quotidie exhibet. Cùm talis ſit igitur horum locorum facies, ac poſitio; minimè dubitandum videtur, quin propter hanc inæqualitatem, tam ſubitæ temporum mutationes, & non vnius tenoris dies hic crebrò exiſtant.

Hæc campeſtris regio in modum theatri figurata.

Alluſio.

Multis id probare poſſem rationibus, atque exemplis; ſed ne nimium in ſingulis hæream, conſultò ea miſſa facio. Hoc vnum dicam, Sardiniæ Auſtralem partem temporum inæqualitatibus, ac mutationibus & ipſam valde obnoxiam, & pariter morboſam (cuius quoque planities Auſtro expoſita vndique præaltis retrò montibus circumcluditur) Romanæ regioni quaſi ἐκ τοῦ παραλλήλου reſpondere: contra quaſi ex diametro ei aduerſari Circumpadanam regionem, quæ vniuſmodi fermè ſitum planum, patulumque obtinet, & ſtatas temporum vices perpetuo ferè tenore conſeruat; eoque nulli prouinciæ ſalubritate cedit. Porrò cùm omnes ſubitæ, magnæque mutationes humanis corporibus plurimùm incommodent, vt Medici docent, & nominatim Hippocrates lib. de octimeſtri partu, & poſt eum Federicus Bonauentura in eruditiſſimo opere, quod eodem titulo Ducis Vrbini iuſſu conſcripſit: præcipuè verò noxiæ, quæ in horum trium aliquo conſiſtunt, in genere victus: in locis: in temporibus. Verùm omiſſo primo capite, quod huc minimè pertinet, dico non ſine periculo de locis admodum frigidis in valde calida, aut è conuerſo tranſitum fieri, quod in primis ex animaduerſione Suetonij Paullini de bello cum Germanis committendo apud Tacitum diſſerentis elucescit; ait enim. *Iam Germanos, quod genus militum apud hoſtes atrociſsimum ſit, tracto in æſtatem bello, fluxis corporibus, mutationem ſoli, cælique haut toleraturos*. Sed multò magis id liquet ex eo

Sardiniæ Auſtralis pars Romanæ regioni valde ſimilis.

Circumpadana regio quaſi ex diametro ei aduerſa.

Periculoſa mutatio cũ ſubitò è frigidis locis in calida, aut contra trãſitus fit.

quod

quod de Peruuiæ prouinciæ natura Nicolaus Monardes refert. Huius planitiem æqualem admodum, patulamque in immenſam ferè longitudinem, hoc eſt, ad tria leucarum millia ſecundùm maris litus protendi: à mari introrſus non ampliùs octo leucarum ſpatio dilatari. Cæterùm perpetuam ferè æſtatem hic eſſe; adeoque feruidam, vt vix vnquam decidant imbres: in proximis autem montium iugis, quæ longiſſimo tractu planam hanc regionem terminant, editaque valde ſunt, aſſiduum toto anno rigorem, atque intolerabile frigus cum quotidianis ferè pluuijs vigere. Itaque cuiuſcunque generis animantia montanæ regioni aſſueta, ſi in planitiem deſcendant, breui omnia in languorem incidunt, ac pereunt: quod ex eiuſmodi locorum diuerſitate, nec aliunde euenire pro indubitato habetur. Sed quod res noſtras propiùs tangit, hæc ſuperioris, inferioriſque regionis diſcrepantia ibi maximè elucet, vbi breui locorum confinio altera alteram ſequitur: quod vt euidentiùs appareat, exemplum à Bernardo Sacco allatum, hodiernaque experientia confirmatum proponam. Tuſculani collis radicibus adiacet cœnobium in primis nobile, ac ſplendidum, quod *Crypta Ferrata* dicitur, à Baſilianis monachis habitatum. Ædificio conſtat amplo, laxoque in modum arcis, vel caſtelli; & ſupra Tuſculanæ Ciceronis villæ parietinis, non obſcuris indicijs, extructum creditur. Diſtat is locus ab agri Romani infima planitie milla paſſuum duo. Medio cliui

Exemplum diuerſitatis regionum ex Cryptæ Ferratæ *ſitu deſũptũ.*

ui ſpatio verſus ſolis occaſum vicus deſertus, ac ſemirutus conſpicitur, modico tantùm diuerſorio ſuperſtite, quem *Burghettum* vocant. Inter eum vicum, & *Cryptam Ferratam* antiqua ſylua ſtadij longitudine protenditur. Infra hanc verſus Occaſum, & ipſum vicum aqua inſuauis ſcaturit, nec aer admodum tutus eſt: quapropter is vicus deſertus remanſit. Verùm ab ſylua ad cœnobium pergentibus, ſiue ad orientem ſolem, ac montanam regionem aer purus, atque innoxius perdiu, noctuque occurrit; aqua etiam in medijs pratis è fonte quodam ſaluberrima promanat. Huius diuerſitatis rationem Paulus III. Pont. Max. quondam admiratus dicitur: quam idem Saccus adfert talem. *Burghetti* vicus grauem, fœtidamque auram à tetra, pernicialique ſcrobe haurit non longè ab eo loco in planitie ſita; quæ ſulphureum vaporem aſſiduè exhalat, atque ob id *Sulphurata* vulgò quoque dicitur. Igitur Occiduis ventis ſpirantibus vapor ille peſtilens directò fertur in vicum; ſed neutiquam ſyluæ illius tractum, confiniumque tranſcendit: quod experimento ſtatim cognoſcitur; nam ſi ab hac ſylua egreſſus in prata *Cryptæ Ferratæ* cœnobio propinqua gradum feceris, Orientali aura ab Algido, ac montibus perflante mirificè te recreari ſenties. Sanè vt non grauatè conceſſerim, propter huiuſmodi ſulphureum halitum magna ex parte eum tractum grauem eſſe, ac morboſum; ſic fatendum etiam videtur, vt nulla eſſet ſulphuris exhalatio, tamen quò campeſtri

regioni

regioni ſitus propior eſt, eò deteriorem editioribus locis habendum eſſe: ſtatuendum enim aliquod confinium vtriuſque regionis, ſalubris nimirum, & inſalubris; atque etiam interſtitium quoddam ex vtroque temperatum, quod neque omnino ſit noxium, nec prorſus ſalubre, tutumque: & ſanè ſi quis eſt in hoc campeſtri tractu elatior paulò tumulus, haud parum commodior, quàm ſubiecta planities exiſtimandus eſt: ſiquidem aer eiuſmodi vaporibus craſſis, ac paluſtribus grauidus non valde, vt iam ante diximus, ſupra terræ infimum ſolum attollitur; neque tamen certa, perpetuaque huius diſcriminis regula, aut menſura tradi poteſt: adeò vt ſub eodem tecto, hic Romæ præſertim, longè ſalubrior ſit in ſuperioribus cœnaculis habitatio; quamobrem bonæ valetudinis ſtudioſi quàm poſſunt maximè hanc cautionem obſeruant: contra in ſiccioribus locis, vt Madriti, infra terram depreſſis cubiculis ſine noxa vtuntur. Quin etiam minimè dubitandum eſt, ſi quis diligentiùs obſeruet, circa campeſtris, & montanæ regionis confinia nonnunquam ſpirantibus à mari ventis Auſtralibus, perincioſiſque, ſimul ſalubres, ac montanas auras exaduerſum flare; quæ, vbi iam in campos deſcenderis, vtpote imbecilliores, nullo modo ſentiantur. Quod (mirum ſanè tam breui interuallo) liquidò me obſeruare memini cùm propè Genuam ſecundùm litus nauigaremus, eius enim triremis, quæ litus propiùs legebat, flammulum puppi impoſitum (quod ab officio

Non tantũ ſulphurati fontis halitus ſed etiã campeſtris loci natura plagam inferiorem Cryptæ Ferratæ *cõtaminat.*

Tumuli elatiores cãpeſtris Latij haud parum commodiores.

Romæ quoque ſalubriùs in ſumma ædium parte habitatur.

Madriti hypogæa impunè habitantur.

Obſeruatio de diuerſitate ventorũ in mari.

Anemoſcopium quiſpiam dixerit) terreſtri aura ventilabatur ; alterius verò non longo interuallo diſſitæ marino, atque exteriori flatu in contrarium pulſabatur. Verùm obijcere quis poſſit, cùm Auſter (eadem ratio eſt lateralium ventorum Euronoti, atque Africi) ab humili, infimaque plaga ſpiret (quæ cauſa eſt vt vehementiùs, ac diutiùs mare commoueat, quàm Boreas) & campeſtris huius agri facies deuexa ſit, ac ſenſim in litus decliuis, proinde videri eiuſdem Auſtri vim, & quos ſecum rapit malignos vapores, locis à mari diſſitis nòn modicè aſſurgere; ac minimè, vt dicebamus, infimum tantùm, ac ſolo proximum aerem grauem propterea, & pernicialem eſſe. Cui ἀπορήματι vt ſatisfaciam, non nego quin ingruentibus Auſtris grauiores huiuſcemodi halitus ſatis altè extolli queant, & ſaltem ad modicos colles pertingere: veruntamen multò pernicioſiores ſunt certè, vbi ferè ſemper incubant, quàm vbi raRò, ac fortuitò aerem quaſi per tranſennam inficiunt: quippe vbi ventus conquieuerit, non tantùm ij craſſi vapores reſidunt, ac deorſum feruntur; ſed etiam inquinatior, ac deterior aeris pars procul dubio ſubſidit: quemadmodum de nonnullis fluminibus fertur, quæ lacus quoſdam, aut alios amnes influentia, propter aquarum ſuarum leuitatem, minimè commiſcentur; ſed perpetuò immiſta, ac diſcreta labuntur. Porrò loca ſecundùm litus poſita multò melioris conditionis eſſe (quod ſupra innui) quàm interiùs ſita, ac longiùs à mari, non vna ratio conuincit;

Obijcitur Auſtri flatus ad colles vſque aſſurgere poſſe.

Obiectionis ſolutio.

Cōparatio à quibuſdam fluminibus ſumpta.

nam

nam cùm marinus aer ſit ferè ſalubris, ſi quam noxam ἐπίγειος, ac μεσόγειος talibus locis infert, eò leuius ſentiunt, quòd ab illo non ambiuntur. Cùm verò venti perflant, ſi quidem à mari veniant, purum, ac benignum aerem introrſus etiam pellunt, noxiumque abſtergunt: ſin autem ſint apogæi, ac montani flatus, etiamſi aerem campeſtrem intermedium prauæ qualitatis ſuper ea loca tranſportent; quia tamen ipſi quoque, qui ſalubres αὐτοφυῶς ſunt, vnà miſcentur, multò tolerabiliores adueniunt. Contra remotioribus, atque interioribus ſedibus vtrinque à ventis noxius aer immittitur, tranquilloque cœlo paluſtres, craſſique vapores tantò grauius inſidunt. Quocirca longè commodior Oſtienſis, ac Laurentinus ſitus exiſtimandus, quàm interiectæ regionis inter illud litus, & vrbem Romam; quam à foſſoribus, atque agricolis tantoperè metui compertum eſt, vt æſtiuis diebus confecto opere diurno induci non poſſint, vt ibidem pernoctent. Conſtat hoc etiam exemplo Centum Cellarum, quæ licèt ab Aquilone collibus premantur, qui ſalubres auras magna ex parte intercipiunt, non tamen omnino ſunt peſtilentes; immò ſi oppidum eſſet paulò frequentius, non dubitandum quin habitabile, ac ſatis tutum quouis anni tempore euaderet: quod vel maximè præſtari poteſt pulcherrimo eo portu repurgato, ac refecto; quod opus longè vtiliſſimum hodie peculiari Sanctiſſimi D. N. prouidentia luculenter vrgetur: cuius inter multiplices curas, quæ de tu-

Cur loca in ipſo litore ſita cōmodiora ſint, quàm longius remota.

Media loca īter viā Oſtienſem, & Appiā ab operarijs præcipuè reformidantur.

tela, ac securitate ditionis Ecclesiasticæ mirè sollicitum assiduè exercent, non postremam hanc reputauerim. Dignam enimuerò mentis suæ magnitudine cogitationem, quæ non ad breue dumtaxat tempus, sed in longam posteritatem extendit vtilitatis egregiæ fructum. Cùm sit igitur Centum Cellarum aer non omnino pestilens, ac noxius; accedente incolarum frequentia, multiplicatisque tectis, satis commodum, salubremque tandem euasurum sperare possumus. Verùm cùm tanta sit campestris huius regionis, & montanæ, seu collinæ diuersitas; minùs mirandum videtur eos, qui æstiuo tempore vitandi caloris gratia, aut captandæ solitudinis, ac quietis siue Tibur, siue in Tusculanos, Albanosque colles, atque huiusmodi loca secedunt, non nisi post refrigeratum autumnalibus pluuijs aerem, exortumque Aquilonis (quod circa Idus Octobris euenire solet) Romani fermè reuerti. Iam verò opportunum videtur, vt de æstiuo ad Vrbem accessu, indidemque recessu, animi saltem gratia, aliquid dicamus; vtrum scilicet non modò eo tempore periculosa sit huc ex longinquo migratio, sed etiam discessio: an verò sit hoc commentitium, & falsum. In priori quidem sententia plerosque esse video, & nominatim id docet sæpiùs laudatus Baldinius in Commentario in dictum Hippocratis librum. Contrariam verò opinionem Marsilius tuetur (cuius apud me potior est autoritas) qui disertè tradit, si quis æstate salubriorem in locum ex Vrbe proficiscatur

Qui æstate Roma discedunt ad montanos secessus, reuerti non solent ante Idus Octobris.

Digressio de æstiuo ad Vrbem accessu.

Dissensus Baldinij, & Marsilij de periculo discessus æstiui ab Vrbe.

(ſic enim intelligendus eſt hic diſceſſus) tutò id factùrum. Cui ſententiæ ego quoque, vt verum fatear, non inuitus accedo; cum ea tamen cautione, vt qui in viam ſe dat, intermedio itinere locis grauibus, noxijſque moram ne trahat, præcipueque ne dormiat: inde enim accidere puto, vt multi æſtate Florentiam petentes intereant; multoque plures, qui Neapolim proficiſcuntur. Cùm enim proxima viæ Flaminiæ pars propter huius regionis qualitatem ſit inſalubris; ſed Caſſiæ, quà Florentiam itur, multò maior portio; Appiæ verò quæ Neapolim ducit, aliquantò etiam magis (quippe ad Lirim vſque propemodum) nil mirum ſi hauſto per viam noxio aere, atque humoribus iam corruptis, vbi quis quieuerit, morbus exſurgat. Quinimmò, vt ex multis itineribus à me confectis obſeruaſſe videor, plerunque accidit, vt qui longo aliquo itinere cœli, ac tempeſtatum aduerſitatibus afflictatus fuerit, non ante ferè in morbum incidat, quàm poſt abſolutam peregrinationem. Quod in noſtro ex Gallia reditu compluribus ex familia EMINENTISSIMI DOMINI CARDINALIS BARBERINI euenit: quos inter Andreas Eudæmon-Ioannes, eruditiſſimus Soc. Ieſu Sacerdos, poſtquam aliquot dies inter Senam, ac Romam ægrotaſſet, intra paucas horas quàm Romani Collegij limen attigiſſet, expirauit: eius verò ſocius Hieronymus Albergottus Aretinus nobilitate generis non minùs, quàm ſanctitate vitæ inſignis, qui priùs ſatis bellè valuiſſet,

Marſilij ſententia probabilior.

Obſeruatio de lõga itinera peragentibus.

Reditus ex Gallia EMINENTISSIMI CARDINALIS BARBERINI.

vix dum inita Vrbe, maligna febri oppreſſus paucis diebus ex humanis exceſſit in ipſo flore ætatis. Ego verò, cùm in toto itinere nec minimum languorem expertus eſſem, vix Romam ſub veſperam redij, cùm eadem nocte in febriculam incidi, à qua tamen Deo volente celeriter ſum liberatus.

Aer tenuis, ac ſalubris quibuſnam mortē acceleret.

Cæterùm ſi quis habitu cacoethicus, prauiſque humoribus refertus vel in ſalubriora loca demigret, cùm ea ferè tenuiori aere conſtent, hunc ſibi mortem plerunque accelerare compertum eſt: quippè rarus, ac ſubtilis aer tam prauis, quàm bonis humoribus faciliorem tranſitum, & quaſi *vehiculum*, vt Medici loquuntur, per internas venas, & conceptacula ad vitalia præbet. Verùm, vt in gratiam Tranſalpinorum aliquid de æſtiuo ad Vrbem acceſſu, ſaltem rudiori Minerua, dicamus;

Digreſſio de æſtiuo ad Vrbem acceſſu.

ſi quis in itinere non fuerit ſupra modum à ſole calefactus; neque in labore, vigilijs, Venere, crapula modum non tenuerit; nec grauioribus locis, noctu potiſſimùm, ſomno indulſerit, videtur ſine periculo quouis tempore Romam accedere poſſe; præſertim ſi aliquot dies loco clauſo domi ſe contineat, ac quieſcat; victuque tenui, ac refrigerante vtatur.

Quid obſeruandum æſtate Romā adeuntibus.

Si verò is ſit πληθώρᾳ prægrauatus, aut nimio ſanguine vel natura, vel ob pleniorem victum turgens, plurimùm ei proderit, ſi quamprimum phlebotomia ſibi cauerit. Enimuerò non tam locorum fortaſſe, quàm temporum inæqualitas, atque ἀνωμαλία metui, attendique debet: nec enim ſtatim ac aliquis per æſtatem ex planitie, in

Temporũ inæqualitas aliquando periculoſior, quàm locorum.

frigidam

frigidam, ac montanam regionem commigrat (vt quotidie euenit ijs, qui Tibur ſecedunt) morbo ſe implicat: ſed tamen cum aliquo fortaſſe periculo id fieret, ſi quis ad altiſſimos vſque, ac frigidiſſimos montes nulla interpoſita mora aſcenderet, ibique conſiſteret; præſertim minùs mutata veſte. Quanquam æſtate quidem minùs periculoſior eſſe videtur ex calidis locis in frigidiora tranſitus, quàm vice verſa; modò ne eodem reditus fiat. Vtcunque ſe res habeat, maneat illud perpetuò fixum, ratumque omnes magnas, ac repentinas mutationes plenas eſſe periculi, atque exitij; quantumuis æſtate à calidis locis in frigida, hyeme à frigidis in calida tranſitus fiat: moderatiores autem non modò non nocent, ſed etiam ſunt valde aliquando ſalutares. Multò plus itaque diſcriminis habent ſubitaneæ temporum conuerſiones, cùm propter alias cauſas, tùm quòd magis de improuiſo fiunt, ac ſæpe nec alleuandæ veſtis, nec onerandæ nobis ſpatium tribuunt: quæ ſola mutatio de hac campeſtri plaga tantùm loquentibus habenda præ oculis eſt; cùm de agricolis præſertim ſermo ſit non adeò delicatis hominibus, vt his cautionibus obſtringi debeant: neque vtramuis regionem colentibus vltrò, citroque commeandi neceſſitas admodum incumbat. Cæterùm intemperiem regionum, quatenus ingentem hyeme rigorem, ibidemque validiores æſtate regnantes calores; aut contra æſtiuo quidem tempore feruentiſſimum æſtum, hyberno non modicum frigus ſignificat,

Cur ſubitæ temporum conuerſiones pericuoſiores, quàm locorum mutationes.

ficat; minimè ſalutiferam eſſe notius eſt, quàm vt argumentis, ac teſtimonijs indigeat: illud non omnibus notum in huiuſcemodi locis peſtilentiam, ſi quando ingruat, violentiùs graſſari ſolitam; vt in Polonia, ac Lithuania, quæ cùm vehementiſſimo gelu hyeme premantur, non parum etiam æſtate ob dierum longitudinem incaleſcunt: & pariter in Mauritania, quæ non tantùm æſtuoſiſſima, ſed etiam ob altiſſimos montes, qui perpetuò ferè niue operiuntur, hyeme algentior eſt paulò. Quintam inſalubritatis cauſam ſibi vindicat, ni fallor, huius regionis ſuperficies; quæ cùm nec plana ſit, nec montoſa, ſed potiùs vbique multis conuallibus, & concauis locis depreſſa; qui in ijs cauitatibus intercipitur aer haud facilè à ventis perflari poteſt, ideoque inagitatus permanens ex facili putreſcit, ac vitiatur; & licèt non putreſceret, qui ab Auſtris ibi relictus eſt vix à ſuperuenientibus Aquilonibus penitus depurgari, aut renouari poſſet. Quod in locis planis, ac montoſis contra fit: in ijs enim ventorum vis totum hoc inane ſine vllo obſtaculo peruadit: in his montoſis etiamſi colles occurrant, tamen ijs circumfuſus flatus oppoſitam etiam partem per vallium anguſtias colluſtrat: aut quamuis perpetuum dorſum occurrat, niſi præaltum fuerit, ei illiſus extollitur, ac ſuperfunditur; aut ſi ex alto venit, vt Boreales ſolent, nullo negotio tranſcendit. Sextò intemperiem inducunt calores æſtiui, ſub ſole præſertim, quibus hæc regio nimioperè torretur; ac vehementiùs ſanè

Quales regiones vehementiùs peſtis affligat.

Quinta cauſa Superficies agri Latini. Qualis illa ſit.

Sexta cauſa Æſtiui calores immodici.

nè quàm pro Climatis ratione: qui tantò magis perniciales ſunt, quantò minus noctes eundem tenorem ſeruant; cùm frigidiuſculæ hic potiùs eſſe ſoleant, tùm propter auras marinas, atque Occidentales; tùm propter earum ſpatium prolixius, quàm in Climate magis Boreali, vt notum eſt. Auget verò hanc validioris æſtus noxam non minor profectò eiuſdem aeris humiditas, quæ σύζυγίαν efficit humanis corporibus planè infeſtam. Nam vt rectè notat Magnus Albertus, quibus in locis aer à ſole ſic incaleſcit, vt magnam vaporum copiam ſolum eructet; nec tamen calor ſit vſque eò vehemens, vt illos diſcutere queat, atque ἀφανίζειν, minimè ſalubris eſt habitatio: qualia loca magnis, ac frequentibus tonitruis, fulgetriſque infeſtari ſolent; quod in Latio, ac litorali Etruria euenire videmus: quam eſſe cauſam ferunt, cur olim Tuſci Fulguralem ſcientiam præ cæteris nationibus calluerint. Oritur verò immoderatus hic æſtus non tam ex repercuſſu ſolis radiorum ad montes oppoſitos, qui à Septentrionibus Romæ imminent; quàm ab eiuſdem aeris craſſitie, quæ vehementiùs calorem concipit; & reflexu eorundem radiorum, qui in proximo mari, ac litore fit. Cùm enim à Meridiano, atque Occiduo cardine hæc regio ſolem aſpiciat, reflecti radios introrſus neceſſe eſt, & quidem ad maximam diei partem; eoque validius, quò litus æquabilius eſt, atque arenoſius: mare verò propter perſpicuitatem, ac ſuperficiei læuitatem ad radiorum ἀνάκαμψιν tanquam ſpeculum

Eò magis noxij, quò noctes frigidiuſculæ ſunt.

Præſertim ob adiūctā aeris humiditatē.

Alberti Magni ſẽtentia.

Quænam loca magnis, ac crebris tonitruis, ac fulgetris infeſtari ſoleant.

Tuſci olim rei Fulguralis peritiſſimi, & quare.

Cauſa effectrix immodici huius æſtus Craſſities huius aeris. Reflexus ſolis radiorũ in proximo mari.

Cur repercussus horũ radiorũ sit validus, ac diuturnus. Conualles agri Latini calorem acuunt.

lum accommodatius. Intendi præterea calorem credibile est ex frequentia harum conuallium, de quibus supra egimus, quæ multò magis, quàm memorati montes (longiusculè enim ij absunt) ex repercussu solis feruorem augent. Vt autem clariùs elucescat reflexionem solarium radiorum potissimam esse magnorum æstuum causam (quanquam id lippis, ac tonsoribus notum est) illustri exemplo rem confirmabo. Susis (qua in vrbe olim reges Persarum hyemare consueuerant) adeò feruens æstas sentitur, vt comburat lacertas sub meridiano sole per apricum reptantes; ideoque incolas cogi ædificia superingesta humo ad binarum vlnarum crassitudinem contegere Strabo testatur. Id autem euenire propter montes ad Boream obiectos, qui partim frigidiores auras intercipiunt; partim ex reflexu radiorum solis eorũ vim augent, ac conduplicant. Contra Carpetani montes (nunc *Sierra de Guadarrama*) qui Septentrionem versus Madrito obiacent, cùm remotiores sint, ac toto ferè anno niuosi, non modò ei ab calore non officiunt; sed potiùs frigidiusculis auris, quæ circa vesperam quotidie ferè illinc solent exsurgere, non leuiter commodant; quam ob causam, & propter aeris siccitatem, ac tenuitatem, æstus sanè pro regionis positu non admodum molesti ibi sentiuntur. Septimo loco afferri potest aquarum malitia, quæ in his regionibus non vbique sanè probæ existunt: fit enim plerunque, quod supra indicaui, vt quæ loca parum propitium habeant

Susa æstuosissima

Ob montes ad Septentrionẽ imminentes.

Septima causa Aquarum malitia, quæ tamen vitari potest.

beant

beant cœlum, aquis etiam bonis minùs abundent. Sed quoniam non tanta hic eſt aquarum penuria (vt inferiùs oſtendemus) vt deteriores etiam neceſſariò bibendæ ſint, ſuperuacaneum eſt antiquiſſimum rerum principium, ſi Thaleti credendum eſt, ac rem oppidò omnium vtiliſſimam, vt cum Pindaro loquamur, in ſocietatem criminis cum aere iſto tot modis infeſto vocare. Aliquantò plus difficultatis, ac controuerſiæ habere videtur quod nonnulli ſuſpicantur magis, quàm affirmant, huius agri ſolum ſuapte vi halitus quoſdam noxios, æſtate potiſſimùm, remittere: in quam eos ſuſpicionem adducit color quidam inſolens (vt ijs videtur) nec paſſim obuius, quo cùm ſumma ipſius ſuperficies, tùm inferior etiam pars infecta conſpicitur: quod ſi ita eſſet, parum humana remedia profutura metuendum foret. Sed vt quod ſentio liberè dicam, non arbitror ſanè ita eſſe, nec vapores aſcendere puto, niſi vbi cœnoſa, paluſtria, aut aqua marina perfuſa loca occurrunt, aut vbi Charonij quidam ſpecus, vel aliqua mephitis à metallicis ſpirans venis exhalatur: nec alioquin colorem iſtius terræ (quantum mihi videre licuit) adeò inſolitum adnotaui, vt non alibi ſæpe ſaluberrimis in regionibus planè ſimilem obſeruauerim. Aliquantò ſubtiliorem indaginem meretur inferior huius ſoli natura ex topho vt plurimùm, atque arenacea materia conſtans: in quo maximè diſpiciendum videtur, an eiuſmodi terræ ſpecies, accedentibus alijs noxiorum halituum cauſis, earum vim

Color terræ in hoc agro quibuſdam videtur inſuetus.

Nō videri tamē hunc colorē adeò inſolitum; nec credibile graues halitus paſſim exhalari.

Diſquiſitio de ſoli inferioris natura.

acuere, atque augere possit; nam per se quidem tophum satis esse salubrem ostendit Etruriæ Pontificiæ mediteranea pars, cui vbique ferè tophus subest, & nihilominus saluberrima censetur; vt circa Vrbem Veterem, Perusiam, & totum eum tractum: immò extra Ecclesiæ fines in Senensi; quod Iulius Mancinus in Commentario inedito de rebus Senensibus ad salubritatem conducere existimauit; tale solum minùs vaporosum esse ratus. Quod si verum est, frustra dubitamus an propterea Latium insalubrius sit; cùm vice versa salubritatem id augeat. Sanè non dissimulandum est (quod alicui mirum fortasse videbitur) etsi interdiu quidem silices, aliaque saxa duriora intensissimum sub sole feruido calorem concipiant; noctu tamen refrigescere: contra tophum, arenosamque terram, licèt interdiu non adeò vehementer solis radijs inardescat; multò tamen pertinacius in noctem calorem fouere: vnde fortasse euenit, vt cryptæ in huiusmodi solo excauatæ æstate frigidissimæ sint. Cardanus hoc ampliùs; non retinere tantùm, sed multum etiam concipere caloris tophum putauit; cuius rei causam affert, quòd suapte natura calidus sit: in quo meritò à Scaligero reprehenditur; quanquam & ipse aberrasse à verò videtur, dum ait id euenire potiùs, quòd densus sit: cùm multò densior sit silex, immò omne aliud ferè lapidum genus; qui minùs tamen pertinaciter calorem fouent. Probabiliùs igitur dici potuisset, non tam celeriter à topho, quàm à silice calorem excedere,

Tophus per se non videtur insalubritatem afferre.

Iulij Mancini Commentarius MS. de rebus Senensibus.

Tophus pertinaciter calorẽ noctu retinet magis, quàm silex.

Cardanus meritò à Scaligero reprehensus.

Ipsius etiã Scaligeri ratio improbatur.

re, quòd ille minùs ſuapte natura frigidus ſit; nam propterea calidum dici non poſſe ex eo etiam liquet, quòd infra terram cryptarum aerem ambiens, vehementiùs quàm lapides eum refrigeret, aut certè frigidum conſeruet. Vereor enim ne mihi non conſtem, ſi maiorem refrigerandi vim topho, quàm ſilici tribuam, qui hunc & denſiorem, & naturali facultate frigidiorem ſtatuerim. Verùm quomodo tophus, qui medium quiddam eſt inter lapidem, & terram (cùm ſit denſior terra, rarior verò lapide) calorem ſupra terram pertinaciùs retineat, frigus verò infra terram intenſiùs foueat, altioris eſt indaginis: quodque penitus definiri nequeat, niſi probè cognita natura τῆς ἀντιπεριστάσεως; cuius contemplatio non eſt huius loci. Illud verò minùs intelligere me fateor, cur idem Scaliger acerrimi iudicij, atque incredibilis eruditionis vir pronuntiauerit, ſolum vliginoſum maximis caloribus ſuppeditare materiam; cùm certè vligo, & aqua ad terram, atque aerem refrigerandum potiùs valeat. Nunc illud quæri poſſet, an cùm experientia conſtet tophum æſtate in multam noctem diurnum retinere calorem, conducibile id ſit ſanitati corporum, an aduerſum: ſeu vt theſim potiùs, quàm hypotheſim ſtatuamus, magiſne ſalubres ſint æſtate noctes calidiores, an frigidiores. Verùm in confeſſo eſſe debet, vt æſtiuæ noctes frigidiuſculæ, quales Romæ multò magis, quàm in Gallia Ciſalpina, aut Florentiæ ſentiuntur, ad quietem captandam commodiores ſunt;

Quid probabilius dici poſſit.

Tophus medium quiddam inter terram, & lapidem.

Scaliger aſſerit vligine ſoli augere calorem.

Noctes æstate nimiũ frigidæ insalubres. ita si nimium frigidæ forent, ob rationes supra positas improbandas esse. Sed id quidem in temperatis regionibus vix, aut rarò contingit. Mirum enim mihi visum fuit, cùm Augusto mense Madrito Valentiam nocturnum iter in comitatu EMINENTISSIMI CARDINALIS BARBERINI capesserem, adeò frigidas in Castella noctes expertum me esse, vt cùm in traijciendo *Sarama* fluuio scapham præstolarer, dum ad citeriorem ripam accederet, pedibus penè obrigescerem. Nam in Lusitania quidem, regione alioquin æstuosissima, perfrigidas esse noctes æstiuas nil mirum; cùm id ab Fauonio longissimo tractu ab Oceano afflante euenire possit: quanquam, nisi pari sorte sit Gallæciæ, Aquitaniæ, & Mauritaniæ maritima pars eidem mari obiacens, existimare possumus aliunde hoc euenire; nimirum ex vaporibus ab ipsamet terra noctu surgentibus, quæ alioquin aquas in summo habere fertur; adeò vt fontium scatebræ ibi tepidiusculæ sint: quapropter haustam ex ijs aquam noctu refrigerant, vt fiat potui iucundior. Iuuat hanc coniecturam natura soli illius valde arenosa, ideoque permeabilis; potissimùm Transtaganæ regionis, quæ propterea sterilior est. Postremò illud in disceptationem adduci posset (nam de hoc quoque affirmare nihil ausim) de frequentia cryptarum, cauernarumque quæ circa Romam sunt (eademque ratio est veterum parietinarum, quamuis pleræque hodie defecerint) in quibus aer inclusus facilè corrumpi posse videtur, ac

Vbinã noctes perfrigidas autor expertus sit.

In Lusitania æstiuæ noctes satis frigidæ.

Cuius etiã causa indagatur.

Scatebræ fontium in Lusitania tepidæ.

Lusitania valde arenosa.

Disceptatio de cryptis, ac parietinis agri Romani.

proximum

proximum porrò inficere. Credidiſſe hoc videtur grauis in primis, ac nobilis ſcriptor Otho Epiſcopus Friſingenſis Friderici primi patruus, & Ciſterciensis monachus, qui vbi de aduentu Imperatoris ad Vrbem tradit, inter alia hæc ſcribit. *Iam tempus imminebat, quo Canis ad morbidum pedem Orionis micans exurgere deberet. Et vicinis ſtagnis, cauernoſiſque, ac ruinoſis circa Vrbem locis, triſtibus erumpentibus, & exhalantibus nebulis totus vicinus craſſatur aer ad hauriendum mortalibus lethifer, ac peſtilens. Vrgebatur hoc incommodo in Vrbe ciuis, hoc tempore ad montana conſuetus fugere: in caſtris miles tanta deſuetus aeris intemperie &c.* Ex quibus cognoſci poteſt Othonem exiſtimaſſe partim ob propinquas paludes, partim ob cauernas, veterumque ædificiorum ſqualentes, ac ſemidirutas cameras, quibus aer concluſus putreſit, inſalubrem eum fieri. Verùm hoc loco notandum eſt, Cauernas propriè eſſe cauitates terræ non admodum profundas, lataſque; Cryptas verò profundiores ſpecus, vt Arenarias, de quibus ſupra diximus. Et quidem ſuperuacuum meo iudicio ſit, huiuſmodi cauernas à cryptis, quibus adde ſi lubet Antra, ac Speluncas, diſtinguere: cùm eadem ferè aeris qualitas ſub terram concluſi hic, aut illic eſſe videatur. Alia tamen ratio eſſe poteſt parietinarum ſupra terram extantium; in quibus qui intercipitur aer, faciliori negotio fortaſſe corrumpitur. Sanè qui huiuſmodi arenarias cryptas non ſemel introgreſſi ſunt, diſertè teſtantur nulla in eis fœda animantia, non halitus

Otho Friſigẽſis perniciales eas eſſe cẽſuit.

Quid differat Cauernæ à Cryptis.

Cur cryptarũ aer exiſtimandus ſit minimè putridus, ac peſtilens.

halitus grauiores, aut aquarum colluuiem, aut quippiam tetrius, atque insuetius occurrere; sed omnia fermè sicca, & pura, & (quod mirum maximè videri debeat, cùm in modicis his vinarijs cryptis contra sit) nec æstiuo tempore aerem perfrigidum, nec hyberno nimium calidum deprehendi. Cuius rei causam non deerunt fortasse, qui ex Physicis principijs inquirant; mihi enim sufficit, vt rem à fide dignis accepi, simpliciter attulisse. His igitur ita se habentibus non vsqueadeò pestiferum esse crediderim aerem in cauernosis huiusmodi locis interclusum: præsertim cùm Christiani veteres, sæuientibus τῶν εἰδωλολατρῶν persecutionibus, diutissimè hic degere consueuerint. Etsi tamen, vt verum fatear, interdiu tantùm his latebris eos vsos puto; cùm propter immensam Vrbis magnitudinem, ac frequentiam noctu apud familiares suos in suburbanis, immò vrbanis etiam domibus tutò latitare potuerint. Verumtamen, vtut sit, harum parietinarum, cryptarumque eam esse vim, ac malignitatem, vt notabiliter aeri officiant in tanta regionis latitudine, haud facilè mihi persuadeo. Sequuntur eæ rationes, quæ non tam regionem pestilentem, atque inhabitabilem reddunt, quàm id efficiunt, vt eius cultores durare ibi planè non possint. Mitto desertionem ipsam agrorum, ac vastitudinem vnam ex potissimis causis esse, cur hæc ipsa regio deterior fiat: etsi id quoque ab hisce causis maximè efficitur; hoc enim ad vltimam huius sermonis partem pro-

Idẽ valde temperatus cognoscitur.

Christiani veteres persecutionum tempore satis tutò ibi degebant. Sed interdiu ferè, non noctu.

Aliæ causæ extra ordinem, quæ cultoribus agri Romani obsunt.

priè

priè pertinet, in qua de remedijs agemus. Aio igitur, non tantùm quia huius agri constitutio partim natura, partim euentis insalubrior est, lethalibus, ac difficillimis morbis eius incolas implicari; sed alijs etiam de causis aliunde petitis. Primùm enim homines, qui has terras colunt, omnes ad vnum sunt aduenæ, atque ex longinquis locis, ijsque saluberrimis, maximaque ex parte montanis; quæ longissimo interuallo, multisque differentijs ab hoc tractu distant: scilicet frigoris, & caloris; situs montani, & campestris; & consequenter aeris tenuis, ac crassi; soli sicci, atque humentis; ac demùm positionis mundi, illic quidem propiùs ad Septentrionem, hic remotiùs: quapropter vix vnquam huic regioni assuescunt: ab insuetis verò plus noxæ fieri peruulgatum est. Deinde miseris hisce agricolis omnia penè sunt aduersa: nam cùm in agris opus faciunt, sine requie vlla laborant, ac totos dies in sole consistunt; rarò occurrentibus tectis, aut antris, ac rarissimè arboribus, sub quibus meridianos æstus vel paululum deuitent. Iam verò casæ illæ agrestes maxima ex parte malè materiatæ, nec optimis locis positæ exiguum præstant aduersus cœli iniurias præsidium: tùm verò nullis cameris intus suspensæ, & raro hypogæis excauatæ, æstiuos ardores, qui vehementissimi hic sunt, vix leuiter arcent; atque humi plerunque cubantibus haud sanè tutum noctu cubile præbent. Quid verò de ijs dicam, qui sub dio nocturnam quietem capiunt? quæ cùm parum

Cultores huius agri omnes aduenæ, & saluberrimis locis adsueti.

Aliæ aduersitates horum hominum.

Casæ agrestes malè materiatæ.

Æstiui calores in hoc agro vehementissimi.

Subdialis cubatio quã perniciosa; maximè his locis, & cùm Luna lucet.

tuta vbique sit, tùm multò infestior humilibus, atque humentibus locis, ac præsertim

Cùm suos ignes coeunte cornu
Iunxit, & curru properante pernox
Exserit vultus rubicunda Phœbe.

Ex dictis igitur satis constare arbitror, ea quæ circumfusam Romæ regionem morbosam, insalubremque reddunt, partim congenita, atque à natura insita illi esse, vt tolli non possint; partim aduentitia, ac separabilia. Quæ cùm ita se habeant, exploratumque sit antiquis temporibus nullum penè terrarum angulum tam benè ædificatum, ac frequenter habitatum fuisse vt regionem hanc nostram; illud necessariò sequi videtur, eam non esse vsqueadeò morbosam, ac pestilentem, vt prorsus sit inhabitabilis existimanda; nec rursus adeò salubrem, vt cum Italiæ plerisque conferenda sit: tutam tamen, & quouis tempore, & cuiusuis sexus, ætatis, & conditionis hominibus accomodatam, si diligentia accedat, eaque fiant quæ pristinum statum, ac formam, ex parte saltem, ei reddere possint. Quibus perficiendis nec intolerabilem laborem, nec infinitos sumptus, nec immensam operarum multitudinem, nec longissimum tempus requiri, satis etiam, opinor, ex infra dicendis manifestum erit. Sed priùs constituendi videntur quidam gradus bonitatis aeris, ac locorum; quò res comparatione, & exemplis illustrior fiat; vt quoto reponenda sit hæc regio faciliùs æstimare possimus. Primus est saluberrimi, ac tempe-

Ex supradictis infertur agrũ Romanum nec omnino insalubrem esse, nec valde salubrem; talem tamen, vt diligẽtia adhibita tutò coli, habitarique possit.

Præparationibus opus esse nec immensis, nec nimiũ sumptuosis.

Gradus quidam bonitatis aeris.

temperatiſsimi, atque omni prorſus vitio carentis; in quo homines & diutiſsimè viuere, & vitalia munera iucundè, atque εὐμαρῶς explere poſſunt: in quo Feſulas, exempli cauſa, apud Tuſcos ponimus; Pauſilypum, & Stabias apud Campanos. Secundus eſt in quo nulla notabilis grauitas, aut qualitas bonæ valetudini officiens deprehenditur, vitæque curſus ordinarius eſt; vt Bononiæ. Tertius vbi cœlum iam eſt vel iuſto humidius, aut calidius, aut frigidius, aut alia eiuſmodi qualitate ſupra modum afficitur, vt aliquantum humanæ vitæ incommodet; quemadmodum inter Bononiam, ac Ferrariam; vt in Alpium vallibus; vt in Apuliæ Dauniæ campis. Quartus vbi præ nimio alicuius qualitatis exceſſu morbi periculoſi, ac difficiles exiſtunt, ex quibus nonnulli pereunt, compluresque habitu fiunt morboſo, & languido; vt Ferrariæ, proximiſque locis inter Padi oſtia. Quintus vbi iam inſignis eſt cœli grauitas, ac lues, quæ pleroſque malignis febribus perimit, aut morbis inſanabilibus implicat; licèt cum aliqua cura nonnulli tutò ibi degere poſsint; vt circa viam Appiam, & Oſtiam. Huic claſsi adſcriberem inſulam quandam Auſtralem Gulielmi Schuteni nauigationibus paucis abhinc annis detectam; ad quam cùm Bataui appuliſſent, omnes incolas peculiari aliquo morbo, aut vitio affectos deprehenderunt; vt nihil deformius, aut monſtroſius fingi potuerit: hunc enim gibbum, hunc ventrioſum, hunc varicoſum, hunc diſtortis oculis, hunc gutturoſum, hunc tu-

Inſula Auſtralis, cuius omnes incolæ morboſi, ac deformes.

mentibus buccis visos fuisse; & cætera ad hunc modum. Sextus, & vltimus vbi iam locus est pestilens, ac planè exitiabilis, atque omnes ferè breui intereunt; vt circa Aquileiam, & apud *Montem Altum* in Tuscis. Ex his facilè tertium gradum antiquis temporibus obtinere potuisse agrum Romanum existimo: & nunc etiam non immensis molitionibus ad eundem statum paulatim posse reduci. Nec enim credendum est naturam ipsam humanam eousque senio effœtam, ac fatigatam esse, vt minimè sub eo cœlo durare possimus, vbi veteres sine periculo, noxaque degebant. Vt enim concedam aliquot abhinc sæculis breuiori spatio humanæ vitæ curriculum definiri cœpisse; hominesque partim imbecilliores, partim breuioris staturæ iam nasci (quod minimè ambigendum videtur) ex multis tamen indicijs deprehendere licet, præsertim ex ossium mensura in antiquis sarcophagis repertorum, & eorum compluribus Inscriptionibus (in quibus quantum quisque vixerit, more tunc passim recepto, adnotatum videmus) nihil, vel perparum ab Augusti Imperio, quo CHRISTVS DOMINVS natus est, ad hanc vsque ætatem diminuta corporum amplitudo, aut humanæ vitæ cursus contractus cognoscitur. Quod ita esse, etiamsi omnia quodammodo in peius ruere, ac retrò sublapsa referri exploratum sit, minùs mirum videri debet. Etenim sicut homines videmus, cùm à virili, ac florida ætate in senium declinant, siue canescentibus capillis,

Quoto gradu olī fuerit ager Romanus.

Falsò quidā credunt naturā humanā prorsus senio effœtam esse.

Citra aliquot sæcula homines imbecilliores, ac breuioris vitæ sunt.

A CHRISTI DOMINI tēporibus humanæ vitæ cursus, & mensura corporum vix diminuta.

Ratio desumpta ab indiuiduis.

siue

ſiue cute in rugas ſubſidente, paruo tempore magnam ſubire mutationem: poſtquam verò iam ſenilem habitum, & καταστασιν ceperint, aliquot annorum interſtitio eundem aſpectum, atque ætatis tenorem propemodum præſeferre; ipſis viribus vix, aut parum decreſcentibus, tametſi ſenſim immutentur: ita planè magno huic mundo, totique hominum generi euenire credendum eſt; cumque iam ad ſenectutem ſuam peruenerit, latenter, atque ἀκαταλήπτως immutari.

Mũdus ad ſenectutem peruenit.

Quocirca ſtultè faciunt qui verentur nec ad excolendum hunc agrum, quem ipſi prorſus damnabilem, ac peſtilentem ſibi fingunt, vllos iam homines idoneos repertum iri.

Minimè audiendi qui deſperant vllos iam repertum iri idoneos his agris frequentãdis.

Nec item audiendi ſunt, qui nihil niſi de viſu, ac menſura animi ſui æſtimantes, de antiquitate perperam judicant; nec facilè admittunt quæ de magnis veterum operibus prædicantur: nec qui verſa vice de noſtris temporibus tam anguſtè ſentiunt, vt ſi quod opus magnificum ab antiquis ædificatum proponitur, continuò exclament nec omnium hodie Principum vires ad ſimile faciendum ſuffecturas; perinde ac ſi huiuſmodi opera à Gigantibus eſſent ædificata, aut à laruis, ac dæmonibus (vt ignarum vulgus non in Italia tantùm, ſed alibi etiam ridiculè putat) ac nos è genere Pygmæorum eſſemus. Apage huiuſmodi nugas, ac peruerſa judicia.

Nec qui ãtiquitati parum fauent, aut rurſus nimium tribuunt.

Faceſſant procul etiam qui omnia metuunt: omnia deſperant: omnia noua, aut ἐκ τῦ πάλαι repetita, fictitia, ac chimærica appellant: qui nihil fieri poſſe putant, niſi quod quotidie fieri

Nec qui omnia metuunt.

vident. Quos vt refellamus, videamus quænam potiſſimùm difficultates in re noſtra ſeſe obijciant; & an vlla ratione tandem expugnari queant. Principiò cùm indubitatum ſit nullum eſſe præſtantius remedium huic regioni ſanandæ, quàm tectorum ædificationem, & deductionem colonorum (quorum vel ſola frequentia, atque ignes domeſtici aerem purgare poſſunt, ac meliorem efficere) primi inquiunt, qui hæc loca ingredientur, miſerabiliter occumbent, nec malignitatem aeris euincere poterunt; atque idem fiet de ſecundis, de tertijs, alijſque: quare hæc difficultas erit inexplicabilis. Secundò vndenam homines euocabuntur vel adeò ſui negligentes, vel confidentes, vt tanto cum periculo hæc teſqua, ac deſerta velint excolere? Aliorum ſcilicet exemplo docti cauebunt, ſi ſapient, ne Caniculæ ſydus eos hic opprimat. Tertiò quibuſnam ex locis tantam multitudinem cogemus, quæ tot incultis, ac ſqualentibus locis ſufficiat? nam ſi particulatim vacua hæc loca complere velimus, non poterit à paucis regio probè purgari: non exiccari paludes: non ſyluæ collucari: non ea denique fieri, quæ mitigare aerem poſſunt. Hæ ſunt igitur difficultates, hi ſcopuli, quos ineuitabiles quidam ſibi perſuadent: quibus vt reſpondeam, exponam primùm qua ratione adminiſtranda mihi videatur harum regionum προπαρασκευή, quoue ordine in his operibus procedendum ſit: tùm ſi quæ manebit difficultas, pro ingenij mei captu ei ſatisfaciam. Ac primùm

Proponuntur difficultates in re noſtra occurrentes.

Quòd primi qui hæc loca ingrediētur malignitati aeris reſiſtere nequibunt.

Quòd non reperientur qui velint tāto periculo ſe exponere.

Quòd arduū ſit tātam multitudinem, quæ frequētandis his agris ſufficiat, reperire.

Primū exponendum quo ordine præparationes locorū faciendæ ſint; tū ad difficultates propoſitas reſpōdēdū.

primùm eo posito, quod ambigendum non est, naturam locorum, ac situm nulla humana vi mutari posse; nec effici, exempli gratia, vt cœlum hoc Romanum sit constantius, ac magis æquabile; nihilominus affirmo hominum manibus, atque industria, & sumptibus non immodicis ad pristinum statum reduci posse; fierique hanc regionem prorsus habitabilem, ac tutam. Primùm ergo paludes, ac stagna ductis in mare fossis quàm diligentissimè siccabuntur, vt nihil pigræ, ac marcentis aquæ, si fieri possit, intus remaneat: complanatis etiam depressioribus locis, aggestaque terra vbi opus erit. Non nimium magna id molitione fiet, præterquam circa Pontinas paludes: reliquæ enim nec sanè prægrandes sunt; aut à mari, ac fluuijs sic remotæ, vt non facilè deriuari possint. Maius sine dubio negotium erit in Pontinis; de quibus satis causæ esse videtur vt fusiùs agamus, earumque situm describamus, quantum ex eorum qui viderunt relatu, & Chorographicis chartis colligere potuimus. Pontina igitur palus (siue Pomtina, nam à Pometia celebri olim Volscorum vrbe dictam nonnulli putant) planitiem satis magnam occupat veteris, ac noui Latij, quod magna ex parte Volscorum fuit: in longum enim triginta circiter milliaribus extenditur à Tribus Tabernis (quas ferè vbi nunc *Cisterna* est Cluuerius fuisse docet) ad Tarracinam vsque; in latum verò à mari introrsus, vbi latissima est, octo passuum millia propemodum patet. Eius pars quæ in mare longiùs procurrit, subiecta est Circeio monti satis edito,

Naturalis locorũ constitutio mutari nõ potest.

Primũ opus præparatorium Paludum desiccatio.

Nõ magno labore id præstabitur præterquã in Pontino.

Accuratior descriptio Pontinarũ paludum.

Longitudo XXX. milliariũ.

Latitudo VIII.

qui

Circeius mons insula fuit Troianis temporibus.

qui peninsulam facit: quæ quidem Troianis temporibus insula fuisse perhibetur, vt ex Homero collegere multi, atque in his Varro apud Seruium. Locus, vt olim à Circe nobilitatus (quam in eius vertice Regiam habuisse in fabulis habetur) sic hodie multiplici herbarum genere, quæ in varios rei medicæ vsus à rhizotomis conquiruntur, famam obtinet. Influunt in hanc paludem, eamque efficiunt Nymphæus fluuius, nunc *Ninfa*, qui potiùs riuus dicendus esset: vlteriùs Amasenus supra Priuernum incipiens: mox Vfens, hodie etiam *Ausente* dictus: alijque riui, ac minores fluuij.

Multiplicē herbarum copiā educat ad rem medicam conducētiū.

Nomina præcipuorū fluminum Pōtinas pades luinfluentium.

Qualis olī harum paludum status.

Huius tractus antiquissimis quidem temporibus infimam tantùm, ac proximam Circeijs partem aquis contectam fuisse, atque ijs profundis, verisimile est; cætera sicca, aut stagnantibus aquis immunia: alioqui non video quomodo ea, quæ à Plinio ex Mutiano asseruntur de viginti tribus vrbibus, quæ olim hic erant, congruere possint cum Homeri testimonio, qui Circeios mari circumdatos prodidit. Vtcunque se res habeat, posteriori ætate exaggeratis limo eorum fluuiorum ostijs, eoque restagnantibus aquis palus excreuisse, ac dilatari cœpisse videtur. Scimus hanc sæpiùs fuisse exiccatam tam ad lucrandos agros, qui demersi nulli vsui sunt, quàm ad noxium aerem, qui vt supra diximus, inde ab Austris Romam infertur, propulsandum. Cæterùm à nemine in totum id præstitum videtur; nec fortasse natura loci id patitur. Antiquissima huius rei memoria extat ab

Sæpiùs à multis desiccatæ, sed nō penitus.

Anno

Anno V. C. DXCI. quo, vt ex Liuij Epitome constat, Pontinæ paludes à Cornelio Cethego Cos. cui ea prouincia euenerat, ſiccatæ, agerque ex ijs factus.

A Cornelio Cethego Coſ.

Iulius Cæſar dehinc, quo nemo magnificorum operum ſtudioſior fuit, eaſdem vel ſiccare molitus eſt, vt Plutarchus in eius vita prodidit; vel certè deſtinauit, vt Suetonius cap. XLIV. ſcribit.

Iulius Cæſar idē efficere vel incœpit, vel deſtinauit.

Aggreſſus poſtea id feliciùs eſt Auguſtus Cæſar, qui magnam earum partem deſiccaſſe videtur: quò pertinent verſus Horatij.

Auguſtus Cæſar eas deſiccauit.

Debemur morti nos, noſtraque, ſiue receptus
Terra Neptunus, claſſeis Aquilonibus arcet,
Regis opus: ſteriliſue diu palus, aptaque remis
Vicinas vrbeis alit, & graue ſentit aratrum:
Seu curſum mutauit iniquum frugibus amnis.

Ad quem locum vetus Interpres hæc habet. *Diuus Auguſtus duas res diuinas fecit, vt Pontinam paludem exſiccaret, & ad mare meatum habere cogeret, vt poſtea arari poßet: deinde portum Lucrinum muniuit.* Poſt Auguſtum an alij Romani Principes idem opus præſtiterint incertum; quando nihil de hoc produnt Autores: niſi quòd Traianum per eas viam ſtrauiſſe Dio Caſſius refert. Τὰ ἕλη, inquit, τὰ Ποντῖνα ὡδοποίησε λίθῳ καὶ τὰς ὁδοὺς παροικοδομήσας καὶ γεφύραις μεγαλοπρεπεστάτως ἐξεποίησε. hoc eſt, *per Pontinas paludes viam ſaxo ſtrauit, extruxitque iuxta ædificia: ponteſque magnificentiſsimè fecit.*

Traianus per Pontinas paludes viam ſtrauit.

Poſteriori ætate Theodoricus Gothorum Rex excelſi animi Princeps, & veterum æmulator, oblimatis temporum iniuria foſſis, & fluminum fauci-

Theodoricus Gothorum Rex eaſdem ſiccauit.

bus

bus aggestione terræ obstructis, suggerente Decio quodam, viro Patricio, denuò hoc opus refecit; vt constat ex Cassiodoro lib. II. epist. XXXII. & XXXIII. quod confirmat etiam vetus Inscriptio Tarracinæ reperta, quamuis magna ex parte vetustate obliterata, quam non abs re duxi huc inserere.

DN. GLORIOSISS. ADQ. IN
CLVTVS. REX. THEODORICVS. VICT
AC. TRIF. SEMPER. AVG. BONO. REIP.
NATVS. CVSTOS. LIBERTATIS. ET
PROPAGATOR. ROMANI. NOMINIS
DOMITOR. GENTIVM.

DECENNOVII. VIAE. APPIAE. ID. EST. A. TRIP.
VSQ. TERRACENA. ITER. ET. LOCA. QVAE
CONFLVENTIBVS. AB. VTRAQ. PARTE. PALVDVM
PER. OMNES. RETRETRO. (sic) PRINCIPVM. INVNDAVERANT
VSVI. PVBLICO. ET. SECVRITATE. VIANTIVM
ADMIRANDA. PROPITIO. DEO. FELICITATE
RESTITVIT. OPERI. INIVNCTO. NAVITER. INSVDANTE
ADQ. CLEMENTISSIMI. PRINCIPIS. FELICITER
DESERVIENTE. PRAECONIIS. EX. PROSAPIA. DECIO
RVM. CAEC. MAV. BASILIO. DECIO. V. C. ET. INL.
EXPF. VRB. EXPPO. (sic) EXCONS. ORD. PAT. QVI. AD
PERPETVANDAM. TANTI. DOMINI. GLORIAM. PER
PLVRIMOS. QVI. ANTE. NON. ERANT. ALBEOS . . .
. . . . DEDVCTA. IN. MA
RE. AQVA. IGNOTAE. ATAVIS. ET. NIMIS. ANTIQVAE
REDDI

REDDI . . . .
. . . .
. . . .
. . . .

Quid sit Decẽnouiũ in hac Inscriptione.

Porrò Decennouium inferiori sæculo fluuium ipsum Vfentem incolæ appellarunt (vt ex Procopio Gothicorum libro primo docet Cluuerius) quòd vndeuiginti milliarium spatium supra Tarracinam conficiat. Post Gothorum tempora ad nostram vsque memoriam, an aliquis præter Sixtum V. aggressus hanc molitionem fuerit, dicere planè non possum; quando librorum penuria valde laboramus: nec alioquin otium nobis superfuit eos, vnde hæc haurire possemus, studiosiùs conquirendi, euoluendique. Verùm inter alia egregia opera Nicolaum V. id aggressum fuisse ab EMINENTISSIMO DOMINO FRANCISCO CARDINALI BARBERINO accepi; cuius inter tot ardua negotia, quæ assiduè illum solicitum habent, non postrema cura, est recondita etiam, ac paucis nota, nedum obuia, ac protrita solerter rimari; atque omnifaria eruditione capacissimum rerum omnium pectus instruere. Denique patrum nostrorum ætate Sixtus V. Pont. Max. Princeps animi magnitudine nulli secundus, & ipse pariter huius paludis exiccandæ prouinciam suscepit, & aliqua ex parte perfecit. Verùm, vt quod dicebam magis eluceat, nunquam penitus has paludes fuisse desiccatas; notandum est multos veterum scriptorum

Nicolaus V. proauorũ nostrorũ ætate Pontinas paludes siccare aggressus est.

FRANCISCI CARDINALIS BARBERINI eruditio.

Sixtus V. postremò idem opus aliqua ex parte perfecit.

Ex eo oſtẽditur nunquam has paludes deſiiſſe, quòd plurimi ſcriptores earum meminerint.

earum meminiſſe: vt Vergilius, qui Saturæ paludem nominat (vt rectè Cluuerius affirmat) lib. VII. *Quà Saturæ iacet atra palus &c.* Iuuenalis Sat. III. Lucanus lib. III. Martialis lib. X. epigr. LXXIV. Vibius Sequeſter, Plinius, Seruius, alijque. Optimè verò, vt ſolet, eius ſitum, ac poſitionem de-

Strabo ad viuum deſcribit in Pontinas paludes.

ſcribit Strabo his verbis. Πλησίον δὲ τῆς Ταῤῥακίνης βαδίζοντι ἐπὶ τῆς Ῥώμης παραβέβληται τῇ ὁδῷ Ἀππίᾳ διῶρυξ ἐπὶ πολλοὺς τόπους πληρουμένη τοῖς ἑλείοις τε καὶ ποταμίοις ὕδασι. πλεῖται δὲ μάλιστα νύκτωρ ὥστ᾽ ἐμβάντας ἐφ᾽ ἑσπέρας ἐκβαίνειν πρωΐας καὶ βαδίζειν τὸ λοιπὸν τῇ ὁδῷ τῇ Ἀππίᾳ. ἀλλὰ καὶ μεθ᾽ ἡμέραν ῥυμουλκεῖται δὶ ἡμιόνων. hoc eſt. *Propè Tarracinam, quà Romam itur, adiacet oblonga foſſa paluſtribus, ac fluuialibus aquis plena, per quam noctu potiſsimùm nauigatur, vt qui ſub veſperam conſcendunt, manè egrediantur, & reliquum terreſtri itinere per Appiam conficiant: cæterùm interdiu etiam ducentibus mulis remulco nauigatur.*

Horatius foſſæ nauigabilis Põtino meminit.

Meminit huius foſſæ Horatius Sat. V. lib. I. qua feſtiuè iter ſuum à Roma Brunduſium deſcribit: ex quo intelligitur à Foro Appij ad Lucum Feroniæ XV. paſſuum millibus protenſam fuiſſe.

Appia via in Pontino nõ ampliùs frequentatur.

Hodie verò corruptis vetuſtate itineribus, atque Appiæ viæ tramite multis in locis derelicto, non ampliùs per paludes tranſitur; ſed altiori itinere per montes à *Ciſterna* Sulmonem Caietanorum Ducum oppidum, atque inde aliquot manſionibus in viam Appiam propè Tarracinam reditur.

An paludes Pontinæ penitus exiccandæ ſint.

Num igitur, inquiet aliquis, Pontinas paludes, quibus exiccandis antiquorum potentia non ſuffecit, multò nunc minoribus opibus iam erunt deſiccandæ,

ſiccandæ, vt Latio, atque Vrbi æſtiuo tempore conſultum ſit ? Reſpondeo etiamſi ſcriptores minimè tradant qua fini exiccatæ olim fuerint ab Auguſto Cæſare primùm, deinde à Theodorico Rege Pontinæ paludes; attamen veriſimile eſſe eatenus ſtagnantes in ijs aquas egeſtas fuiſſe, quà longiùs à fluminibus diſſitæ, vix, aut nunquam ab ijs refrigerabantur: ſed potiùs hàc, atque illac, quà concaua, depreſſaque loca occurrerent, ſeorſim putreſcebant: nec neceſſe fuiſſe, aut hodie eſſe omnes eas aquas quæ ſtagnum efficiunt emitti, & corriuari; ſed eas tantùm, quæ vel occultis venis ſcaturientes exitum non reperiunt, vel imbribus coaceruantur, vel certè quas fluuij excreſcentes longiùs ab alueis ſuis humilibus in locis deponunt: quæ poſtea fluuijs ipſis ſubſidentibus, ob altius ſolum intermedium, in cœnoſis lacunis putrefiunt; aut cum grauibus, ac θολεραῖς ἀναθυμιάσεσι æſtate exareſcunt. Quantum verò ex tabula quadam Chorographica huius regionis apud humaniſſimum, cordatumque virum Petrum Beneſium colligere licet, flumina quæ olim in ſtagna litori adpoſita (quæ quatuor præcipua comparent in longum porrecta, atque inter ſe faucibus quibuſdam peruia) è montibus fluebant, lucrandorum agrorum cauſa, commutato curſu per nouos alueos in mare feruntur inter Circeios, ac Tarracinam. Verùm ne quis exiſtimet ijs operibus, quæ Sixto V. Pont. Max. adminiſtrata ſunt, quidquam ad Latini cœli bonitatem effectum eſſe; ſciat à priuatis redemptoribus (per quos,

Quatenus deſiccandæ videantur.

Tabula Chorographica Petri Beneſij.

Opera Sixti V. têporibus in Pontino effecta ad ſalubritatem aeris nihil profecerũt.

quos, non per publicos mancipes res gesta est) dum suum quisque compendium sequitur; nec tantùm agros lucrari studet, sed ex piscatu quoque loculos implere, coercitis passim cataractarum quarundam obice fluminum alueis, magnam terrarum portionem, quæ desiccanda erat, aquis adobruisse: ac fortasse vice versa riuos, canalesque ab ijs locis auertisse, quæ cùm æstate non penitus siccescant, præstabat potiùs inductis perennibus aquis cooperiri. Quare priuatus quorundam quæstus communi vtilitati, vt euenire solet, non leuiter incommodauit. Quod vt à peritis, ac fide dignis accepi, eò retuli, vt quantum huic generi hominum partim indocto, partim auidiori, certè de gloria, ac publica vtilitate minùs solicito in huiusmodi molitionibus adhibendum sit fidei, Principes hoc documento intelligant; atque vt magis elucescat magnis hisce operibus nullum esse maius obstaculum, quàm auaritiam, ac sordes. Sed hæc exactiorem quandam τοποθεσίαν, immò diligentem ipsorum locorum inspectionem desiderant; si quis rectum proferre iudicium velit de harum paludum natura, situque, atque operibus, quæ ibi fieri possent. Veruntamen in vniuersum statuendum videtur, vt quæcunque paludum partes à fluentibus aquis seiunctæ refrigerari, ac subinde renouari nequeunt, omnino si fieri possit desiccentur; conuectaque terra compleantur, ne rursus lacunas efficiant. Stagna verò profundiora, amplioraque, quæ siccari penitus nequibunt, quantum plurimùm

Ob fraudes, ac sordes redemptorum.

Priuatorũ quæstus sæpe publicè nocet.

Principes huiusce modi mercenarius nimium fidere nõ oportet.

fieri

fieri poterit, contrahantur; & quacunque copia erit, perennes à fluminibus, ac riuis aquæ inducantur. Circa Vrbem verò tantò diligentius id fiat, quantò propinqua, quàm longinqua pestis perniciosior. Iam verò cùm salinarum propinquitas vsque eò pernicialis sit, vt supra ostensum; optimum quidem foret in tota hac Romanensi regione nullas esse: quod si carere ijs non possumus, nec tam certum lucrum agri sanandi gratia despiciendum ducimus; proximum est, vt quàm longissimè, si fieri possit, Ostienses hasce transferamus: puta circa Tarracinam, aut Circeios in Pontino litore; vbi fortasse opportuni situs copia non deerit. Quoniam verò ab vsque eo tractu flantibus Euronotis pestilentes halitus Romam peruenire possunt, haud futili remedio, ni fallor, huic malo occurremus, si iuxta easdem salinas Vrbem versus procerarum arborum syluam, maximè pinorum, obseremus: exaggerata etiam, si opus fuerit, quàm altissimè terra ad eam latitudinem, quæ aliquot arborum ordinibus sufficiat; vt multò efficacius ab exitialium ventorum flatibus illinc surgentibus non Latinus ager tantùm, sed Roma quoque ipsa protegatur. Atque hanc quidem pineti consitionem secundùm citeriorem paludum Pontinarum limitem, tametsi nullæ ibi salinæ extruerentur (modò tamen reliqua opera non omittantur) vtique faciendam existimarem: eaque ratione omnem ferè illarum noxam cessaturam: præsertim cùm eiusmodi materia ad tot, tamque multiplices

vsus

vſus expetatur. Sequitur opus huic contrarium; ſed non minimæ profectò vtilitatis, ideoque omni ratione perficiendum: ſyluarum nimirum exciſio, quæ maximam partem horum litorum occupant; nec exiguo ſanè aeris detrimento: quippe non tantùm ventorum liberum perflatum impediunt, ſed ſolis radios magnoperè præpediunt: vnde frequentes lamæ, lacunæque cœnoſæ depreſſis, condenſiſque locis exiſtunt, quæ non minimam partem cœli huius grauitatis ferunt: vt appoſitè omninò Albertus affirmauerit inter magnas ſyluas aerem ſpiſſum, ac ſuffocatum reperiri: ideoque interiectas ijs terras parum commodas eſſe, quas ideò ſucciſione ſyluarum ab antiquis purgari conſueuiſſe. Nec ideò tamen neceſſe erit omnes omnino ſyluas radicitus extirpare; ſed hic, atque illic ſparſim: ac ferè vbicunque cœnoſa loca ſeſe obijciunt. Interim vt in Vrbis vſum ligna ſufficiant, ſeruari hic modus poterit; vt emundato priùs à dumis, ac virgultis ſolo, arbores dumtaxat interlucentur, hoc eſt vbi denſiores ſunt, ſuccidantur; nonnullæ ſolo tenus, reliquæ ad hominis altitudinem cædantur, ex ijſque fiant ſyluæ cæduæ capitatæ, ſicut apud nos in Etruria; vbi ſolent quercus eo modo amputatas relinquere, vt iuxta inciſionem cùm pullulauerint, validiſſimos in gyrum ſurculos, cæteris defractis, creſcere ſinant: ij mox ſeptenum, vel octonum annorum ſpatio cùm adoleuerint, ad brachij ferè craſſitudinem eodem modo circa eum locum deſecantur; atque ita

Aliud opus huic adnectitur Syluarum exciſio.

Quæ multifariam ſalubritati officiunt.

Non tamē prorſus excindendæ.

Arborum interlucatio.

Hæc cultu-ræ species salutaris simul, ac lucrosa.

ita ſylua rurſus emundatur. Quæ culturæ ſpecies, ſi in his Latij, ac Tuſciæ maritimis ſyluis vſurpetur, non tantùm ad aerem depurgandum ſalutariter cedet, ſed etiam ad lucrum ex agro capiendum vtiliter: partim enim aruorum modus augebitur, partim maior graminis copia ad alenda pecora ſubnaſcetur: nam arbores quidem relictæ ſuperfluo pondere leuatæ, ac rarefactæ celeriùs adoleſcent; vnde lignorum iactura non parum reficietur. His abſolutis extruenda erunt tecta, atque habitacula nouis colonis, eaque quàm ſcientiſſimè, atque appoſitiſſimè fieri poterit. Mirum enim eſt quantum in huiuſmodi grauioribus locis domus domui præſtet: rectè, ac prudenter ædificata, temerè, ac ſine iudicio extructæ. Itaque in primis opus erit acri, peritoque architecto, addo etiam erudito, quales hodie pauci reperiuntur; qui omnia exploret, omnia perſcrutetur, nihil intentatum relinquat, nihil ſine ſumma ratione, atque iudicio moliatur. Et ſanè multis exemplis docemur quantum momentum afferat ad vtilem, ſalubremque habitationem opportuni ſitus electio, atque ædificij commoda, aptaque diſtributio.

Tectorum ædificatio.

Multùm refert in his locis, qua ratione domus extruātur.

Eruditi architecti pauci hodie occurrunt.

Vnico M. Varronis contentus ero, qui in lib. I. de Re ruſtica ſub Tremellij Scrofæ perſona, *Ita enim*, inquit, *ſalubritas quæ ducitur è cælo ac terra non eſt in noſtra poteſtate, ſed in naturæ: vt tamen multum ſit in nobis, quòd grauiora quæ ſunt, ea diligentia leuiora facere poſſumus. Etenim ſi propter terram, aut aquam, odoremue, quem aliquo loco eructat, peſtilentior*

Insigne exemplum oſtendens multùm cōferre ad ſalubritatem aptam ædificiorū poſitionē, ac diſtributionem.

eſt

est fundus, aut propter cæli regionem ager calidior sit, aut ventus non bonus flet: hæc vitia emendari solent domini scientia ac sumptu: quòd permagni interest vbi sint positæ villæ, quantæ sint, quò spectent, porticibus, ostijs, ac fenestris. An non ille Hippocrates medicus in magna pestilentia, non vnum agrum, sed multa oppida, scientia seruauit? Sed quid ego illum voco ad testimonium? Non hic Varro noster, cùm Corcyræ esset exercitus, ac classis, & omnes domus repletæ essent ægrotis ac funeribus, immisso fenestris nouis aquilone, & obstructis pestilentibus, ianuaque permutata, cæteraque eius generis diligentia suos comites ac familiam incolumes reduxit? Quem locum ideò huc integrum inserui, vt magni Autoris testimonio manifestum sit, quantum diligentia, atque ars valeat in corrigendis etiam locis suapte natura grauibus, ac morbosis.

Quinā situs eligēdi.

Porrò quod ad situs capiendos attinet, enitendum in primis, vt celsissima quæque loca eligantur; vtpote in regione humili, ac præhumida, nec nimium editis collibus assurgente. Quòd si deleta olim oppida, aut quædam semideserta minuendæ impensæ gratia (quod valde rationabile est) reficere præoptarimus, quàm noua ædificare, facili negotio id consequemur: antiqui enim, qui sapientissimè optimos quosque situs in condendis oppidis eligebant, nec huius qualitatem regionis ignorabant, editiora quæque loca adamasse videntur; vt ex oppidorum veterum Ariciæ, Lanuuij, Lauinij positionibus liquet. Quamobrem si locorum optio dabitur, præferenda sine dubio primùm

Antiqui editissima quæque loca in hoc Latio ad habitandum delegerunt.

sunt

sunt præalta, & secundùm mare posita; sed ea diligenter munientur propter piratas: secundò præalta, ac remota à litore: tertiò humilia, sed mari proxima. In planis verò locis, atque à mari remotis nullo pacto inædificandum videtur, nisi post longum tempus, crebris iam vndique tectis cuiuscunque modi excitatis. Præcipuè verò memoria teneamus Columellæ præceptum: is enim vbi de Villæ positione loquitur, hoc habet. *Præstat à mari longo potiùs interuallo, quàm breui refugisse, quia media sunt spatia grauioris halitus.* Verùm antequam peculiares quasdam cautiones in his agricolarum ædificijs adhibendas trado, dispiciendum videtur, an conducibilius sit casas, villasque rusticas sparsim per agrum collocare in suis quasque fundis, prædijsque: an potiùs certis quibusdam locis castella extruere, in quibus agrestium vnius pagi, vel regiunculæ omnis turba versetur; singulæ tamen familiæ seorsim suos lares colant. Priori modo aliquantò minores sumptus fient: quippe mœnia, vel fossæ, aliæue huiusmodi munitiones compendifient; atque habitationis vtilitas, quæ maximè à focis, atque aeris agitatione petitur, latiùs se communicabit. Posteriori ratione maior quidem fiet sumptus; sed cum grandi, solidoque emolumento. Primùm enim rusticorum familiæ, & fructus agrorum tutiores erunt, non modò aduersus subitos grassatorum incursus; sed à manu etiam militari; dum mediocribus saltem operibus loca muniantur: deinde longè certiori euentu, atque

Quænã loca cæteris potiora sit.

In planis, atque interioribus locis initio minimè inædificandum.

A mari refugisse longius præstat, quàm breui interuallo.

Vtrum cõducibilius sit villas sparsĩ extruere, an castella, seu vicos potiùs.

Quid prior ratio commodi habeat.

Quid posterior.

efficaciùs aer depurgabitur: quod enimuerò disper-
Hæc antefere̅da est. sis habitationibus vix sperandum est. Præstat igitur minora spatia cum certiori effectus spe occupare, quàm latiora cum minori fructu. *Quo ordine procede̅dum.* Proinde vt super tanta re iudicium meum proferam, sic faciendum existimarem. Desiccatis paludibus, syluisque aut excisis, aut collucatis, nisi oppidum aliquod maritimum, puta Antium, aut Laurentum reparare velimus (quod pulchrius, ac gloriosius foret) aut locum aliquem semidesertum nouis agricolis complere, vt Ardeam, aut *Sabellum*; *Oppidum aliquod maritimu̅ opportuni situs præædifica̅dum videri.* proxima aliquot Vrbi loca, vel vnum saltem, si quis experiundi gratia id malit, deligendum esset optimo, ac maximè opportuno situ; præsertim vbi probæ, ac perennis aquæ copia non desit; in aliquo colle edito, aut tumulo elatiori. Ibi præter *Quanam ædificia struenda. Ædes sacra.* ædem sacram (cuius procuratio erit eius Sacerdotis, cui animarum cura incumbet) domus ædificandæ erunt quot primæ statim ἐνοικήσει suffecturæ *Domorum numerus.* videbuntur, exempli gratia centum, vel ducentas. *Fossa.* Quamprimum etiam præalta Fossa locus muniendus erit, introrsus regesta terra, ac firmiter exaggerata, *Et agger ex cespitibus.* opere potissimùm cæspititio, si solum erit tenax: additisque vallis, aut validis stipitibus in summo aggeris margine confertim defixis, *Atque in eo vallum.* munimentum habebimus ad multos annos durabile, & cùm ad speciem decorum, tùm contra hostilem vim satis tutum. Vallorum modum, ac speciem quoniam ex Polybio, Lipsioque petere promptum, ne actum agam, hic non describo: hoc tantùm

addo,

addo, si valde robustos, densosque, nec vnica serie connexos defigamus, ita vt intermedia spatia luto paleis solidato stipentur, loricæ muralis vsum, atque, vt opinor, aduersus mediocria tormenta satis firmæ bellè præbituros, & aduersus incendia vix penetrabilis. Figura Castelli opportunior videtur fore quadrata; cuius singulis angulis totidem Propugnacula ad hodiernum morem applicabuntur. Magnitudo erit nec nimis laxa, vt nullo tempore verisimile sit eam implendam; nec rursus adeò angusta, vt quandoque crescentibus incolis spatium desit: id quod Ligurno oppido propter opportunitatem, ac celebritatem illius portus memoria nostra accidit: quanquam non æquè id metuendum hic est; præsertim cùm quantumcunque velimus, extollere domus, ac tolerabili sumptu terreas has munitiones proferre liceat. Portas satis erit binas relinqui, è regione inuicem oppositas. Qua in re illud animaduersione dignum est, huiuscemodi opera, ac munimenta ab ipsismet agricolis, ijs diebus quibus à cultura agrorum feriabuntur, fieri posse: magna vtique commoditate, ac sumptuum compendio. Magistratibus, atque iudicibus haud sanè opus erit: nisi dum oppidorum faciem castella induerint, & numero, ac splendore incolentium excreuerint. Verùm sufficiet ex prouectioribus ætate, atque experientibus vnum, vel alterum fieri Vicomagistrum, qui quandam præfecturæ speciem obtineat; eiusque opera, cùm quid erit castellanis denuntiandum, Princeps vtatur.

Quid ad valli speciem antiquã addẽdũ videatur.

Figura Castelli quadrata.

Propugnacula in angulis.

Magnitudo Castelli.

Ligurni portus, & oppidũ nimis anguste definitũ fuit.

Magna pars harũ munitionũ ab ipsis agricolis fieri poterit.

Vicomagistri.

Eorum officium.

Rerum militariũ magistri, ac duces.

tur. Adhæc duo, vel tres rerum militarium non omnino rudes ex ijs, qui aliquot stipendia laudabiliter confecerint (nec deerunt, si militandi præbebitur occasio) nec imperando sint prorsus inhabiles, rebus militaribus præficientur: nullis tamen militiæ insignibus, vel autoramentis supra agrestem modum decorandi. Eorum munus erit armorum tractationem cæteros docere, stationes seruare, excubias agere; & reliqua ad hunc modum: vt si quando necessitas ingruat, incolæ Castellum defendere, ac fortiter repugnare per se ipsos sciant. Quare vtile erit vnicum saltem Armamentarium, itemque vnicum Horreum in Castello fieri; additis singulis custodibus, qui claues penes se habeant, atque earum curam gerant: qui nisi quantum opus erit in solo possederint, satisdato reipublicæ caueant. In Armamentario seruabuntur armorum aliquot paria, puta galearum, loricarum, hastarum, & scloporum maioris formæ: minores quidem sclopi (caue de sclopulis manuarijs intelligas) rusticis vnà cum gladijs permitti poterunt, vt ad sui defensionem, atque in aucupio ijs vtantur; tùm etiam vt diebus festis (quemadmodum in Gallia solent) in fossis Castelli, aut campo ad scopum, si volent, se exerceant. Poterunt etiam aliquot dena scorpionum, seu maiorum arcuballistarum parari, quibus vtiliter munitiones defensabuntur; præsertim si fortè sulphuratus puluis defecerit. Et sanè huius teli species apud bellicosam Gallorum gentem nondum planè exoleuit;

Sine vllis præfecturæ insignibus.

Armamẽtarium, & Horreum.

Horum custodes.

Satisdato cauebunt.

Arma magis necessaria quæ paranda.

Exercitatio sclopi diebus festis permittenda.

Scorpionũ seu arcuballistarũ aliquot dena.

Eorũ vsus nõdũ apud Gallos exoleuit planè.

exoleuit ; quamuis in expeditionibus , ac prælijs minimè ab ijs aſſumatur, ſed in tuendis mœnibus maximè vſum ſuum præſtet ; quemadmodum arcus , & ſagittæ apud Anglos , nationem alioqui pugnacem , nec ſclopi tractandi imperitam . Iam verò Horreum reponendo frumento, ſali, cæteriſque annonarijs copijs , quæ vel incolis publicè attribuentur, vel contra ab ijs penſitabuntur , deſtinari quiuis intelligit . In eodem Caſtello , ne quotidie ruſticos ab opere auocari contingat, opifices magis neceſſarij , eorumque tabernæ collocabuntur ; ſingulæ ſaltem in vno quoque genere opificij . Hi fermè ſunt calceamentarij, veſtiarij , artopolæ , lanij , mulomedici , fabri materiarij , ferrarij , cæmentarij , caupones . Ad tuendam etiam ſanitatem ſatis erit vel vnicum eſſe pharmacopolam , qui rei medicæ non ſit prorſus imperitus , eique facultas dabitur propter loci tenuitatem alia quædam ad victum vtilia vænum exponendi . Vnicus etiam tonſor ſuffecerit ad chirurgi vices , in leuioribus ſaltem curationibus , implendas . Conſultum etiam fuerit ad euitanda prorutabulorum pericula, quibus de improuiſo , ac nocturnis ferè impreſſionibus caſtella , oppidaque perruptis clauſtris à Turcis , vel graſſatoribus opprimuntur, Pontes ſubductarios ſingulis Portis adnecti ; nonnullaque tormenta muralia, ſaltem minoris formæ quæ in Propugnaculis ſtatuantur, incolis tradi . Verùm cùm præcipua cura eſſe debeat , quæ ad opportunam collocationem , idoneamque

Quid in Horreo reponendum.

Opifices magis neceſſarij quinã in Caſtello ſtatuendi.

Pharmacopola rei medicæ nõ omnino imperitus.

Tonſor pariter rei chirurgicæ non planè rudis.

Prorutabula vulgo Petardi.

Põtes ſubductarij.

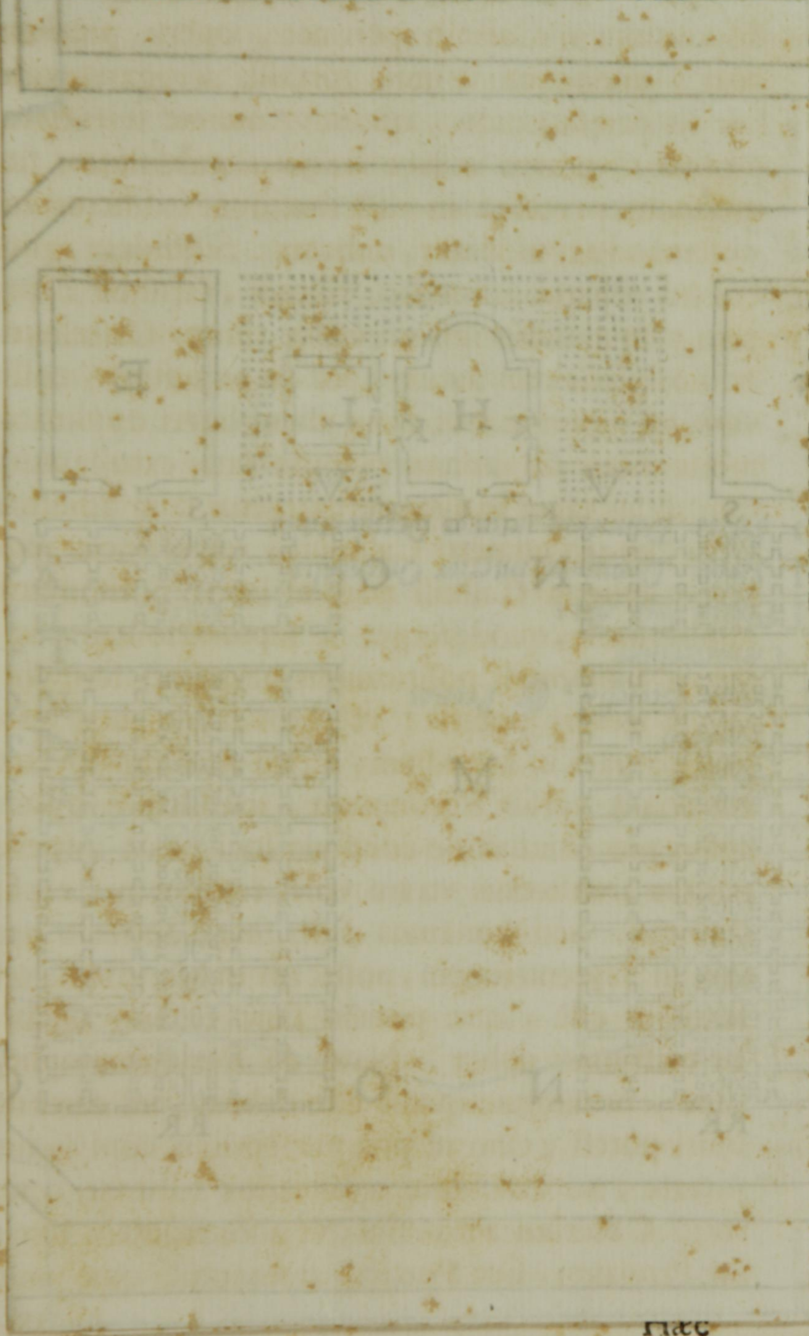
Tormenta muralia minoris formæ.

dispositionem Castelli pertinet, operæ pretium duxi (quanquam nimiò fortasse arrogans videbor ijs pertractandis, quorum minimè scientiam profiteor) tamen vt hæc πραγματεία absolutior sit, quidnam præterea in distributione ædificiorum obseruandum videatur, indicare. Siquidem igitur collem ceperimus modicè editum, satisque capacem; in summo ipsius vertice totum Castellum ædificabimus: sin autem apex sit angustior, collis verò ita sublimis, vt tecta alicui lateri applicata nihilominus ab infima planitie satis extollantur; tùm Ædes sacra in summo extruetur cum adiuncta Area, eoque numero Casarum, quem locus recipiet: reliqua Castelli pars ei lateri potissimùm applicabitur, quod verget in Septentrionem. Igitur in huiusmodi positionibus perpetuò ferè hæc regula seruari poterit; vt Ædis sacræ absis, seu postica pars in Meridiem, atque Austrum spectet, aut etiam versus Euronotum, seu Ortum hybernum, pro conditione cuiusque loci; qua inspecta peritus architectus vtram volet regionem cœli sectabitur. Sed ponamus Ædis sacræ anticam partem in Septentrionem, posticam in Meridiem constitutam esse; quæ positio sanè cæteris salubrior existimari debet. Nam de Ecclesiæ amplitudine, ornatuque qualis esse debeat, nil certi definiri potest; cùm id pro præsentibus copijs, tùm pietate, ac voluntate ædificantis æstimari oporteat. Cæterùm autor sim, vt ante frontem Ecclesiæ Pronaum, siue Porticus statuatur, quæ multiplices

Quomodo colli edito, & in sũmo capaci inædificandũ. Quid in angustiori colle seruãdum.

Quid vbique fere.

De Ecclesiæ amplitudine, & ornatu nihil certi statui potest.

ũum
mul-
am
.
ſtræ
eſiæ
lari-
sumẽ-
eteriũ
ı Ec-
ım ſa-
lum.
ſtoria
ılia
ımplis
ſœtẽt.
ı, ſeu
ıa an-
Eccle-
.
uum
s vtrī-
uomo-
llocã-
ulis
; toti-
Chor-
ıdiun-
ı.

Hæc

ICHNOGRAPHIA CASTELLI *Ponenda ad pag. 151*

M. OR. OC. S.

A Fossa
B Propugnacula
C Porta Orientalis
D Porta Occidentalis
E Armamentarium
F Horreum
G Pontes subductarij

H Ecclesia
I Pronaum
K Ianuæ Ecclesiæ, & Pronai
L Cæmeterium
M Platea siue Area
N Series Domuum interior Orientalis
O Series Domuum interior Occidentalis

P Series Domuum Orientalis exterior
Q Series Domuum Occidentalis exterior
R Chortes rusticæ Domibus interiectæ
S Murus prealtus Austrum arcens
T Via publica
V Lucus ad Aedis sacræ vtrunque latus

Quomod
colli edit
& in sũn
capaci in
dificandi
Quid n
angustior
colle seru
dum.

Quid v
que ferè

De E
siæ an
tudine
ornatu
hil c
statui
test.

plices vſus præſtabit, ſi ſatis lata pro loci conditione fiet; cuius tectum lapideis columnis, ſi ratio impenſæ, aut commoditas ſuaſerit; ſi minùs, lateritijs paraſtatis ſuſpendetur. Feneſtras omnes ſpecularibus cuiuſcunque generis muniri præſtabit, quàm apertas relinqui; aeris noxij vitandi cauſa. Cœmeterium extra Eccleſiam potiùs fieri oportet, quàm intra eam ſtructilia monumenta; etſi hic mos hodie vbique ferè inoleuit. Non raró enim huiuſmodi conditoria non ſatis diligenter operculata adeò fœtentes halitus eructant; vt non ſine valetudinis periculo diutiùs quis ibi conſiſtere poſſit. Ante Ædem ſacram, vbi ampla Area aperiri nequibit, ſaltem Platea pro modo lata relinquatur; recta regione ſecundùm Ædis longitudinem producta. Ab vtroque latere Plateæ Domuum ſeries collocabuntur; ſingulæ tricenarum ferè, aut quinquagenarum; quarum hæc Orientalis erit, illa Occidentalis: vtrique à tergo alia ſeries totidem Domuum adijcietur; relicto tamen inter vtranque eo ſpatio, quod binis in ordinem Chortibus collocandis ſufficiat; ita vt ſingulæ Domus ſingulas ponè ſe habeant, à fronte, & à lateribus macerijs, vel ſæpibus inuicem diuiſas. Verùm vt omnia clariùs eluceſcant, non ab re fuerit ſupradictam Caſtelli diſtributionem appoſito ſchemate ob oculos ponere.

Pronaum tēpli multifariam vtile.

Feneſtræ Eccleſiæ ſpecularibus muniēdæ.

Cœmeteriū extra Eccleſiam faciendum.

Conditoria ſtructilia in templis ſæpe fœtēt.

Area, ſeu Platea ante Eccleſiam.

Domuum ſeries vtrīque quomodo collocādæ.

Singulis Caſis totidem Chortes adiungendæ.

Hæc

Hæc Domorum dispositio accomodatior ijs locis, vbi venti Occidentales graues non sunt.

Ianuæ Domorum, & fenestræ.

Alia dispositio Domorum vbi venti Occidentales noxij quoque sunt.

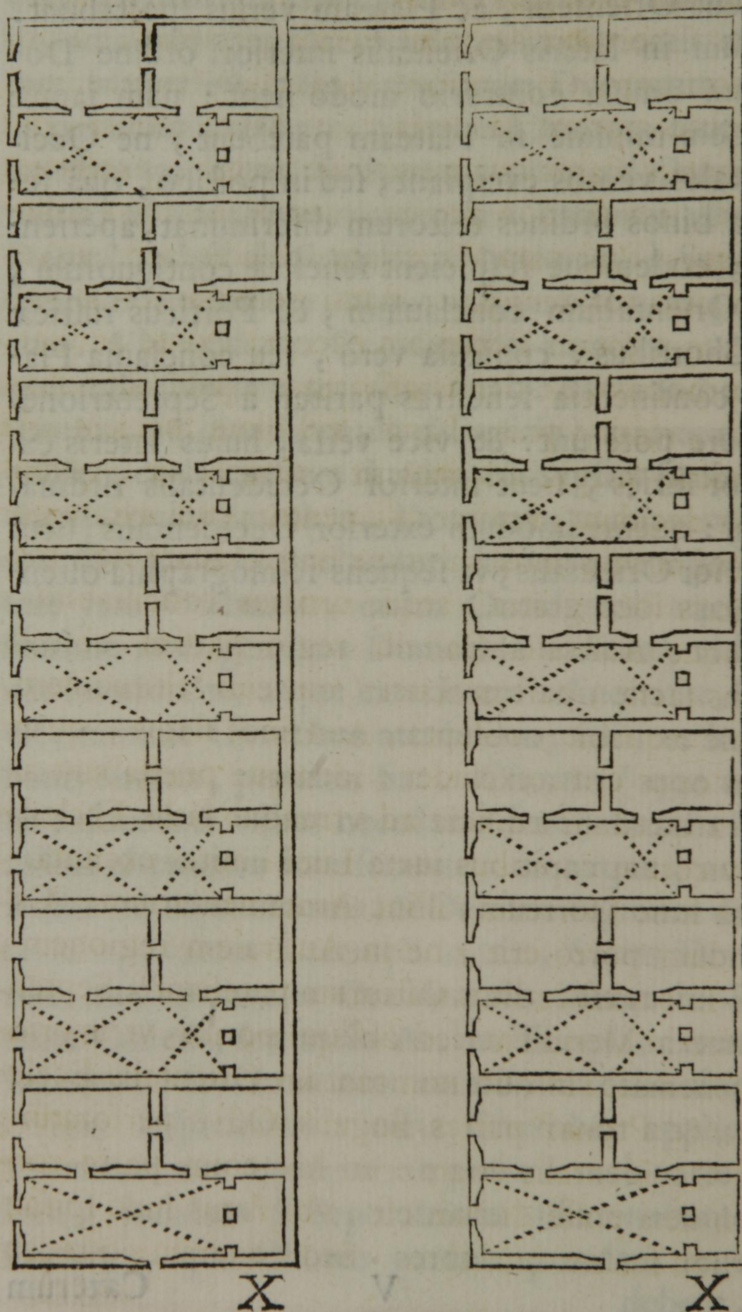
Hæc ædificiorum dispositio potissimùm conueniet ijs locis, vbi tam Occidentis, quàm Orientis aspectus saluber est. Ibi enim ianuæ Domorum tam in publicum exeuntes, quàm in Chortes; itemque fenestræ vtrobique spectantes partim ad Ortum, partim ad Occasum aperientur: extremæ etiam Domus, idest ab Ecclesia remotiores, à Septentrione etiam lumina, atque introitus habere poterunt. Vbi verò nec Occidentalis aspectus, ventique inde spirantes tuti sunt, maior erit adhibenda cautio, ac diuersa paulò dispositio: namque ad eosdem cœli cardines directis cùm ipsius Ecclesiæ, tùm vicorum limitibus, Domorum tantùm parietes alio modo ordinabuntur: ita vt in vtroque latere tam Orientali, quàm Occidentali vacuum spatium inter geminos Domorum ordines, videlicet interiorem, atque exteriorem relinquatur, hoc est, minimè Chortibus attribuatur; sed, vt in vrbanis semitis, peruium fiat. Chortes (quæ multis rusticorum vsibus necessariæ sunt) singulis Domibus alternatim interserantur; ianuæque, ac fenestræ ad Septentrionis, & Orientis regiones dumtaxat aperiantur: exempli causa, Series Domorum interior lateris Occidentalis ianuas in Plateam Castelli, seu malis Aream Templi, exeuntes habebunt: fenestras item anteriorum cubiculorum eodem respicientes: ostia Chortibus applicita Septentrionem aspicient: in postica verò parte cubicula indidem à Septentrione illuminabuntur: Porticus, quæ Chortis partem quandam tegere

Chortes rusticis multis modis vtiles.

debent,

debent Orientem, ac Plateam verſus ſpectabunt. Verùm in lateris Orientalis interiori ordine Domuum omnia contrario modo fient: nam ianuæ quidem minimè in Plateam patebunt, ne Occidentales ventos excipiant; ſed in poſtico, quà ſemita binos ordines tectorum diſcriminat, aperientur; eodemque reſpicient feneſtræ contiguorum, ſeu Orientalium conclauium, & Porticus ruſticæ in Chortibus: cubicula verò, ſeu conclauia Plateæ continentia feneſtras pariter à Septentrione habere poterunt: & vice verſa, huius lateris exterior ſeries, ſicut interior Occidentalis ordinabitur: quemadmodum exterior Occidentalis, ſicut interior Orientalis; vt ſequens ichnographia oſtendit.

Notandum est in vtroque schemate Chortibus rusticis adiunctas esse Porticus, quibus in hoc tãtùm litera X apponitur; tum quòd autor de hac Domorũ dispositione agens earum meminerit, tũ maioris perspicuitatis gratia, quòd præsẽs Domorum alterius lateris Ichnographia laxiori forma designatas exhibeat.

Cæterùm extremus limes, qui in priori διατυπώσει ſeries Chortium Auſtrum verſus terminat; in poſteriori verò diſtributione vicos, ſiue ſemitas finit, præcludi poterit Maceria, ſiue Muro altiori, qui Auſtrinos flatus quàm maximè arceat; præſertim vbi Caſtellum non accliui, ſed plano loco collocabitur. Poſt eam Maceriam ad Ædis ſacræ vtrunque latus totidem Luci ſtatui poterunt, ſiue vnicus, qui totam Eccleſiam excepta fronte ambiat, ex proceris, ac denſis arboribus, puta cupreſſis, pinis, vlmis; prout hanc, vel illam ſpeciem loci conditio magis adamauerit: nam & eæ, quibus folia decidunt, vtiliter aſſumentur; cùm æſtate potiſſimùm vſus ſuos habituræ ſint. Quare non mediocris loco gratia, atque ornatus conciliabitur: totaque Auſtralis Caſtelli regio partim obiectu Ædis ſacræ, partim Luci (qui eius altitudinem facilè æquabit) obſepta, Auſtrinos flatus, quantum opus erit, excludet: idemque præſtabunt altiora quædam ædificia ad vtrunque latus Eccleſiæ in vicorum capitibus iuxta Luci limites excitata, puta hinc Horreum, illinc Armamentarium. Cauendum porrò erit, ne in Auſtralem regionem, vbi Lucus eſt, aditus Oſtiorum pateſiant à Septentrione in Meridiem; ſed obliqui potiùs, vt in priori ſchemate: in quo non tantùm Orientalis Eccleſiæ, & Pronai paries ſingulis Oſtijs perforatur; ſed Occidentalis etiam: in hac enim parte totidem fieri poſſe dictum eſt, vbi flatus inde ſpirantes non fuerint inſalubres. Sed communis quædam

Maceria altior, quæ Auſtrũ arceat, vbi ſtruenda.

Arbores φυλλοβόλοι etiam vtiles.

Ædis ſacræ, & Luci altitudo noxios vẽtos arcebit.

Idem præſtare poterũt Horreum, & Armamentarium.

Cautio adhibenda in luminibus ostiorum, & fenestrarum aperiendis.

regula in ostiorum, ac fenestrarum luminibus aperiendis tradenda videtur; vt si alicubi Australium ventorum ingressus vitari non poterunt, detur opera saltem, vt exaduersum aditu patefacto ex facili effluant; ne quoquam impingentes resiliant, aut residant. Multis enim id modis nocet, ac longè perniciosius est, quàm si in transcursu tantùm pestilens aura locum aliquem inficiat. In aggeribus Castelli eleganter, atque vtiliter lauri singulæ, vel binæ seri poterunt; quæ & loci gratiam, & salubritatem etiam augebunt, ac munitiorem efficient. Quod genus arborum, vt præ cæteris seligendum putem, magis etiam quàm vlmos, populosque, quæ *Antuerpiæ*, ac Lucæ mœnia eleganter coronant, illud maximè me mouet; quòd earum vmbram, atque halitum non minùs salutarem esse, quàm odoratum verisimile sit: quod Herodiani astipulatu confirmari potest; qui lib. I. Hist. Commodum Imperatorem ad euitandam pestilentiam Laurentum secessisse scribens, ait id à medicis ei persuasum, quòd existimarent syluas laurorum, quibus illa regio abundabat, suauitate odoris, & vmbrarum amœnitate ad aeris propulsandam contagionem plurimùm valere. Sed præstat hic Autoris testimonium afferre. Κόμμοδος, συμβουλευσάντων αὐτῷ τινῶν ἰατρῶν, εἰς τὴν Λαύρεντον ἀνεχώρησεν. εὐψυχέστερον γὰρ τὸ χωρίον, καὶ μεγίστοις κατάσκιον δαφνηφόροις ἄλσεσιν (ὅθεν καὶ τὸ ὄνομα τῷ χωρίῳ) σωτήριον εἶναι ἐδόκει, καὶ πρὸς τὴν τοῦ ἀέρος φθορὰν ἀντέχειν ἐλέγετο, εὐωδίᾳ τε τῇ τῶν δαφνῶν ἀποφορᾶς, καὶ τῇ τῶν δένδρων ἡδείας σκιᾶς. idest, vt vertit Politianus. *Commodus*

In aggeribus Castelli lauri obserendæ.

(*ita*

(ita ſcilicet quidam medicinæ periti perſuaſerant) Laurentum ſeceſsit, quòd frigidior ea regio ſit, ſyluiſque è lauru permultis opaca, à quo etiam regioni inditum nomen. Valere enim plurimùm aiebant ad aeris euitandam contagionem, cùm odores laurorum, tùm ipſarum amœnitatem vmbrarum. Quinetiam cùm quarundam arborum (quid niſi propter halitus ſpirantes ?) vt nucum, ac taxorum graues vmbræ, noxiæque perhibeantur, contrarium illis genus ſalubrium ſolertiſſimam, benignamque naturam non genuiſſe rationi congruum non eſt. Quòd ſi quis in grauioribus locis lauros, in ſalubrioribus vlmos, aliaſue huius generis ſerendas eſſe putauerit, non repugno. Illum etiam vſum hæ arbores præſtabunt, vbi craſſiores euaſerint, præſertim vbi nec mœnia, nec loricæ murales erunt; quòd poſt eas tutiùs conſiſtere poterunt explodendis ſclopis milites, qui locum tuebuntur. Illud quoque monendum videtur, vt Caſæ huiuſmodi ruſticæ, tametſi propter craſſitiem parietum duplicabitur impenſa, quàm altiſſimæ fiant; vt ad purgatiorem, ac ſalubriorem aerem tantò propius accedant. Adnotaſſe præterea videor, fornicati operis, atque omnis generis camerarum vſum valde frequentem apud antiquos fuiſſe, non modò in publicis, ac lautioribus ædificijs; ſed etiam in priuatis, ac ruſticanis: vt ex parietinis paſſim extra Vrbem occurrentibus animaduertere licet. Eorum exemplo camerata in primis cubicula fieri vellem, niſi ſumptus modum excedat; non tam quia per æſtatem frigidiora

Quarundã arborum vmbræ graues.

Coniectura à cõtrarijs ducta.

Alius vſus harum arborum.

Caſæ ruſticorũ quàm altiſſimæ faciendæ.

Fornicum vſus quàm olim frequens.

Camerarũ in cubiculis vtilitas.

ra ſunt (nec enim id agreſtibus hominibus curæ eſſe debet) ſed quoniam craſſiores, firmioreſque parietes ideò ædificandi erunt : qui & diutiùs durabunt, & non tam facilè rimis patebunt; quæ humentes, ac noxios regionis flatus admittunt. Aquarum verò ſalubrium copia dici vix poteſt quantum vtilitatis allatura ſit: ideoque ijs deligendis non minor cura adhibenda eſt, quàm aeris, ac ſitus. Omni igitur ſtudio curandum, vt quàm optimæ, ac frigidiſſimæ (nam & id magni refert æſtiuis caloribus mitigandis) ex quocunque genere haberi poterunt, conquirantur. Vbi ergo manantium aquarum copia non erit, ibi putei, ſi intus ſalubres erunt venæ; ſi minùs, ciſternæ ædificandæ erunt, quæ ad vſum incolarum ſufficiant; nec impenſis tam neceſſarijs parcendum: quanquam vix vſpiam, quantum ego conijcio, id neceſſarium erit: quotus enim locus occurret vbi, ſi putealis aqua, aut fontana potui idonea deficiat, non ab aliquo fluuio, riuoque duci poſſit? Nam in Latio quidem præter Tiberim, atque Anienem, & obſcuriores quoſdam fluuios in alterutrum defluentes, Vereſis mediocris amnis (nunc teſte Cluuerio *Paſerano* dictus) qui paulò ſupra *Gallicanum* exortus, quatuor millia paſſuum infra Tibur Anieni miſcetur, circumiectis campis fermè ſufficere poteſt. Sub vrbe Roma Almo tenuis, ſed nobilis antiqua ſuperſtitione fluuius, inter primum, & ſecundum lapidem in Tiberim labitur; qui vulgò *Acqua d' Accia* dicitur : vnde ſimilitudine nominis,

Aquæ ſalubres omni ratione cõquirẽdæ.

Quid faciendũ vbi manantes aquæ non ſunt.

Enumeratio fluuiorũ Latij. Tiberis. Anio. Vereſis fl.

Almo fl.

nis, vt exiſtimo, inducti quidam aquam Appiam, quæ opere arcuato in Vrbem olim ducebatur, eſſe putant. Sequitur exiguus & ipſe, ſed clarus fabulis fluuius Numicus, ſiue Numicius dicendus eſt, iuxta locum vbi quondam Lauinium ſitum erat, exoriens; ac tribus infra milliaribus in mare influens. Dehinc iuxta *Neptunium* Loracina prælabitur, & ipſe modicus fluuiolus; ſed aquæ, vt coniectura fert, non malæ: ſiquidem ex eo C. Lucretius, qui Prætor bello Perſei Macedonico fuerat, impenſa ſua aquam Antium perduxit. Vltra Antium Aſtura amnis celebrior (hodie etiam nomen retinet) & maior, è montibus longiùs in mare delabitur. Poſt hunc Nymphæus; alijque, qui in paludes Pontinas confluunt. Nec deſunt etiam in proximo alij vberes, ac ſalubres riui, quamuis minimè fluminum vocabulo inſigniti; qui non modicam aquæ copiam accolis ſuppeditent. Vt aqua Crabra (huius Cicero pluribus locis meminit) quæ ſub Tuſculo vberi vena ſcaturiens riuum efficit, qui vbi proximos hortos rigauerit, vallem Circi Maximi inter Palatinum, & Auentinum ſecans, Tiberi commiſcetur, aquæ *Maranæ*, ſeu *Marianæ* vocabulo. Vt aqua Ferentina, quæ ſub *Marino* caſtro in nemoroſa valle, pulcherrimo ac copioſiſſimo fonte promanans, infra quartum ab Vrbe lapidem in Tiberim fluit. Nec omittendus Iuturnæ fons, & lacus; nam & hic præcipuè ob ſalubritatem ab antiquis celebratur. Varro lib. IV. de Lingua Latina. *Nympha Iuturna, quæ iuuaret:*

Numicius fl.

Loracina fl.

Liuius lib. XLIII.

Aſtura fl.

Nymphæus fl.

Aqua Crabra.

Aqua Ferentina.

Iuturnæ fons, & lacus.

ret. Itaque multi ægroti propter id nomen hinc aquam petere solent. Seruius ad lib. XII. Æneidos. *Iuturna fons est*, inquit, *in Italia saluberrimus iuxta Numicum fluuium, cui nomen à iuuando est inditum.* Hunc Iuturnæ fontem, vt Cluuerius ostendit, necesse est eum esse, qui ex Albani montis radicibus, atque ex ipso lacu, vt vulgò fertur, profluens, sub ipsa via Appia sonorus, & copiosus adeò, vt statim molas verset: vnde non longè progressus in lacum diffunditur haud magnum, quem paululum corrupta voce *Lago di Turno* nunc vocant: ex lacu deinde ad Tiberim defertur, cui miscetur quinto milliario ab Ostia, septimo verò ab vrbe Roma. Notandum tamen est M. Tullij quoque, atque Augusti Cæsaris ætate ex lacus emissario in vsum agrorum reductis claustris aquam deriuari solitam fuisse. Ostendit id locus Ciceronis II. de Diuinatione post hiatum quendam ... *Ita aqua Albana deducta ad vtilitatem agri suburbani, non ad arcem, vrbemque retinendam.* Dionysius lib. I. ἡ δὲ λίμνη βαθεῖα ἐστι καὶ μεγάλη καὶ αὐτὴ διὰ κλεισιάδων ἀνοιγομένων ὑποδέχεται τὸ πεδίον ταμιευομένων ὁπόσα βούλονται τῶν ἀνθρώπων τὸ ὕδωρ. idest, *lacus profundus est, atque magnus, ex quo reductis claustris in subiectos campos aqua promitur, quantum eius volunt incolæ.* Deinde vt alios quosdam lacus, Nemorensem scilicet, siue Aricinum, nunc *Lago di Nemi, o di Genzano*; Regillum, nunc *S. Praxedis* nuncupatum pertranseam; itemque nonnullos olim celebres fontes; multorum aquæductuum capita, scatebrasque (quas exaruisse non est credendum)

M. Tullij, & Augusti Cæsaris ætate ex emissario lacus Albani aqua rigandis hortis deseruiebat.

Lacus Nemorẽsis, & Regillus.

Aquæductuum veterũ fontes.

è Latij

è Latij potissimùm regione Vrbem olim influentium, nunc verò deperditorum, si quis in eo curam intendere vellet, facilè deprehendet; vt aquarum Iuliæ, Tepulæ, Appiæ, Martiæ. Quinetiam ex ipsismet ductibus qui in Vrbem hodie influunt, è Latio quidem aquæ *Felicis*, è Tuscia *Paulianæ* (siue ea Sabbatina, siue Alsietina est) quæ non optimæ potui deprehenduntur, quædam pars in vsum agricolarum, atque οἰκήσεων propinquarum concedi poterunt: quæ nihilominus rusticanis hominibus erunt non ingratæ, aut inutiles; præsertim si antequam bibantur, in cisternis ad id factis eliquentur, attenuenturque, quod factu difficile non est: geminæ enim cisternæ fabricantur inuicem iunctæ, non modicæ amplitudinis, si castellis, vicisque integris inseruire debeant; sed altera capacior minuta glarea substernitur, per quam minutatim aqua transcoletur in alteram minusculam, vnde hauritur: atque hac ratione commodior potui euadit. Hæc igitur, aliaque ignobiliora flumina, lacus, fontes, quos sciens prætereo, regionem Latij rigant: proxima autem Etruria, ac Sabinorum ager non minùs, quàm Latium saluberrimis aquis exuberant. Quibus igitur locis longinquior erit aquatio, quacunque ratione poterit, eò aquam ducendam vel opere arcuato, vel subterraneis cuniculis, vel apertis riuis existimo; vt res humanæ vitæ tam necessaria potiùs redundet, quàm deficiat: præsertim si non vicum, castellumque, sed aliquod oppidum reficere, aut de nouo

Qua ratione supradictæ aquæ commodiores reddi possint.

Geminæ cisternæ quomodo fabricãdæ.

Etruscus, ac Sabinus ager non minùs quã Latium aquis abundans.

Quid faciendũ vbi longinqua erit aquatio.

condere, atque ornare aggrediemur. Qua in parte non minùs, quàm cæteris rebus maiores nostros & magnificos, & diligentes fuisse cognoscet, qui aquæductuum quæ Ostiæ supersunt vestigia, quamuis tam propinquo Tiberi, inspexerit: quales & Antij, alijsque non ignobilibus oppidis sine dubio extiterunt. Sanè hæc salubrium aquarum conquisitio inter magis necessaria, atque vtilia opera præsentis πραγματείας adscribenda est; adeò vt cum paludum exiccatione, probaque ædificiorum collocatione contendat: quibus tribus quasi præcipuis fundamentis tota hæc molitio innititur: quod ita esse tùm antiquis, tùm recentibus experimentis probandum insuper videtur. Herodes Atticus non magis liberalium artium studijs, quàm cæteris laudibus florens, atque ob id Imperatori Hadriano carus in paucis, cùm super Principis gratiam opibus etiam polleret, Canusium non obscurum Apuliæ oppidum aquæ inopia valde laborans (vt omnis fermè ea regio, adeò vt multis in locis hodieque pretio ematur) atque ob id desertum, inducta aqua vt frequentaretur rursus, ac reflorescerect effecit. Ὤκισε δὲ (inquit Philostratus) καὶ τὸ ἐν Ἰταλίᾳ Κανύσιον ἡμερώσας ὕδατι. μάλα τοῦτο δεόμενον. idest, *Canusium in Italia inducta dulci aqua, cuius vehementer indigebat, habitabile reddidit.* Nostra verò ætate cùm Pisis æstiuo tempore plurimi ægrotarent, eaque ciuitas salubris aquæ copia vehementer deficeret; Ferdinandus Primus maximi animi, ac prouidentiæ Princeps rem dignam sua magni-

Antiqui diligentes, & magnifici in proximis oppidis aquæ copia instruendis.

Quàm sit vtilis, ac necessaria hæc salubriũ aquarũ conquisitio.

Exemplis id confirmatur. Philostratus in eius vita.

Canusium inducta aqua ab Herode Attico reædificari, ac frequẽtari cœpit.

Pisarum vrbs ob eãdem causã cõmodius habitatur.

tudine

tudine aggreſſus eſt: nam conquiſito, perductoque aquæ riuo eam vrbem & ornauit, atque inſigni vtilitate affecit: nam ab eo tempore tanta mutatio inſecuta eſt, vt longè ſalubrius, ac tutius ibi incolæ degant. Sed nihil attinet omnia ea loca, quæ inductis aquis conualuerunt, ac ſalubria facta ſunt, curioſiùs perſequi, atque in ſuperfluis morari lectorem. Quod reliquum eſt, præter dictas molitiones alia quædam maximi momenti ſeſe ſcribenti obijcit: ſed quæ propter magnitudinem operis non niſi longo tempore, & à multis hominibus perfici poteſt; ideoque non niſi poſt multiplicatos cultores, regionemque tractabiliorem iam offectam de ea cogitandum videtur. Sed tamen quandocunque licuerit; tentanda vtique eſt, cùm priùs inter peritos conſtiterit operis fructum non minorem labore, atque impenſa futurum; nec negotium ſupra modum impeditum fore. De hoc enim iudicium ferre non eſt eius, qui vt liberè ac ſimpliciter, ita parcè, ac modeſtè in publicum vſum cogitationes ſuas profert non vt normam agendi alijs tradat, ſed anſam potiùs, ac materiam meliora proferendi. Etſi igitur perdifficile videatur naturalem ſtatum, ac διάθεσιν finitimæ regionis corrigere, atque immutare; ideoque nullo humano conſilio, nulla vi, aut operibus litoris poſitio, ac facies (quam inter præcipuas peſtilentis aeris cauſas tertio loco recenſuimus) in aliam ſpeciem conuerti poſſit; arbitror tamen & huic incommodo remedium aliquod ſa-

Aliud opus magnæ molitionis quod dubitanter proponitur; nec niſi lõgo poſt tẽpore tentãdum.

tis certum, atque efficax me reperturum, si laboris, atque impensæ ratio constaret. Sed res exemplo fiet manifestior. Batauorum, ac Frisiorum ora litoralis adeò humilis, ac depressa est, vt ab Oceani fluctibus quandoque demergeretur (sicut portioni cuidam *Zelandiæ* euenit, cuius adhuc sub aquis turres, tectorumque culmina conspiciuntur) nisi aggeribus quibusdam præaltis, ac continuis in extremo margine appositis, quas *Digas*, siue *Dunas* vocant indigenæ, maris æstum, ac violentiam arcerent. Ad hoc exemplum si humilis hæc, & decliuis Latini, Tuscique litoris plaga, quà primùm madescere fluctu incipit, huiusmodi aggeribus præductis communiretur; fortasse si non in totum, at maiori tamen ex parte pestilentium ἀναθυμιάσεων fomes, atque origo cessaret. Vt enim penitus tolli posse verear illud me mouet, quòd cùm longiùs à litore huiusmodi aggeres iaci nequeant tùm propter immensitatem operis, tùm quòd intrinsecus vacuus locus complendus esset, probabile est proximiorem adhuc maris partem, vtpote parum profundam, nonnihil exhalaturam: quodque magis refert, vbicunque flumina, ac riui sese in mare exonerant, atque vbi incilia palustribus, aut pluuialibus aquis exhauriendis aperienda erunt, intermisso ibi, intersectoque aggeritio opere quandam æstuarij speciem futuram; quæ non perinde salubris euaderet. Veruntamen non magnoperè id mihi formidandum videtur; sed potiùs credendum hoc opere absoluto, multis partibus campestris

Batauiæ, & Frisiæ ora litoralis qualis.

Aggeres, siue Dunæ *Batauorũ, ac finitimorum.*

Huiusmodi aggeres in his litoribus cõstructi fortasse tertiam in salubritatis causam tolleret, aut mitigaret.

campeſtris huius regionis aerem puriorem, ſicciorem, ac denique commodiorem fore. Nec eſt, cur quiſquam vereatur Turcarum, ac Maurorum exſcenſionibus oram Latij maritimam (cuius vnica tutela perhibetur litoris natura importuoſa, atque inacceſſa) propterea magis expoſitam fore; cùm eo loci aggeres ducendi ſint, quò breuibus tantùm nauiculis dabitur acceſſus: immò ſiquando piratarum nauigia aperta vi milites exponere conabuntur, tantò magis noſtris ex ſuperiori loco repugnandi facultas præſtabitur. Atque hæc præcipua fermè opera ſunt, quæ ad conciliandam agro Romano ſalubritatem tanquam fundamenta quædam præſtruenda videntur. Sunt & aliæ leuioris operis molitiones tanquam ſubſidiariæ; quæ licèt à maioribus, quas dixi, ſeiunctæ paruum momentum ſint allaturæ, attamen ijs adiunctæ non leuiter collatis viribus conducent. Huius generis ſunt arbores, quæ ſi recto ordine circa camporum limites conſerantur, & fructum ijs, & gratiam augebunt; atque agricolis ſub meridiem opus facientibus, feruidioribus horis (quibus interquieſcere ij ſolent) non ſine magno valetudinis commodo tutamen aliquod ab nimio ſolis ardore præbebunt. Qui eouſque vehemens circa Romam eſt, vt ſupra diximus (ob aeris craſſitiem ſine dubio) vt non tantùm vrbanis, ac delicatioribus hominibus, ſed durioribus etiam, ac ruſticis vehementer obeſſe poſſit; etſi non ſtatim eius violentia, noxaque ab his ſentitur. Laudauerim itaque

An maius eſſet periculũ piraticarũ exſcẽſionum.

Reſpõdetur oram maritimam potiùs tutiorẽ fore.

Aliæ molitiones tãquam ſubſidiariæ.

Arborum ordines in campis.

Sol hic valde vehemens.

que in primis vt, præter arbores fructiferas, aliasque lignorum, aut pabuli causa deplantandas, quàm creberrimis locis syluulæ aucupatoriæ more nostratium Florentinorum plantarentur, maximè secundùm fluuios, riuosque; quos hic non deesse supra demonstratum est. Multas enim, ac multijuges commoditates, & delectationes exhiberent: nam neque tantùm misellis agricolis vmbracula meridiantibus offerrent; sed etiam cremium, lignorumque nonnullam copiam ad vsum furnorum, ac domestici foci: quodque caput est, fundorum dominis iucundissimum in primis aucupij genus maxima anni parte suppeditarent. Sed quoniam res est non passim omnibus nota, consultum videtur, vt data occasione, in gratiam eorum qui ingeniosa commenta adamant, atque imitari student, huiusmodi syluulas instituendi rationem ostendam, sicut à nostratibus in suis illis amœnissimis, ac cultissimis fundis adornantur. Primùm ergo locus eligitur, qui potiùs humilis, & concauus sit, quàm sublimis, ne validioribus ventis infestetur; quique à syluis aliquanto spatio sit remotus: maximè in agris cultis, vbi ficus, aliorumque agrestium fructuum, qui aues allicere possint, copia non desit: ac potissimùm secundùm fluuios, aut riuos perpetuò manantes; aut si ij desint, iuxta torrentes, qui autumno saltem, atque hyeme fluant. Totus autem is locus, quem conserere voles, pastinandus priùs est satis altè; vt feliciùs stirpes proueniant. Longitudini nullus modus præfiniri potest: latitudini

Syluulæ retiariæ, siue aucupatoriæ Florentinorum. Earum vtilitates.

Earum descriptio, atque aucupandi modus. Electio loci.

Loci præparatio, ac repastinatio.

dini decem, vel duodecim ad summum passus sufficient; quantum scilicet rete maioris formæ, quod Pantherem, siue Panagrum dicere possumus (vulgò *vna ragna* vocatur) in transuersum extenso obsepiri potest. Vbi locus repastinatus est, omne genus syluestrium arborum, ac fruticum ibi deplantatur, ex ijs potissimùm, qui baccas turdis, ac merulis gratas diutissimè proferunt; atque etiam ex perpetuò virentibus; quæ ita cum alijs admiscentur, vt sylua non transluceat. Huiusmodi sunt Lauri, Iuniperi, Arbuti, Oleastri, Lauri tini, Myrti, Ilices, Alni, Vlmi, Aceres, Pruni, Cerasi, Pyrique syluestres, Corni, Frutices sanguinei, Vitices, Ligustra, Rubi. Quinetiam Hederæ, Labruscæ, atque huiusmodi plantæ, quæ aliarum fultura egent, quæque copiosam, gratamque auibus escam præbent, quàm creberrimæ esse debent; vt libentiùs aues ibi consuescant. Laudatur & Salix perticalis; quoniam cùm arefieri, & putrescere incœperit, maiores formicas complures gignit, quæ mirum in modum ab auiculis expetuntur.

Latitudo harũ syluularum.

Panagriũ retis genus.

Quale genus arborũ, ac fruticum conserendum.

Præcipuè copiosam escam suppeditantiũ.

Salix perticalis Florẽtinis Salicone.

Quòd si ficedularum magnam copiam habere potissimùm voles, ficus frequentes vtrinque iuxta syluam adserantur; maximè præcoces, atque eius generis, quæ fructus dulces, ac copiosos, diutissimeque pariunt: cuiusmodi sunt ficus *albæ* à nobis dictæ, Romæ satis ἀχύρως *fichi rouelli*, quæ Plinij albiceratæ esse videntur, ab albo, cereoque colore sic nuncupatæ. In huius syluulæ medio relinquendus est trames purus, vt per eum singuli homines commodè

Crebræ ficus ficedularum gratia iuxta serendæ.

Ficus albiceratæ.

Trames per mediũ syluulam pergens.

Calles trāſuerſi ad tendenda retia. commodè incedere poſſint: verùm certis quibuſdam ſpatijs, puta quæ inter ſe interſint vnico iactu lapidis, calles tranſuerſi emundato loco faciendi; eius latitudinis, vt cùm rete ibi tenſum fuerit, impellente vento, non facilè ſpinis, ac virgultis, ramiſque arborum adhæreſcat. *Stipites vtrinque iuxta calles.* Vtrinque verò ad extremos calles erigendi ſunt ſtipites ſinguli eius menſuræ, quæ ſyluam ad certam altitudinis normam æqualiter detonſam paululum excedat. *Trochleæ in ſtipitum vertice.* In horum ſummis capitibus trochleæ, vel harpagones affigendi ſunt; per quos tranſenna, *Trāſenna retis.* quæ rete ſuſtinet, duci poſſit. Altitudo retis ea eſſe debet, vt in ſummo ſyluæ faſtigium adæquet; deorſum verò paulùm ſupra humum attollatur, ita *Lapides ab imo appēſi.* vt ſpatium ne deſit lapidibus, qui crebri funiculis quibuſdam ab imo margine dependentibus ſuſpenduntur, ſtabiliendi retis gratia: quod fuſco colore tingendum; vt cùm extenſum eſt, quàm minimè cernatur, eoque magis aues decipiat. Quòd *Panagrum pro turdis, ac paruis auiculis vt faciēdum.* ſi turdis, ac minoribus ſimul auiculis capiendis idoneum cupis, anguſtioribus maculis faciendum eſt; ſed tam craſſo filo, vt à minoribus auiculis non impunè traijciatur; aut à turdis, meruliſue diſrumpatur. *Retia craſſiora vtrīque panagrum tegentia.* Porrò rete hoc minuſculum vtrinque retijs ſingulis craſſioribus, ac grandibus maculis contextis prætegitur; ita vt omnium trium extremæ oræ ſimul conueniant, connexæque ſint communi funiculo, qui totum retis ambitum continet. Summus autem funiculus, qui rete extenſum ſuſtinet, anulis oſſeis adnectitur, qui per tran-

ſennam

ſennam (funis ſic vocatur à quo rete dependet) ducuntur. Superioribus angulis altrinſecus alij duo funiculi alligantur, quibus rete vtrinque dilatatur, atque extenditur; ſimilique ratione poſtea reducitur, ac conſtringitur. Iidem extenſo rete vtrinque vltra ſtipites humi alligantur. Infimi item anguli breuiores ſingulos funiculos habent, qui infimam retis partem ad ſtipitem continent. Item à media ipſius, ſummaque ora ſinguli funiculi vtrinque deſcendunt, qui cùm æqualiter protenſi ſunt, ac deorſum alligati, diagonalem cum medio rete angulum efficiunt; præſtantque ne à ventis huc, vel illuc impellatur. Extenſo rete danda opera eſt, vt creberrimi per omnem ipſius regionem ſinus fiant; vt cùm aues impetu volantes impegerint, ijs inuolutæ ne elabantur: quapropter medium rete tenue aliquantò amplius, ac ſinuoſius fit, quàm craſſiora duo, quæ extenſa nullos ſinus facere debent. Huiuſmodi autem ſinus, cùm rete probè extenſum fuerit, ac funiculis quoquouerſus firmatum, geminis arundinibus in ſummo crenatis fiunt; quibus rete varijs locis comprehenſum, vtrinde voles, per maiores maculas educitur. Modus autem aucupandi hic eſt. Ab vno capite ſyluulæ tres homines ſenſim incedentes ad eum locum pergunt, vbi rete ſubtenſum eſt; ita vt vtrinque ſinguli iuxta ſyluam, tertius medio ipſius tramite æqua fronte, vel aliquantò magis retrò incedentes, tùm aſpectu, tùm modicè excitato ſtrepitu aues intra ſyluam volitantes

Funiculi ductorij.

Alij duo funiculi breuiores deorſum.

Alij duo funiculi mediani.

Sinus crebri faciẽdi.

Modus aucupandi.

impellant in retia : cum hoc tamen diſcrimine, quòd ſi turdos, præſertim ante adultam hyemem, ac priuſquam pingues euaſerint, capere voles; leuiſſimo ſtrepitu, lentoque valde inceſſu in plagas vrgeantur; alioqui perterriti facilè euolant, atque aucupis ſpem decipiunt : ſin autem merulas, aliquantò maiorem ſtrepitum pedum, & virgultorum quaſſationem facere licet : ſi ficedulas, atque eiuſmodi auiculas χαμαιπετεῖς, vehementiùs adhuc obſtrependum eſt; atque etiam ab ijs, qui forinſecus incedunt, glebæ, ac lapides antrorſum in ſyluam conijciendi, vt piger auicularum, præſertim pingium, volatus excitetur. Quin & illud in venatu turdorum ſolertes aucupes factitant, ne facilè ij ſurſum auolent : fiſſiculo vocem accipitris imitantur; aut etiam ſi auis eſt ad manum, eam ſurſum dimittunt : qua, vt conſueuit, ſupra ſyluam circumuolante, maiore metu perterriti turdi non audent euolare; ſed ſenſim, ac taciti in plagas incurrunt. Atque hæc οὐδὲ πάρεργον dicta ſufficiant de conſerendis in agro Romano ad morem noſtrum retiarijs ſyluulis, non minori cum vtilitate, quàm oblectamento. Nunc quod inſtat agamus. Quoniam verò ſuperiùs nonnullas externas, atque aduentitias cauſas delibauimus, quæ præter natiuam cœli huius grauitatem, agricolarum valetudinem perturbant, ac morbos exaugent; congruum videtur, vt & extraordinarias quaſdam cautiones oſtendamus, quæ plurimùm & ipſæ ruſticis hominibus conferent ad bonam valetudinem conſer-

Diuerſa ratio pellendi aues pro earum differētijs.

Fiſſiculum, nunc fiſchio.

Extraordinariæ quædā cautiones à ruſticis noſtris ſeruandæ.

conſeruandam, morboſque præcauendos. Ac primò quidem occurrunt aquæ: cùm enim fortaſſe quantauis diligentia adhibeatur, ſuperfutura quædam loca ſint probabilis aquæ carentia; videndum eſt, num aliquo artificio (quando nihil ferè eſt, quod induſtria non aſſequatur humana) aquæ probæ, ac potabilis copia vbique haberi poſſit. Sunt quidem multa experimenta corrigendarum aquarum, quæ à varijs afferuntur; ſed ea nimis operoſa ſunt, & potiùs explendæ curioſitatis, quàm tuendæ valetudinis: quæ putidum eſt recenſere. Omitto etiam ridicula, & magica; quale eſt illud, quod Plinius de herba Æthiopide ex Magorum libris refert, amnes ac ſtagna ea coniecta deſiccari: quod tamen meritò deridet. *Siccentur*, inquit, *hodie Aethiopide Pontinæ paludes, tantumque agri ſuburbanæ reddatur Italiæ*. Prætermitto quoque pulegium quod, ſi aquæ inſalubres bibendæ fuerint, idem tritum aſpergi iubet: quod nimiam diligentiam, ſiue potiùs curioſitatem redolet. At enim quod de allio produnt, eius eſu aquarum vitia corrigi; & veriſſimum puto, & operæpretium duco, vt de illius vtilitate, quæ multiplex eſt (adeò vt *theriaca ruſticorum* vocetur) agreſtes admoniti, magnam ipſius copiam, vbicunque ſedem fixerint, diligenter ferant. Quam præcipuam fuiſſe cauſam puto, cur olim Athenienſes nauigationem adornantes allia in retibus impoſita ſecum ferrent; Romanique remiges tam libenter ea quondam eſitarent: vnde Plautus in Pœnulo.

Cautio de aquis.

Artificia quedã depurandæ aquæ nimis operoſa.

Plinius pulegiũ aquis potandis aſpergi iubet.

Allij eſu aquarũ vitia corriguntur.

Romani remiges multùm allio vtebantur.

 — *tùm*

—— tùm autem plenior
Allij vlpici, quàm sunt Romani remiges.

Allij vis putredini resistēs, ac corroborās. Habet enim allium vim quandam ἀντισηπτικὴν, hoc est putredini, ac corruptioni directò aduersantem: tùm etiam robur, ac vires mirificè auget, excitatque spiritus; quanquam minimè vnguenta exotica redolens. Sapienter itaque antiqui, qui eius facultatem non ignorarent, atque animaduerterent in nauibus frequenter aquas corrumpi *In classibus frequenter aqua corrumpitur.* (vnde longiores nauigationes sumentes in scorbutum morbum incurrunt, de quo supra nonnihil diximus) nautas, remiges, classiarios allijs præmuniebant; quæ non modò antidoti vsum præberent, sed obsonij quoque. Erat etiam poscæ vsus olim apud milites, atque agricolas frequens; nunc etiam, vt audio, in Venetorum nauibus; quam *Poscæ vsus laudatur.* non sine magna vtilitate æstiuo tempore rustici nostri vsurpare possent. Habet enim & ipsum ace- *Quid sit posca.* tum (quòd aquæ admistum posca vocatur) vim putredini maximè resistentem, atque in magnis caloribus, vt notum est, multùm refrigerat. Quinetiam animaduertisse videor poscæ potum apud nauticam turbam valde olim vsitatum fuisse. Huc enim referendum est quòd Suetonio teste A. Vitellius Asiaticum libertum olim sibi carum, Puteolis poscam vendentem deprehendit: quo in oppido propter propinquitatem Misenatis classis maxima nautarum, & classiariorum turba versaba- *De cibatu rusticorum pauca.* tur. Atque hæc de potu dicta sufficiant. De cibatu verò rusticorum quid attinet plura persequi,

cùm

cùm ijs necesse sit vesci quæcunque casus obtulerit, aut præsens copia suppeditarit? cùm tamen & illud in confesso sit, quò magis à noxijs, prauisque alimentis abstinuerint, eò saniores, magisque longæuos fore. Ac fructus quidem in agro minùs suppetere, tantisper dum ad pristinam salubritatem prorsus redierit, hominesque penitus ei insueuerint, non adeò dolendum est. Notum enim puto quot, & quàm graues morbos per autumnum nimium liberalis fructuum esus concieat: quibus si etiam aeris non omnino tuti labes accesserit, metuendum erit ne hominum quantumuis valentium, ac robustorum natura tot aduersis victa tandem succumbat. A cibatu, potuque proximum est vestitus dixisse rationem; de quo illud tantùm monendum habeo, thoraces scorteos in hoc agro, & vbicunque noxij regnant venti, plurimùm vtilitatis allaturos: cùm enim densa, atque impermeabilis sit pellium materia, aeris, ac præcipuè ventorum iniurias à corporibus validè prohibet; quæ alioquin multis cutis meatibus peruia, facilè eorum malignam vim exciperent, ac prauas qualitates imbiberent. Vtantur igitur rustici, si me audiunt, scorteis corporis integumentis minimè antrorsum apertis, sed prorsus clausis; quæ longè fortassis vtiliora per æstatem forent, quàm per hyemem pelliceæ vestes; quibus eos Satyrorum instar amictos videmus, frigoris arcendi causa, vel potiùs ob pellium vilitatem. Solem autem æstate valde noxium capiti, præsertim eorum quos stan-

Fructuum esus.

Largior fructuum esus morbos excitat.

De vestitu eorundem pauca.

Thoraces scortei laudantur.

tes,

tes, & immotos ferit, cùm omnes fateantur (etsi rusticos nostros nimium delicatos neutiquam velim) quoniam tamen his in regionibus, vt sæpiùs dixi, præter modum perniciosus est; laudauerim sanè vt agricolæ, ac pastores, dum æstate opus in agro faciunt, ac pecora custodiunt, petasis, aut vmbellis latioribus ex quacunque materia factis vtantur: saltem vsque dum perpurgato aliquantùm aere, ortaque ex ijs sobole alij subnascantur huic cœlo magis assueti, atque assuetudine firmiores. Cùm verò nocturno potissimùm tempore Latini cœli maligna, noxiaque vis sentiatur, multa salubriter excogitari possent ad cubatum rusticorum spectantia; quæ non modicè, vt ego quidem existimo, eorum sanitati conducerent: puta si in summa, atque altissima ædium parte cubarent: si supra stramenta quædam ex siccis, atque odoratis herbis confecta, quibus tomenti vice segestria inferciri possent: præterea conquisitis ijs frondium, herbarumque generibus, quæ assiduè odoratos halitus remittunt, propriamque vim aduersus aeris malitiam habent, manipuli ex ijs parati parietibus, & contignationibus vtiliter suspendi possent; & maiorem vtique fructum, quàm suffimenta præstarent, quæ ad breue tantùm tempus durant. Illud quoque quamuis fortasse subtile nimis, ac περίεργον non omiserim: sicut pisces in puteis, ac cisternis agitatu suo creduntur aquam incorruptam tueri; ita fortasse columbæ circa rusticorum tecta volitantes, nonnihil aerem, præsertim immotis, ac silentibus

Petasorum latiorũ gestatus vtilis agricolis, ac pastoribus per æstatem.

Noctu maximè huius regionis aer noxius.

De cubatu rusticorum.

Aliud monitũ leuius de colũbis alendis.

Pisces in cisternis aquam seruant incorruptam.

ſilentibus ventis, ventilarent, ac tenuiorem meioremque efficerent. Quare quàm creberrimos periſtereonas in ſummis tectorum culminibus faciendos cenſeo: ex duplici autem columbarum genere domeſticas potiùs, quæ haud longè à nido recedunt, ideoque ad hoc officium accommodatiores ſunt, deligendas. Quòd ſi quis ſuſpicetur, propterea quòd hæ aues peſtilentiæ tempore occidi ſolent, bonitati aeris potiùs officere, ratus à ſtercoris odore id prouenire; ſciat enecari eas conſueuiſſe, quòd facilè de loco in locum peſtilentiæ ſemina, vt cæteræ quoque aues, animaliaque domeſtica, transferre poſſint: non quòd ipſarum ſtercus cæteris grauius, atque ad citandam peſtem efficacius ſit: immò cùm præcalidum ſit, ſiccæque facultatis, adeò vt à Medicis in vſum τῶν σιναπισμῶν adhibeatur; videtur potiùs peſtilentiæ aduerſari, ſicut reliqui quoque acutiores odores. Sed de hoc quidem Medici iudicabunt: nobis non vacat de columbino fimo diſputare. De caminis verò tam notum eſt, quàm quod notiſſimum, eorum frequentia, crebraque ſuccenſione aerem perpurgari, atque effici ſalubriorem: quare fuſiùs de hoc agere nihil attinet. Verùm locus admonet, vt de ſtipularum ſuccenſione aliquid dicamus: ſolent enim Romanenſes agricolæ peractis meſſibus (quas non ad infimum ſolum ſeruandæ paleæ gratia, vt noſtrates faciunt, quibus fœni penuria eſt; ſed ad medium culmum recidunt) Auguſto menſe, circa Idus ferè, ignem ſtipulis im-

mittere,

Periſtereones.

Ex vtro columbarum genere ſeligendum.

Obiectio quorundã.

Peſtilentiæ tempore columbæ non occiduntur propter ſtercoris odorẽ; ſed quòd peſtis ſemina transferre poſſunt, vt cætera domeſtica animalia.

Camini, focique frequẽtes aeri proſunt.

De ſtipularum incenſione quædam.

Quamobrē id fiat. Loco ſtercorationis adhibetur.

mittere, vt vnà incenſis malignis herbis, earumque ſeminibus (quod ſtercorationis pariter, ac fermentationis terræ vicem implet) cùm autumno inſequente ſolum proſciſſum fuerit, lætiùs deinde ſegetes proueniant. Vnica enim hæc ferè eſt campeſtris huius regionis ſtercorandæ ratio. Cæterùm id non hodie, atque heri inoleuiſſe ex eo colligitur,

Calēdaria ruſtica vetera.

quòd in Calendario ruſtico lapideo, quod eſt in periſtylio Farneſianæ domus, ſub Auguſto menſe legitur STVPVLAE. INCENDVNT. ideſt, incenduntur: quod item extat in altero ſimili Calendario Vallenſium, niſi quòd quædam verba aliter concipiuntur; vt hic STVPLAE (pro ſtupulæ, ſiue ſtipulæ) vnde proxima in hodiernum vocabulum *ſtoppie* mutatio emanat: quapropter vt

Scriptores Rei ruſticæ vt rem tritā prætermiſerunt. Quamdiu duret.

rei fortaſſe nimis notæ, tritæque ſcriptores Rei ruſticæ qui quidem extant, Vergilio excepto, mentionem facere ſuperſederunt. Quindecim verò dierum ſpatio plus minùs hæc ſtipularum durat incenſio; niſi quòd prout ſicca, aut pluuia fuerit æſtas, ita vel maturiùs, vel ſeriùs perficitur. Iis

Iiſ diebus calor Romæ intenditur. Inde aerē depurgari vulgò creditur, nec falſò.

diebus manifeſtè Romæ calor intenditur: tùm verò aer denſus, ac fumidus circa Vrbem facilè animaduertitur. Etſi autem non ea gratia ſtipula ſuccenditur; hinc tamen quandam aeris depurgationem ſubſequi & communis fert opinio, & ratio ipſa conuincit, quæ purgatricem igni vim indubiè tribuit.

Bernardus Saccus falſò credidit hoc inſtitutū aeri potius obeſſe.

Quamobrem inſtitutum eſſe huic Vrbi ſaluberrimum, quidquid putet Bernardus Saccus in Hiſtoria Ticinenſi, minimè dubitandum.

Poterit

Poterit fortaſſe nonnunquam contrarium accidere; vt ſi per eos dies pluuiæ fortè deciderint, atque ita humor intempeſtiuè cum calore aduentitio, nimioque, qui febrium ſeminarium eſſe ſolet, geminetur. Sed id vix, aut perrarò euenit: quare minùs eſt attendendum. Inſignem verò vim eſſe ignis ad aerem depurgandum, illinc quoque diſcere poſſumus, quòd inter alia depellendæ peſtis remedia, Medici doctiſſimi præcipiunt crebras lignorum ſtrues ſuccendi, quibus perniciosa lues per aerem inexplicabili modo diffuſa tollatur. Quod diuinus Hippocrates in magna illa peſtilentia, quam Thucydides deſcribit, non ſine ingenti vtilitate, magnaque ſua laude factitaſſe proditur. Deinde ſi calor ſiccus, ac purus, quantumuis vehemens, humanis corporibus tantopere incommodaret, non tam ſalubris eſſet Africa, ac Numidia, cuius incolas rarò morbis tentari; ſed ſenectute plerunque diſſolui grauiſſimus cum primis Autor Salluſtius ſcribit in Iugurthino. Non negamus tamen quin locis natura ſiccis, & feruidis, ſi æſtas ſupra modum calida contigerit, febres ardentes, acutæque nonnunquam exiſtant: quod tamen fortaſſe non tam caloris immodici culpa, quàm prauorum humorum vitio (ſiue à victu inordinato, ſiue à præcedenti aeris conſtitutione) quos ſubſequens æſtus in venis corrumpit ac putrefacit, euenire crediderim. Sic Anno MDCVII. quo æſtas calida ac ſicca fuit, in Apulia, & Campaniæ locis nonnullis calidioribus magna copia febrium acutarum, atque ardentium ſuccreuit; ex quibus multa

Ad peſtilẽtiam depellendam quidam iubẽt crebros ignes ſuccendi.

Hippocrates id feliciter præſtitit.

Aliud argumentum oſtendens ſtipularum incenſionẽ proficuam eſſe.

Salluſtius Africã, ac Numidiã ſalubrem eſſe teſtatur.

Cur in regionibus feruidis calores ĩmodici nonnunquam noceant.

Annus MDCVII. Apuliæ, & Calabriæ exitialis.

Z millia

De aere, & situ Beneuent. ciuit.

Pestilentia nõ tam aeris vitio, quàm syderũ influxu deriuatur.

Crebri ignes post stipulas incensas circa noua habitacula accẽdi possent.

Autumni posterior pars Græcis φθινοπώρα.

Autoris asseueratio de felici euẽtu harum molitionum.

Io. Baptistæ Sacchetti conatus in Ostiensi.

millia mortalium interiere, vt Nicolaus Eustachius testatum reliquit. Quanquam huiuscemodi morbi epidemici, cuiuscunque generis sint, non tam vitio tempestatum, atque aeris, quàm superiorum corporum, ac syderum multifariam coeuntium, maligna quadam vi in hæc inferiora occulto influxu deriuantur. Quibus omissis, quæ ad præsens institutum non faciunt, non modò retinenda videtur hæc stipulas incendendi consuetudo, quæ hactenus in Latio viguit; sed sumpto hinc exemplo quàm creberrimos ignes circa οἰκήσεις, si quæ in proximo fient, post eas consumptas excitandos putauerim vsque ad autumni conuersionem: quod tempus Græci, ni fallor, φθινοπώραν vocant. Hæc si rectè, atque ordine fient, quauis sponsione facta reciperem, rem ex sententia processuram. Ast his operibus, ac προπαρασκευαῖς omissis, quicunque agricolæ in has terras inducentur, in certissimum exitium dabuntur. Quod inter alios expertus est aliquot abhinc annis optimus, ac nobilissimus vir Io. Baptista Sacchettus; qui cùm latifundium, quod amplissimum hæc familia in Ostiensi habet, benè, ac diligenter cultum vellet, accitis aliquot ex agro Florentino rusticis, culturam aggressus est: sed id tam improsperè ei cessit, vt breue intra tempus exitialibus morbis omnes absumpti fuerint: insigni præbito documento non esse alienigenas cultores in hæc loca temerè inducendos. Verùm vt, quod extremum in hoc sermone nostro propositum erat, explicemus: age iam sit eo modo, quem dixi,

præparatus ager ; exiccatæ noxiæ paludes ; excisæ syluæ ; corriuata opportunis locis aqua , aut defossis puteis vsui hominum exposita ; sit etiam vnicum aliquod castellum , aut si mauis vicus opportuno loco , habitaque ratione salubris prospectus in luminibus aperiendis , ædificatus , ac rebus ad victum necessarijs instructus : vndenam , quoue ex hominum genere nouos colonos desumemus , qui agros colere sciant , & velint ; & non modò sine periculo viuere ; sed sobolem etiam ex se relinquere valeant ? Non leuis profectò quæstio , ac difficultas ; & quam pro captu nostro enodari operæpretium fortasse fuerit . Regnante nuper Paulo huius nominis V. Pont. Max. (cuius propter egregia opera , quibus Vrbem excoluit , nunquam memoria interibit) exactæ sunt ex Hispaniæ regnis Maurorum reliquiæ magna sine dubio publicæ rei vtilitate , atque Hispanici nominis gloria ; etsi cum aliquo fortasse priuatorum dispendio . Cùm itaque eorum multi , qui in Africam , antiquam scilicet patriam suam , atque Hispaniæ propinquam , deportari cum alijs debuerant , varijs casibus ad Galliæ , atque Italiæ litora appulissent , quibusdam in hæc Pontificiæ ditionis maritima loca exscendendi potestas facta est : qui cùm ferè essent homines strenui , atque industrij ; reique rusticæ , sed potissimùm hortensis , apprimè scientes ; fuere qui Pontifici suaderent , vt eam gentem profugam , atque extorrem non modò reciperet , sed in hisce sedibus larem figere , atque ædificare

Postrema disquisitio de hominibus comparandis.

Quid sub Paulo V. de Mauriscis ex Hispania exulātibus propositū fuerit.

Homines erāt industrij, ac diligentes agricultores.

Quidam Pontifici suadebant, vt Mauris regionem colendã attribueret. Cur id cõsilium non esset vtile.

sineret; agrorum videlicet excolendorum causa, ex quibus magna percipi vtilitas posset. Veruntamen, quod pace illorum dictum sit, consilium istud discriminis multum; vtilitatis nihil pollicebatur. Quid enim? tanta ne est in Italia hominum penuria, & Latini campi exerceri non poterunt, nisi eos hominibus non dico alienigenis, ac vilissimis, atque eiectitijs; sed supra quàm credi potest fallacissimis, & Christiano nomini, quidquid simulent, infestissimis tradamus? Mitto quòd turpe, atque indecorum, ac Romanæ Sedis maiestate prorsus indignum videtur, horum agrorum ijs tradere culturam, quorum maiores excursionibus suis, & cladibus funestissimis vastitiem eis intulerunt: nisi fortasse argutior aliquis hoc ipsum vrgeat, iustum, atque ἔυλογον fuisse, vt quasi proauorum suorum delicta suo sudore, ac laboribus expiaturi, solitudinem hanc, & vastitatem ab illis factam suis corporibus resarcirent. Dignum enimuerò multæ genus, si non vt coloni liberi, ac soluti glebas nostras, atque has nobilissimas terras arbitratu suo temperarent; sed tanquam vilissima, nequissimaque mancipia, onusti ferro, ac vinculis excolerent agrum à maioribus olim suis deuastatum: nec potiùs ipsi metum nobis inferrent, quàm nutum nostrum exhorrerent: denique si non successu temporis, nimia Principum indulgentia, an incuria? in vnam gentem nobiscum coalescerent; nec Agar ancillæ spuria, atque intestabilis proles, per speciem simulati fœderis, mysticæ Sarræ nobilissimum

Homines erant fallaces, & Christiano nomini infensi.

genus,

genus, ac populum Dei electum contagione turpissimi sanguinis fœdaret: nec ex hac terra spiritum, ac sanguinem ducerent, quam extinctam olim penitus voluerunt. Det nobis Africa potiùs, vt olim æmula huius Imperij peruicax; sic hodie sacrorum nostrorum implacabilis hostis, catenatos, ac robustos fossores suos, quorum lacertis arbitratu nostro pingues Latij, ac Tusciæ glebas frangamus: aut si maiora augurari libet (quando sub VRBANO Principe omnia in melius sese vertentia nil non magnum sperare sinunt) redeat potiùs ad obsequium pristinum illa ferax, illa pinguibus aruis exuberans: quæque nobis desunt frumenta, ex areis suis in nostra horrea summittat. Apage igitur quàm longissimè genus hominum leue, infidum, impium, quos salubri consilio Hispani ex sedibus suis eiecerunt: præsertim cùm Hispani cœli siccissimi, ac saluberrimi ab hoc nostro diuersitas vix fortasse passura fuerit, vt ibi nati atque educati, hic perennarent. Mitto aliam apud eos, aliam apud nos fuisse culturæ formam, quæ non facilè permutari potest, aut debet. Sed quod magis refert corrumpendæ religionis periculum silendum non est: neque enim sine magna contagij suspicione gens auitæ superstitionis vt mirè tenax, ita eius propagandæ vehementer cupida, inter rusticos homines imperitos, ac rudes, & nescio quo humanæ naturæ vitio in deterius pronos, versari potuisset. Mitto aliud periculi genus, quod non ad illaqueandos animos, sed ad corpora catenis,

Græci Agarenos vocant; ipsi vero Saraceni, atque Ismaelitæ dici volunt: ex quorum genere cum Afris cōmisto Maurisci erant.

Votum autoris.

Salubri cōsilio Hispani ex sedibus suis Mauros eiecerunt.

Hispaniæ cælum siccum, ac salubre.

Corrūpēdæ religionis periculum.

Aliud periculum à Turcis.

ac compedibus vincienda pertinet. Quis enim non assiduè trepidaret, si gens Italico nomini perpetuò infensa, atque in dies augescens, oram maritimam insideret? nimirum vt quoties Turcarum classes conspicerentur, metuendum foret, ne sociatis viribus nos opprimerent. De Mauris igitur rectè meo iudicio factum est, quòd ab hac plaga repulsi sunt. Quidam verò nationem vt toto cœlo diuersam, sic moribus planè aduersam proponunt; videlicet Batauorum, Catholicorum dumtaxat, quos idoneos maximè ad hanc solitudinem frequentandam existimant: iamque, vt audio, Tarracina certis quibusdam legibus ijs tradita est ad habitandum. De quibus vt dicam quod sentio, non me fugit gentem esse probam, candidamque, & si quæ alia, sedulam, atque industriam: itaque arbitror tutò ijs quantumuis magnam huius terræ portionem tradi, & concredi posse: hominibus scilicet nulli Principum mancipatis; & ita fidelibus, vt sicut hodie Heluetij Alamannica gens ad custodiam corporum præcipuè expetuntur ab Regibus, ita olim Romani Cæsares eorum opera libentissimè vterentur. Adde quòd propter hominum miram frequentiam, & mulierum fœcunditatem non magno fortasse negotio excrescerent, & quidquid vacui soli est paulatim complerent: adhæc popularium suorum naues commercio linguæ, ac sanguinis facilè cum suis mercibus ad proximos portus, stationesque allicerent: quæque alia in speciem pulchrè, ac magnificè dicuntur. Verùm

Quid de Batauis sentiendum.

Batauorũ gens proba, cãdidaque, & industria.

Heluetij Alamannica gens.

Romani Principes Batauis corporum custodibus aliquando vsi.

cùm

cùm Batauiæ cœlum (adde etiam si vis victus rationem) huic nostro sit propemodum è diametro aduersum, perfrigidum nimirum, ac saluberrimum; contra hoc calidum, ac morbosius; si vlla gens cum magno suo periculo in has terras migraret, hæc foret maximè: præsertim cùm cibatu, potuque pleniore vtatur, & corpore potiùs sit pingui fluxoque, quàm duro ac sicco; vt opus esset. Quare sicut vnum, alterumue locum ex maritimis, atque editioribus non inuitus ijs permiserim; ita totam campestrem regionem ijsdem tradere, aut destinare inconsultum crediderim, nec minùs ipsis, quàm nobis infructuosum. Maneat igitur hoc fixum, atque ἀναμφισβήτητον, nouos colonos non è longinquo petendos esse, si in proximo suppetant. Nec enim tanta est Italorum penuria, vt ex vltimis, ac disiunctissimis terris cultores accersere debeamus: quod Hispania fortassis effugere non potest, si vastitatem à Maurorum discessu relictam explere velit: video enim Nauarretum in suis Politicis dissertationibus, vbi eius infrequentiæ causas, & remedia perquirit, vehementer suadere, vt ex Circumpadano genere cultores potissimùm deligantur. Nobis verò quæ necessitas subest vt, si quæ supersunt, genuini Italici sanguinis reliquiæ cum quacunque gentium colluuie commisceantur? Itaque tutiùs, atque vtiliùs, si quid mei iudicij est, nostra tradentur fidei hominum nec moribus, aut lingua, nec culturæ genere discrepantium: cùm præsertim quò quis natalibus, ac patria huic re-

Quænam obstare videantur, cur ÿ vtiles esse nõ possint.

Batauiæ cœlũ quale.

Item habitus corporum.

Noui coloni è proximo potiùs petendi.

Discursos politicos de Nauarrete.

Cur Italici potiùs deligendi.

gioni

gioni propinquior erit, eò magis etiam aeri, cœloque insuescet; quod & ratio ipsa, & experientia confirmat: omnes enim magnæ repentinæque mutationes, vt dictum est, periculosæ existunt, etiam quæ in melius fiunt; quantò magis quæ in deterius? Huiusmodi porrò hominum τῶν μακρόθεν migrationes & illa necessariò sequitur mutatio, quæ in victus genere versatur: quæ ipsa per se grauis est, nedum si aliæ accedant. Vt igitur in frugibus, ac seminibus transferendis peritiores agricolæ faciundum monent; ita in hac colonorum traductione curabimus, vt potiùs de grauioribus locis, cœloque deteriori, si fieri possit, quàm de salubriori eos deducamus. Sed quoniam minùs id licet, cùm grauiora in Italia loca, quàm Latium maritimum hodie est, vix homines colant; eligamus certè quàm proximos, eosque reliquis præferamus: nec consilij profectò pœnitebit. Igitur quàm maximè sumendos censeo ex Pontificiæ ditionis finibus; si minùs, ex Etruria & Samnio certè, proximisque locis. Ex populis autem Romanæ Ecclesiæ subiectis nemo negauerit, Volscos præcipuè, atque Hernicos idoneos fore. Est enim hoc genus hominum cùm loco proximum, tùm laboris, ac solis apprimè patiens, & toto corporis habitu solidum, ac strigosum: cuiusmodi decet esse procul dubio nouos huius agri cultores. Sed quoniam haud oppidò multi inde haberi poterunt, potior pars constare debebit ex Picentibus, ac finitimis Piceno Vmbris: qui cùm sint homines, vt plurimùm

Omnes magnæ mutationes, etiã quæ in melius fiũt, ancipites.

Exemplũ à seminibus petitũ.

De grauioribus locis quàm hæc nostra coloni peti non possunt.

Vnde potissimùm desumendi videantur.

Volsci, atque Hernici maximè idonei forent.

Quales esse deceat nouos agricolas.

plurimùm rudes, atque inconditi, ac præterea robuſti valde, grauiora ex ruſticis operibus perbenè adminiſtrare poterunt. Ex vlteriori verò Tuſcia, nimirum ex agro Florentino, Piſtorienſi, Lucenſi, Aretino; inſuper ex Vrbinati, ac Flaminiæ, Æmiliæque regionibus non exigua copia bonorum agricolarum accedet. Hi ſunt ferè, vt ſupra indicaui, ingenioſiores, atque ad ſubtiliora opera ruris magis, quàm ſuperiores accommodati: ideoque vinearum culturæ potiùs, quàm arationibus hodieque dant operam: cùm verò ſaluberrimis regionibus ſint educati, non facilè ſe grauioribus locis committunt. Sed tunc diſpar ratio foret; quando præparata, vt diximus, regione, ſine periculo huc fieret migratio non modò virorum, ſed etiam mulierum quantumuis imbecilliorum: quas non grauatè ſecum ducerent, vbi importunioris cœli ceſſaret metus, vitæque commodioris ſpes affulgeret. Cæterùm quoniam coniugiorum cura non vltima eſſe debet; illud addere poſſumus, vtile in primis fore, ſi agricolis hiſce aduenis, qui quidem vxores quærent, aliquot ex his vrbanis puellis pauperculis, quæ quotannis ex ſacrarum ædium prouentibus, aut pijs legatis elocantur, nuptui tradantur: qua ratione fiet, vt Vrbem magis adament, eiuſque quaſi ſe ciues exiſtiment: nec verendum erit, ne eas vtpote imbecilliores, ac teneras, atque agreſtibus laboribus inaſſuetas, modò vnctiuſculæ dotes accedant, aſpernentur; præſertim cùm ex quotidiana laborandi conſuetudine

Præparationibus, quæ ſupra dictæ ſunt, factis etiã mulieres tutò huc cõmigrarent.

Coniugiorũ cura nõ deſerenda.

Puellæ pauperculæ vrbanæ nouis colonis nuptui tradi poterunt.

Quid vtilitatis inde ſecuturum ſit.

Quotidiano exercitio duriores fient & laboribus rusticis magis idoneæ.

paulatim & ipsæ duriusculæ sint euasuræ; atque etiam, si ea omnia quæ retuli, vel certè maiori ex parte ritè priùs administrata fuerint, cœli iniurias non malè toleraturæ: adeò non est pertimescendum, vt viri agrestes, atque indomiti post tot præuias cautiones perdurare hic non possint. Hoc quoque lucro apponendum, quòd primis potissimùm annis, cùm nondum rura vario consitionum genere exculta erunt, multa à mulieribus domi administrabuntur cum magna virorum suorum vtilitate, ac fructu: non modò in domesticis officijs, sed in lanificio, atque alijs artibus. Veruntamen dissimulandum non est, etiamsi ex nouis hisce colonis primo statim incolatu, præsertim vbi grauiores anni aduenerint, nonnulli qui imbecilliores erunt, interierint; non irreparabilem hanc fore iacturam: quandoquidem qui remanebunt, vbi complures annos huic cœlo insueuerint, tuti deinceps perennabunt, ac liberos gignent; qui nullo iam periculo vsurpare poterunt, *Hic domus, hæc patria est*. Tùm noui quotidie coloni pretio illecti aduenient, qui defunctorum numerum supplebunt: vt minimè desperandum sit, quin post aliquot annos satis hominum probatorum, atque induratorum habeamus, qui saltem vnum aliquod mediocre castellum tutò, ac sine metu incolant; ex quorum deinceps liberis alia subinde loca συνοικίζειν possimus. Sic in hominibus ad triremes damnatis euenire videmus, vt primò statim multi, qui tam durum vitæ genus tolerare nequeunt, celeriter moriantur:

Primis annis multa domi à mulieribus administrari poterunt.

Etiãsi primò aliqua pars nouorum colonorum intereat, non esse desperandum.

Cõparatio à remigibus petita.

riantur: quorum in locum alijs suffectis tandem iustus, ac plenus remigum numerus cuique naui conficitur ex ijs, quos tot labores, atque incommoditates impunè perpessæ robustiores ostenderint. Sed modò ea quæ dixi præstentur, necesse non erit, opinor, tam aspero, atque infausto experimento; sed omnes propemodum tutò, ac prosperè in nouis colonijs vitam traducent. Veruntamen autor semper fuerim, vt tutissima potiùs, quàm breuissima ratio frequentandi huius agri eligatur: qualis ea est, quam dixi, ædificatis opportunioribus locis castellis; non sparsim, ac temerè rusticorum casis, villisque constructis.

Tutissima potiùs, quā breuissima ratio frequentandi huius agri eligenda.

Quanquam vbi semel compluribus castellis, vicis, atque oppidis regio frequentata fuerit, vltrò à priuatis hominibus commoditatis gratia villæ, ac tecta agrestia hac illac extruentur: in quibus non minùs bellè, ac libenter etiam, quàm in frequentioribus locis quiuis degent. Quare mirandum non est in agro Vrbinatium saluberrimo, ac frequenter habitato complura castella, migrantibus in villas rusticis, deserta mansisse; vt in valle Metauri *Primicerium*, *Caiffam*, *Paginum*, *Montaltum*: in valle *Foliæ Montem Guiducij*, *Montem Falcum*, *Scletium*, *Montem Fabrorum*, *Collem Attij*, *Talaculum*, *Petrianum*, aliaque.

Vbi regio oppidis, castellis, vicis frequētata erit, priuatim villæ quoque construentur. Complura agri Vrbinatis castella migrātibus in villas rusticis deserta mā-serunt.

Iam verò, vt instituto sermoni colophonem addam, dicendum aliquid esset de commodis, ac priuilegijs nouorum colonorum, quæ & inuiolabiliter seruari, atque augeri operæpretium foret; vt tantò libentius huc confluerent:

Conclusio operis de augēdis cōmodis, ac priuilegijs rusticorū.

sed in re alioquin satis nota non multùm immorabimur. Fuit quidem omni tempore penes Respublicas benè constitutas agricolarum genus (artem quippe tam necessariam humanæ vitæ exercentium) magno in pretio, atque existimatione; ijsque magna ab legibus cùm antiquis, tùm recentibus priuilegia, & commoda concessa sunt. Et iure sanè leges ei professioni fauerunt, cuius præses atque inuentrix, vt est in fabulis veterum, leges quoque ipsas prima Ceres inuenit. Igitur apud Ægyptios (quæ gens antiquissima fuit, & plurimùm ab alijs instituto discrepans) floruit maximè agricolandi studium: id eueniebat, quoniam rusticis hanc vnam πραγματείαν exercere licebat, nec vllo tempore, vllaue causa ab agris auocabantur; sed tradita per manus agrorum cura exigua mercede à dominis conductorum, quos patres exercuissent, nunquam liberi deserebant: quod & hodiernis Indis (de veris, ac præcipuis loquor Brachmanica lingua vtentibus, quorum Respublica valde est affinis Ægyptiæ) vsu receptum est: neque enim eorum rusticis vel ad militiam, vel ad cæteras artes aspirare fas est. Immò id quoque antiquis Indis teste Diodoro lib. II. factitatum, qui à bello, reliquoue opere liberi, atque immunes ætatem omnem in agris colendis consumebant. Apud Græcos verò longum esset connumerare, quàm multa in gratiam, & commodum rusticorum statuta sapienter fuerint: quæ apud Politiarum scriptores, aliosque miscellaneos Autores spar-
sa

Apud Respublicas benè cōstitutas agricolæ in pretio habiti.

Allusio.

Ægyptiorum institutum.

Indorum Respublica Ægyptiæ veteri affinis.

Apud eos item rustici professionem suam deserere nō possunt.

Idem olim apud eos factitatum.

Græci multa in agricolarū vtilitatē statuerunt.

sa reperies. De Romanis verò nostris (vt antiquiora missa faciam) libet pauca quædam decerpere circa potiores leges, quæ ab Imperatoribus prudenter sancitæ, etiamnum magna ex parte seruantur. Huiusmodi est Constantini Augusti rescriptum lib. XI. Codicis Iustinianei, titulo de agricolis, & censitis; quo agricolas in rustico opere versantes ad extraordinaria onera trahendos non esse pronuntiauit. Tales sunt eiusdem Constantini, Theodosij, Anastasij, & Zenonis sanctiones, quæ agricolas à publicis oneribus personalibus excusari volunt: in titulis Codicis Iustinianei, de salgamo hospitibus non præstando. De metatis. De re militari. De cursu publico. Sed nihil æquè vbiuis locorum inualuisse video, quàm vt ne pignoris nomine, aut debiti soluendi causa instrumentum rusticum agricolis auferatur. Cùm verò instrumentum rusticum triplex sit, mutum, in quo sunt aratra, & ligones; semiuocale, in quo sunt boues, & asini; vocale, in quo sunt mancipia, quorum loco hodie veniunt operarij liberæ conditionis; apud plerasque ciuitates vsu receptum est, ne priora duo ex causa æris alieni publici, priuatiuè capiantur. Apud Gallos etiam hoc ampliùs; vt Renatus Choppinus docet edicto Regio anni MDLXXI. seruatur, vt rustici homines æris alieni obtentu ne in carcerem abripiantur. Nec deseruit hanc partem Romanorum Pontificum prouida, ac salutaris cura: nam præter alios, qui commoda agricolarum ampliarunt, Pius V. Pont.

Imperatorum Constitutiones agricolis fauentes.

Vbique ferè inualuit ne instrumentũ rusticũ quouis titulo rusticis auferatur.

Gallorum cõsuetudo.

Romanorũ Pontificum circa hanc partem solicitudo.

Max.

Max. saluberrimam Constitutionem edidit anno MDLXVI. qua inter cætera cautum voluit, vt frumenta ad Vrbem deferentes non modò ab omni pro ijs portorio soluendo sint immunes; sed ne aduersus eos, eorumque bona æris alieni causa cuiquam manus iniectio sit. Item ne ij, qui intra XL. lapidem agros exercent, messis, aut sationis tempore in ius trahantur; aut quidquam agrestis rei ijsdem auferatur, si aliunde soluere possint. Item ne boues aratorij, aliaue rustica instrumenta, propter quamcunque ciuilem obligationem vnquam ijs eripi possint: immò rerum dotalium priuilegijs, atque immunitatibus gaudeant. Hæc igitur, aliaque huius generis iura, commoda, priuilegia, immunitates, exemptiones, vacationes agricolis Romanis concedi ex vsu fuerit; vt partim ijs illecti, partim ijs operibus, quæ facienda esse dixi, meliùs animati & lubentiùs patrijs sedibus à se relictis careant, & alacriùs culturæ agrorum, vt quæque cuique obuenerit, manus admoliantur. Magnæ enim ægritudines magna, variaque fomenta desiderant. Atqui & agrum hunc nostrum graui, contumacique morbo oppressum quodammodò dicere possumus; & cùm remedijs à me recensitis morbosum habitum exuerit, non facilè tamen, apud imperitos præsertim, fidem recuperatæ penitus sanitatis inueniet. Quidam enim diu cunctabundi, & quasi omnia prætentantes vix tandem induci poterunt, vt quidquam commercij cum eo exerceant: demùm opimis premijs

Rusticum instrumentum rerum dotalium priuilegijs Pius V. gaudere voluit.

Magnis morbis valida remedia adhibenda.

incitati, & quotidianis experimentis edocti, deposito omni metu, & sibi quæstuosum, & reliquis tutum agnoscent. Faxit Deus Opt. Max. vt tanto, tamque insigni bono omnium terrarum Parens, ac Princeps quamprimum Roma fruatur; atque hinc nouæ cuiusdam iuuentutis effœtus iam, ac languidus senio mundus spem, ac documentum sumat: eaque gloria tibi VRBANE PONTIFEX MAXIME potissimùm contingat; quo nemo vnquam Romanorum Præsulum vel ad magna, atque illustria opera excogitanda maiori solertia, ingenioque fuit, vel ad examinanda, disponendaque grauiori iudicio, vel ad prosequenda firmiori constantia. Ad consummanda verò, perficiendaque reliqua, tua, hoc est temporum nostrorum, felicitas, vt spero, non deerit: quando accensis, valideque commotis inter Christianos Principes exitialibus, ac difficillimis bellis, tuis maximè paternis consilijs, prouidisque admonitionibus, præter omnem spem, atque expectationem, non semel arma conquieuisse, pacemque compositam vidimus, vt nuper: & quod vix quisquam tam breui tempore potuisse fieri vnquam sperasset, deiectam afflictamque cùm in Gallia, tùm in Germania Caluinianam factionem hisce proximis annis gauisi sumus: vt fatale quodammodò Pontificatus tui sit Rem Christianam magnis agitari motibus; sed maioribus incrementis ampliari. Nec vires, aut voluntas egregio, ac fructuoso, vt reor, operi deerunt: cesset modò pertinax hoc, atque exitiabile

Votum autoris.

Non semel difficillima bella inter Christianos Principes Sāctissimi D. N. opera potissimū, ac felicitate cōquieuerunt.

Caluinianorū factio in Gallia, ac Germania hoc tēpore afflicta.

Pontificatus Sāctissimi D. N. fatale videtur Rem Christianā magnis motibus concuti; sed vehemēter augeri.

bile pestilentiæ malum, quod magna tot populorum strage iamdudum grassatur: ad quod certè sedandum nullum Diuinum, humanumque præsidium, quantum in te fuit, intactum reliquisti: nulli labori, aut solicitudini te Patruo dignissimus FRANCISCVS CARDINALIS BARBERINVS pepercit; vt, qui est humanissimus, hoc est humani generis amantissimus, in id maximè à Deo Opt. Max. hoc tempore terrarum orbi concessus videatur, vt te Autore, ac Magistro humani generis miserias leuaret, ac solaretur.

Sanctissimi D. N. & CARDINALIS BARBERINI ad depellēdam pestilentiam mira solicitudo, ac vigilantia.

LAVS DEO.

D. Augustinus Coltellinus I.V.D. videat, & referat an in hoc opere sit aliquid quod fidei Catholicæ, vel bonis moribus aduersetur. 22. Febr. 1665.

Vinc. de Bardis V. G. F.

Illustriss. & Reuerendiss. Domine.

V. Cl. p. m. Io: Baptistæ Donij opus nihil nisi vtile, & pium continet Vrbi, & Orbi proficuum: vtinam bonæ mentis meditationibus benedicat Deus; vt restituta Salubritate Agri Romani, operarijs in vinea Domini securior fiat commoratio; peregrinis verò vndequaque confluentibus ad sanctam Ciuitatem tutior pateat quandocunque accessus. Ita precor, pro editione mea manu subscribens.

Augustinus Coltellinus.

Imprimatur seruatis seruandis. Vinc. de Bardis Vic. Gen. Fl.

Adm. Reu. P. Ioannes Maria de Cutiliano Ord. Min. Obs. Consultor huius S. Officij Flor. videat, & referat, &c. hac die 23. Augusti 1666.
Fr. Io: Paulus Giulianettus à Flor. S. Offic. Flor. Canc. de mand. Reuerendiss.

Nihil, censura dignum contra fidem, ac bonos mores in hoc erudito opere à me perlecto vidi; in cuius testimonium propr. manu subscripsi, die 26. Augusti 1666. *F. Ioannes Maria à Cutiliano Min. Obs.*

Stante prædicta attestatione impr. Flor. hac die 28. Augusti 1666.
Fr. Io: Paulus Giulianettus à Flor. S. Off. Flor. Canc. de mand. Reuerendiss.

Ioannes Federighius.